HRVATSKO

KOLO

XVIII

HRVATSKO KOLO

KNJIŽEVNO-NAUČNI ZBORNIK

UREDILI

B. LIVADIĆ I F. JELAŠIĆ

UMJETNIČKI OPREMIO

VL. KIRIN

KNJIGA XVIII

ZAGREB MCMXXXVII

REDOVNO IZDANJE MATICE HRVATSKE

Tisak
Zaklade Tiskare
Narodnih Novina - Zagreb

DR. VINKO KRIŠKOVIĆ, ZAGREB

U PORATNOJ EVROPI

Evropa je ušla u svjetski rat s općenim mišljenjem, da ide putem političkog napretka, ako proširuje izborno pravo, odgaja birače i dotjeruje ustanove parlamentske vladavine. Kad građanin može misliti, kako hoće, govoriti, kako hoće, i glasovati, kako hoće, svagdje su to uzimali za dokaz kulturne politike. Može da bude neprilika od takove slobode, ali ni jedna ne može opravdati opasnosti, što bi nastale, kad bi nezadovoljnici čamili pod krutom silom. Ali doskoro poslije rata svijet je doživio čudnu pojavu gole sirotinje pored neviđena bogatstva, pa još čudniju, da su ljudi išli gladni, bosi i goli, a da su drugi uništavali čitave žetve, da bi održali visoke cijene robi. Onaj čas digli se sa svih strana glasovi, da parlamenti nisu ničemu, da je dosadašnja kultura ološala i demokracija izdala. A iza te galame došlo je pravo zlo, u mnogim zemljama Evrope socijalni poredak porušen, vjera u vlasti potkopana, politička i društvena predaja prekinuta. Svagdje poraženi narodi, kojima su se stara sidra otkinula od tvrdog tla, izgledali preko daleka i neznana mora novoga vođu, a naročito u Rusiji. Tamo se vlada kao možda nigdje pokazala loša i slaba. Tlo je revolucije bilo spremljeno kao nigdje, pa tamo brže i snažnije nego i u kojem kraju Evrope izmilio iz krize nereda čovjek, a s njime nova nauka i nova vjera.

Nova nauka, nauka Marksova, koja se je vidjela neminovnim završetkom duga historijskog razvitka, komunizam zamijenio ustaljen poredak kapitalističkog društva. Odbacila je privatno vlasništvo, vjeru u Boga, socijalni red višega i nižega, srednji stalež i sve ideje umjetnosti, morala i filozofije, kojima se je taj stalež othranio. U Rusiji, zemlji duboke evanđeoske pobožnosti, gdje je Šatov Dostojevskoga (u »Bijesima«) pro-

glasio nevrijednim narod, koji nije stvorio svoga Boga! Nova vjera navijestila, da donosi čovjeku mir, hljeb i zemlju, pa će posljednji biti prvi, a prvi posljednji. Ta je vjera kozmopolitska, bojovna i propagandistička. Ljenjin je njezin prorok, a komunistička stranka njezina crkva. Tako će se razjuriti buržoazija i postaviti diktatura proletarijata, kojemu su glad i rat saveznici. Prvi će razgnjeviti seljaka na cara, a drugi će uvaliti kapitalističke narode u još strašniji građanski rat između klasa, koji će ove uništiti i svijetu donijeti mir, komunistički mir.

Al od praktičnog života do teorije dugi su puti. Redom taj komunizam odstupa od stroge nauke Marksove, svoga korana. Prestaje prinudno sabiranje žita od seljaka, dopuštena je podanicima trgovina, male tvrtke smiju izrađivati rukotvorine na svoju korist. Država uzima inostrani kapital, da pomogne domaću industriju, ustraja ju uvelike kao državnu protiv komunističkih načela, priznaje privatno vlasništvo i nasljedno pravo, pušta da se počme stvarati privatni kapital. Sovjetska vlada nije dosele mogla oživotvoriti ni socijalističku državu, a nekmoli komunističku. Badava joj je sva propaganda, dosada neviđena, nekom naučnom renesansom, državnim izdanjima klasika, mašinskim puškama i avionima, telefonom i brzojavom, radiom, letacima i filmovima, podržavljenjem svih grana umjetnosti. Sav je dosadašnji posljedak njezine rabote stotina i šezdeset milijuna ljudskih duša, gorostasnim sustavom vladina zuluma nepropusno zapečaćenih protiv provala nepoćudne istine. Silan svijet, koji za plaću gubitka svoje građanske slobode smije uživati oskudan obrok životnih dobara, koji mu takmničar u ćeliju tura. Konformizam, kako je nedavno zasvjedočio André Gide, gdje nema slobode ličnosti, ni slobode misli, a još manje slobode govora, kritike, umjetničkog stvaranja; gdje svaki treba da se drži »generalne linije«, koju vlast samovoljno mijenja; gdje je duh potlačen, zastrašen i ropski kao ni u jednoj zemlji na svijetu, da nema većeg poraza kulture od njega, a uza to nevjerojatna bijeda i glad velikih ponekad i radničkih, a naročito seljačkih hrpa, i ta golema nejednakost, koja među njima vlada. A sve to za hekatombe milijuna ljudi, otjeranih iz kućnog prava,

prognanih u Siribiju, utamničenih, uništenih, poklanih, skapalih od gladi, da tome užasu u čitavoj svjetskoj povijesti ljudskoga roda nema ravna! Odista paradoks, kakova svijet jošte ne vidje, jer na kraju krajeva sve, što je u njemu, postoji, da čovjek duhovno i fizički živi, što bolje može. Samo u narodu, gdje je pred devet stotina godina sv. Vladimir prigrlio grčku pravoslavnu vjeru, pa oružjem svoje poganske podanike prinudio, da ju prime, a Petar Veliki iznenada uočio koristi zapadnjačkog oružja, tehnike i kulture, pa ih za svoje vlade od trideset i devet godina na silu nametnuo ruskom, gotovo sasvim istočnjačkom svijetu, mogao se je roditi i potrajati zulum ovakove snage.

Trzaje od tako silna potresa, kao što je ta revolucija, nije osjetila sama Rusija. Sjena Ljenjinova prikrila je čitavi svijet i svagdje poratnom životu dala svoju boju. Nije samo Rusija, gdje Evropa gleda pozorje oružane nauke, koja je sjela na prijestolje vlasti. Nije samo u njoj totalitarna država, koja bez milosrđa gazi demokraciju i slobode, što ih ona daje, pa mjesto nje stvara sustavom sve većeg pritiska novi tip ljudskog bitka i ljudskog društva. Krutu logiku ruskih komunista prihvaćaju svagdje. Načela despotizma nameću silom i bučnom propagandom podanim narodima Italije i Njemačke, kad im je snaga i volja najviše klonula. Makar je Ljenjinizam kozmopolitički, dok je fašizam, i u talijanskom i u njemačkom ruhu, ponosit i bijesan u svome nacionalizmu, sve se tri vladavine jednako dižu na demokraciju i njezine slobode. Komunisti i fašisti jednako odbacuju načelo, da politička pitanja valja raspravljanjem na čistac izvesti, da prava manjine valja poštovati i svagda radije pribjeći razlozima i pameti nego sili. Novi su diktatori apsolutni gospodari kao negda ruski car ili danas papa, a nečovječnost, što se je rodila u ratu i revoluciji, zajednička je crta totalitarnoj vlasti u sva tri oblika.

Strah od ruske zaraze znatno je pokrenuo talijansku poratnu politiku. Većine u talijanskim predratnim parlamentima nisu se lučile ni u jednom bitnom načelu, a vlade se nisu razlikovale u programima, nego tek u licima. Onda je konac svjetskog rata

donio prevarene nade i socijalističku bunu protiv buržujske vladavine. Ime Ljenjinovo bilo je u svačijim ustima, slika ruskog proroka svagdje se isticala, štrajk dolazio za štrajkom, starim vojnicima brukali se na ulicama. U tom rasulu, gdje su narod njegove snage izdale, pojavio se Benito Mussolini kao meteor. Italija je odnijela iz svjetskoga rata manje plijena, nego je mislila, da joj ide; Talijani u ratu baš nisu izašli zorni junaci. On će pomladiti Italiju, da bude snažna i junačna kao za svoje rane renesanse, i uliti u srce Talijana zdravi moral. Zadahnut će svoju zemlju i svoj narod novom dušom.

Kod toga će se ugledati u jedan domaći politički sustav, štono je nadživio i pokopao redom sve stare dinastije i sve prešašnje sustave, u sustav rimske crkve. Kršćani Talijani izgradili su taj najumješniji crkovni poredak, koji je svojom glavom, namjesnikom Kristovim na zemlji, daleko nadmašio i onu dotada jedinu pojavu u svjetskoj povijesti, političku svjetsku monarhiju rimsku. Udružio je u jednu savršenu političku tvorevinu sve oblike vladanja. I demokraciju, što prožima sve ude toga tijela, kojemu nema državnih granica, jer su svi vjernici svih država, naroda i plemena jednaki pred Bogom i crkvom, njegovom zastupnicom. I strogo uređenu aristokraciju, jer svećenstvo ima prevlast nad pukom. I nenasljednu apsolutističnu vlast, koja opet počiva na osnovi demokratskoj, jer i ako glavi crkve nije vlast ničim ograničena, opet ju je izborom dobila od svojih vjernika. Papina vlast obuhvata zemlju i nebo i veže sudbinu ljudi na nebu i na zemlji. Ona ima ključeve nebesa pa gospoduje u carstvu duha i morala, ona izdaje dogme. Tu neograničenu vlast vladara rane renesanse i taj Cezarizam mogao je Mussolini usvojiti, jer su njegovi »fasci«, stari rimski fasces, simbol i auktoriteta i suradnje naroda, ali nije mogao propisivati dogma kao papa u vjeri, jer u politici treba da obastanu na ispitu razuma i logike. Nu on je i u tome cezaristički odsjekao: stat pro ratione voluntas, volja glave države je razlog, pa gotov posao.

Teško je pohvatati sve konce ideologije talijanskog fašizma, jer se vidi neizgrađena. Znamo, što fašizam nije i što

ne će, jer nam je to rekao sam Mussolini »ex cathedra« u talijanskoj enciklopediji. Nije internacionalizam, »jer su međunarodne tvorevine (štono ih, kako povijest dokazuje, mogu otpuhnuti vjetrovi, kad čuvstveni, idealni i politički elementi podignu buru u srcu nekog naroda) strane duhu fašizma — pa i ako takve međunarodne tvorevine narodi prihvate zbog neke koristi, koje mogu imati u nekoj danoj prilici.« Nije ni socijalizam, već on uistinu »izrijekom poriče valjanost nauke, na kojoj se osniva tako zvani znanstveni socijalizam ili Marksizam; nauku historijskog materijalizma, po kojoj se povijest ljudske kulture može protumačiti jedino oprekom probitaka između raznih socijalnih skupina pa promjenom sredstava i oruđa proizvodnje. A isto tako poriče, da se borba klasa ne bi mogla promijeniti i popraviti, koja nije nego čedo takova ekonomskog shvaćanja industrije.« Nije ni demokracija, kako ju zapadnjački narodi razumijevaju: »Fašizam poriče, da bi zastupnici, već zato što su zastupnici, mogli upravljati ljudskim društvom; poriče, da bi zastupnici mogli vladati viječanjem od zgode do zgode; a i tvrdi, da je nejednakost ljudi probitačna, dobrotvorna i nepobitna, pa da se ne može izravnati takvim spoljašnjim i mehaničnim postupkom, kao što je opće pravo glasa.« Nije ni pacifizam: »Fašizam nada sve ne vjeruje ni u mogućnost ni u probitačnost općeg mira. Zato odbacuje pacifizam, koji znači predaju i kukavičku slabost. Jedini rat napreže sve ljudske snage do najvećeg napona i udara pečat plemenitosti na narode, koji imadu srca, da se u njemu ogledaju. Svi drugi ogledi ne mogu se s njime porediti, jer ne vode čovjeka u priliku, da mu je ostati živ ili mrtav. S toga je nauka, koja polazi sa toga stajališta bezuvjetne potrebe mira, fašizmu strana.« A i prirodno je, jer je on osvajalački nacionalizam. Njegov je ideal »terza Italia«; kako su Rimljani muškom snagom i čeličnom silom, a crkva naukom Kristovom osvojili svijet, tako će i fašizam svojom naukom i na njoj osnovanom snagom uskrsnuti novo rimsko carstvo.

Zato je potrebno znati, što je on i kako to hoće. Mussolini je izrekao fašističko vjerovanje ovako: »Vjerujem u Državu,

izvan koje se nigda ne mogu dohvatiti potpune muške snage. Vjerujem, da je sveta sudbina Italije najveća duhovna moć na svijetu. Bit ću poslušan Dučeu, jer izvan posluha nema spasa.« Nu to je tek vjerovanje nacionalno i političko, a nije etično. Nije tako lako svesti potonje u neki dotjerani sustav, jer se mijenja prema potrebi časovitih prilika, ali mu možemo iznijeti neke glavne crte. Poučit će nas o tome I. S. Barnes, bivši glavni tajnik međunarodnog skupa za fašističke studije u Laussannei (»Fascism«, 36 i d.; 79 i d.). Fašizam nije tek neki politički ili socijalni sustav, nego hoće da bude potpuna filozofija života, neka vjera, kao što je na priliku liberalna ideologija Benedettu Croceu vjera. Njegovo je gledanje na svijet ponajprije dualistično. On hoće da udruži grčki duh, koji je od čovjeka učinio nekog apstraktnog odijeljenog pojedinca, i rimsku praktičnost, koja je od njega stvorila neko apstraktno socijalno biće, da bi pomirila njegove lične probitke s probicima socijalne skupine, kojoj pripada. Fašizam hoće da udruži idealizam i realizam, da pomiri spekulaciju i zdravu pamet, novost i predaju, slobodu i zakon, vjeru i znanost. Zato odbacuje sve nauke, koje jednostrano gledaju na svijet, Rousseauvljevu socijalnog ugovora, nauku konstitucionalnu, jer se je izvrgla u zulum većine, učinila državu poprištem borbe pojedinačnih snaga i vladu sluškinjom stranke i klasnih probitaka; pozitivističku Comtea i Herberta Spencera, jer altruistički ideali nisu opravdani za radine članove društva, koji se uzdaju u sebe; pragmatizam Williama Jamesa, da je promjenljiva, relativna istina, koja se je pokazala zgodan motiv za zbiljske i očite potrebe života pojedinačnog i zajedničkog, jedina za nas korisna istina; da je istina ono, što se je pokazalo valjano u svojim praktičnim posljecima; modernizam, koji se odbija od nauke vjere, jer ga je crkva odsudila; nauku Nietzscheovu, taj vršak individualizma, štono luči ljude u one, koje pokreću nagoni ropskog roda, i rođene aristokrate i vođe, koji svima daju zakon, pa nauku Hegela i njemačke idealističke škole, da je narod duhovno jedinstvo, po kome i pojedinci postoje.

Uza to dualistično fašistično je gledanje na svijet transcendentno, jer vjeruje u promisao Božji i u proroštvo Giobertievo, da će se crkva priljubiti modernim prilikama, ostaviti se svoga strašljivog držanja spram modernoj spekulaciji i stupiti na čelo kulturnog svijeta. Fašizam hoće, da mladi Talijani budu vjesnici carstva vjere, heroji, koji se ničega ne boje, jer vjeruju, ne prepadaju se ni od kakve žrtve, veselo se stavljaju na pogibio i sa smiješkom dočekuju muke, jer im je Duce postavio za glavno načelo života: »vivere pericolosamente«, živjeti u opasnosti. Uči ih onome, što Filip Quarles na onom glasovitom mjestu romana Aldousa Huxleya »Point counter point« (Kontrapunkt, 442) zove »the art of integral living«, umjeća integralnog življenja: »Sad vidim, da je čar intelektualnog života, života posvećena učenosti. znanstvenom istraživanju, filozofiji, estetici, kritici, uistinu njegova lakoća. Tek je zamjena zamršenih prilika realnosti priprostim intelektualnim obrascima, a zbrkanog živovanja tihom i smirenom smrću. Kud i kamo je lakše puno znati, recimo, o povijesti umjetnosti i imati duboke ideje o metafizici i sociologiji, nego lično i intuitivno dobro poznavati ljude i postupati kako valja s prijateljima i ljubeznicama, sa svojom ženom i djecom. Življenje je kud i kamo teže od sanskrita, kemije ili gospodarstvene nauke. Intelektualni život djetinjska je igra, a baš zato intelektualci lako budu djetinjasti, a onda budalasti i konačno, kako politička i industrijska povijest od ovo nekoliko posljednjih stoljeća jasno pokazuje, ubice, ludovi i divlje zvijeri. Zagušivana svojstva ne umiru nego se izopače, gnoje se i vraćaju u prvotne oblike. Međutim je puno lakše biti intelektualno dijete, ludov ili zvijere, nego skladan zreo čovjek. Zato, između drugih razloga, tolika želja više obrazovanosti. Zato ova navala na knjige i sveučilišta kao kakova tišma u krčme. Ljudi hoće da zatome svoju svijest o poteškoćama, što življenje snalaze u ovom nakaznom suvremenom svijetu, hoće da zaborave svoju jadnu nesposobnost u umjeći života. Neki utapaju svoju nevolju u alkoholu, ali još ih više ima, koji ju utapaju u knjigama i u umjetničkom diletantizmu. Neki opet kušaju, da bi zaboravili sami sebe u bludu, plesanju, u kinu, slušanju radia, a drugi u predavanjima i naučnim

mušicama. Knjige i predavanja bolje mogu da zatome nevolju, nego piće i blud; bar ne ostavljaju za sobom glavobolje ni onih očajnih osjećaja mamurluka. Doskora sam, valja mi priznati, vrlo mnogo držao do nauke, filozofije i znanosti, do svih radova, što se hvastavo nazivaju jedinim imenom »traženja istine«. Smatrao sam traženje istine najvišim ljudskim zadatkom i tražnike najplemenitijim ljudima. Ali ove posljednje godine stao sam razbirati, da je to slavno traženje istine tek zabava, tek razonoda kao svaka druga, zapravo dotjerana i izvještačena zamjena pravog života, pa da tražnici istine budu u svojoj raboti baš tako budalasti, djetinjasti i pokvareni kao pijanci, čisti esteti, poslovni ljudi i čeljad, koja hoće dobro živjeti, u svojoj. I razabrao sam, te je iznalaženje istine upravo uglađeno ime za omiljelu razonodu intelektualca, kako bi smršeno zbiljsko življenje zamijenio priprostom, a zato lažnom apstrakcijom. Jer tražiti istinu puno je lakše, nego učiti se umjeći integralnog življenja.«

Fašistička je ideologija ovu misao, što ju sadašnji čelovođa engleskih »mladih« iznosi s očitim cinizmom, sabila u znanu krilaticu »Libro e moschetto fascista perfetto«, knjiga i puška — savršen fašist. Ona odgaja ljude, da budu »uravnoteženi« i potpuni, ljudi sposobni u praktičnom životu i prožeti velebnim idealom narodnim. Time se fašistički nacionalizam razlikuje od drugih, utemeljenih na individualizmu, kako ih je sazdao Loc-keov sustav pa francuski racionalizam osamnaestog i njemački idealizam devetnaestog stoljeća. A na tom dualističnom i transcendentnom gledanju na svijet izgradio je fašizam etično i svoju državu.

Čovjek nije samo pojedinac, nego je od prirode i socijalno biće, kome je potreban bitak u zajednici s drugima. Njegova su djela podložena moralnom zakonu, koji luči dobro od zla, a osnovan je na vječnom zakonu Božjem, po kome sve postoji. Sve odijeljene ljudske skupine, od kojih je narod-država najsavršeniji primjer, povezane su organskim životom, što obuhvata više pokoljenja, vezanih sviješću zajedinstva i podložnih prirodnim sociologijskim zakonima održanja, cjelovitosti i rasta. Svaka takva zajednica, ako ne će, da njome vladaju slijepi

zakoni prirode ili razrožni probici, što se među se bore, treba da znade, što je dobro, a što zlo, pa kako pitanje dobra ili zla nije objektivna i zorna istina, bit će opća volja svih građana od prilike najpraktičniji vodič k racionalnom napretku.

Moderna liberalna i demokratska nauka drži pitanje dobra ili zla za stvar, koja je, ako nije sasvim, a ono je barem praktično subjektivna. Po toj nauci svaki pojedinac može da prosudi, što je dobro, a po toj pojedinačnoj rasudi izaći će i opća volja. Fašizam to poriče, jer su ljudi sebični, svagda odlučuju po ličnim razlozima, a tek nesebični, bespristrani glasovi čine socijalnu stranu ljudske prirode. Njemu »vox populi«, glas naroda, nije »vox Dei«, glas sina Božjega, jer potonji moralni zakon nije osnovan na vječnom zakonu Božjem. Na osnovi demokratske nauke ne može dakle da bude racionalnog napretka u državi, jer u njoj vlada sebičnost. A tu sebičnost valja stegnuti utjecajem savjesti, da bi opća volja mjesto nagona krda i sebičnosti razloga bila bar donekle glas sina Božjega. Zato fašizam odbacuje modernu nauku narodnog suvereniteta, pa prihvaća vladu nekih boljih, nekih odabranika, aristokracije, ne po rodu ni imutku, nego po sposobnosti i patriotizmu. Odbacuje državu moralnog agnosticizma i vladavinu stranačku, već daje državi autoritativnu vladu, kojoj vlast potječe od moralnog zakona, osnovana na zakonu Božjem. Ne da narodu suradnje u suverenoj vlasti, jer pojedinačna sloboda, na kojoj je ta suradnja osnovana, nije samo odsutnost od stega, nego i lična premoć činiti zlo. Ona je, kako kaže sv. Pavao, ni više ni manje nego sloboda od ropstva grijeha. Nema apsolutnog pojma slobode, jer, kako Mussolini kaže, jedna je sloboda za vremena rata, a druga za vremena mira; jedna za vremena revolucije, a druga za obična vremena; jedna za vremena blagostanje, a druga za vremena oskudice. Svagda ima ljudi sposobnijih za vladanje nego je prosječni čovjek. Zato je aristokracija najbolja vladavina, a korporativni sustav, narodno predstavništvo po zvanjima i po selekciji najsposobnijih, najbolji put, da se pod vladom aristokracije sebični prohtjevi širokih narodnih živalja svedu u zajedničke, opće probitke. Taj se je sustav kod rimske crkve pokazao savr-

šen i vječit, pa tako je na kraju Bog i suveren, a država svjetovni zamjenik Božji, odgovoran jedino Bogu za dobru vladu narodom.

Ta ideologija ne će obastati na sudu, bez obzira na političke i nacionalne svrhe, kojima hoće da služi. Dvije su misli vodilice, oko kojih se je čitava kultura zapadnoga svijeta okupila, ideja svjetskog carstva, pogansko cezarsko načelo, ideja nekadašnjeg imperija rimskog, koja će narodima i zemljama dati mir i čuvati ih u poslušnosti, i crkva Kristova, koja će svojoj vlasti pokoravati duše. Obje su univerzalni oblici, koji su od rimske crkve potekli, jer ih je ona u ranom srednjem vijeku udružila, a obje su izvor ove naše zapadne kulture. Ali do njihove rastave i sasvim odjelite njihove vlasti stajao je sav razvitak i napredak te kulture, sva čovječja sloboda u svakom području. Tek je renesansa sasvim raskinula ovo srednjovjekovno carstvo rimske crkve, gdje je država spram crkvi bila kao tijelo spram duhu, pa državu učinila svjetovnom, dala joj posebno duhovno biće, učinila ju ne samo političkom i narodnom organizacijom, nego i etičkim bićem. U tome je bila sva razlika između Zapada i Istoka, kojemu je država tek faktična vlast onoga, koji ju je mogao sebi prisvojiti, pa zato treba još i neki vjerski fetiš, da joj dade i etične snage (»Sveta ugarska kruna«, »Sveta Rusija« i dr.). A opet je u toj svjetovnom učinjenoj zapadnjačkoj državi sav razvitak i napredak kulture stajao do toga, da su oni, koji su narodom vladali, bili narodu i odgovorni. Ima raznih načina, kako je demokracija kušala, da bi oživotvorila taj problem odgovornosti, i zacijelo ga nije dotjerala do savršenstva. Ali ima još manje prilike, da će u »narod-državi« biti što bolje. U njoj, pričaju nam fašisti, »snažna je predaja ukorijenjena u narodu, koja je savršeno razvila svijest, da su svi pozvani surađivati u vladi države, ali ne svi jednako, nego po svojim fizičkim, duhovnim i moralnim sposobnostima, što ih mogu prinijeti k općem dobru«. Kao da u demokracijama nije bilo ili nema patriotizma! Očito je, da su ljudi u »narod-državi« baš takovi kao i u demokraciji, i da će takovi i ostati, pa da sve ovakovo teoretsko razlaganje fašizma

ide u carstvo paradoksa. Valja ga nazvati njegovim pravim imenom; on je diktatura, koja daje ličnu vlast jednom čovjeku, Benitu Mussoliniju.

A prema ovom dualističnom biću fašizma i on je idealist i čovjek rada, sin sela, zdrav i rabotnik, a zna upravljati zemljom kao nitko poslije Napoleona u Evropi. Po plodnosti zemlje ide Italija među najsiromašnije države u Evropi, gustoća njezina žiteljstva zaostaje samo za Engleskom i Belgijom, žitak ljudi je vrlo oskudan i slab, stanovništvo raste za 400.000 duša na godinu, zemlja ne daje dosta hljeba ni za sadašnje, a nekmoli za njegov suvišak. Ne govoreći o Americi južnoj i sjevernoj, negda je bilo milijun Talijana radnika u Francuskoj i u francuskoj koloniji Tunisu više Talijana nego Francuza. Sad su granice inostranih država zatvorene seobi. A Italija nema sirovina, ni željeza, ni ugljena, ni kamenog ulja, ni pamuka, da bi postala industrijska zemlja. Pored sve »korporativne države« valjalo je sveudilj snizivati nadnice i najamnine, a žitak ljudi svih klasa dolazi u ovo petnaest godina sve oskudniji. Zato valja držati kao u nekoj novoj Sparti pod oružjem staro i mlado, od dječačića i djevojčica do staraca i srčanom vanjskom politikom odvraćati pažnju od domaćih nevolja. Valja odbaciti svako drugo mišljenje, štampu, profesore, književnike prinuditi, da se priljube novoj nauci, izdati prestroge zakone o zaštiti države, napajati protivnike mjericama ulja od ricina, bacati ih u tamnice i izagnati na koji pusti otok za kazan, ako se ne pokore; umoriti Matteottia, vođu oporbe u parlamentu, za opomenu, da su prošla vremena starog liberalizma u Italiji, kojega sadašnja katolička, protivfeministička, nacionalna i autoritativna vladavina ne može podnositi. Valja zabraniti štrajkove i obustave rada od strane gospodara, zakonom korporacija podvrći svaku industriju u zemlji pod jednu veliku javnu ustanovu, koja će zaštititi i probitak radnika i dobitak posla, ušutkati sveučilišta, zauzdati javnu štampu, da ne smije ni pisnuti, razoriti parlamentarni život, u svakom području javnog života raspravljanje i uvjerenje zamijeniti grubom silom.

Ali Duceova vladavina, uza sav svoj zulum i silu, unijela je u politički život Italije osjećaj veličine i oživjela spomen starog rimskog imperija. Svaku granu javne uprave podigao je, preuredio i dotjerao sjajan duh, vješta ruka, neumorna radinost i gvozdena snaga Duceova. Vlakovi su točno dolazili i odlazili. Podmićivanje i pronevjerenja činovnika bila su strogo kažnjena. Podizali su se sjajni i veličanstveni javni radovi, arheologijski su pretražili stari i pregradili novi Rim, osušili redom vjekovne močvare, u južnim krajevima posagradili goleme vodovode i ozdravili ih od malarije, svaku snagu, što je narod ujedinjivala, jačali, a svaki utjecaj, što ga je mogao razdvojiti i smesti, nemilice zatirali, vratili propelo u škole, pomirili se s rimskom stolicom, sve zadjevice, lokalne, pokrajinske, vjerske, stranačke, zatomili poklonstvom Duceu i kultom spomena cara Augusta — ali i narodu nametnuli financijske terete, da pod njima gotovo izdiše, i zemlju uvalili u dugove, iz kojih će se teško igda iskopati. Italija je platila gubitkom svoje političke slobode, da joj se je rodio tiranin soja Cezarova, s bravurama velikoga govordžije i sa širokim simpatijama vlastelja pučanina, koji je poput Napoleona ne samo svoj narod ujedinio i objačao, nego će i oružanom rukom uzeti druge kolonije ili susjedne zemlje, ako Abesinija ne podmiri potrebu.

U drugoj nezasićenoj zemlji, u Njemačkoj, nema fašizam tako izmudrene državne teorije. Nijemac Adolf Hitler je pored Talijana Mussolinija ideologijski bogac. Jer njemu nije bilo tako teško doviti se totalitarnoj državi, u toj domovini njemačke klasične nauke o apsolutističnoj, silnoj i svemoćnoj državi. To je nauka Stahla, Hegela, Bismarcka i Treitschkea, koja kao da je svakomu Nijemcu prirođena. Ni u predratno doba nije u Njemačkoj parlamentarna demokracija postigla onu snagu i stalnost, što ju samo onda zadobiva, ako građanska vlast gospodi vojsci. Reichstag se je više otimao o državnu vlast, nego je uistinu imao dijela u njoj. Državni kancelar nije, doduše, mogao vladati bez nekog povjerenja zakonodavne skupštine, ali je njegova vlast svagda bila, naročito u vanjskim poslovima, od

nje nezavisna. Pa ni socijalisti, tabor sveudiljne istinske oporbe vladi, nigda nisu bili priznati za pravu parlamentarnu stranku, jer su se vlastelji bojali, da će u svim područjima države nastati prevrat i lom, ako im se dade vlast. A u poratno vrijeme nije bilo ni jednoga uvjeta unutarnje stalnosti, da bi se postavili temelji parlamentarizma. Ni jedna stranka u Reichstagu nije mogla dobiti većine, skupine stranaka slagale se i razdvajale, ni jedna nije bila sposobna, da živi po svojim načelima, a svaka je u bitnim pitanjima voljela boriti se do noža nego popustiti. A republika se bila rodila u takovim mukama, njezin rad su odmah s početka pratile tolike nevolje i poniženja, da toga ni jedan Nijemac nije mogao zaboraviti. Donijela je potpunu unutarnju slobodu, ali i neviđenu korupciju i poživinčenu razuzdanost, nesposobnost i nemoć smiriti tolike političke, ekonomske i nacionalne probleme, što su joj se nametali. Narod širom tavorio gladan, iznemogao, ponižen, osiromašen, ali pored svih svojih ljuto prevarenih nada svejednako svijestan svojih velikih junačkih djela, svoje kulture i budućnosti, koju će svojom vrlinom izvojštiti, kad ga mine ova gorka čaša.

U toj golemoj nevolji pregnuo neki neznani mladić, da će okupiti oko sebe stranku po talijanskom fašističkom ugledu, čeljade žilavo, napržito, kao vidovito, pola bijesno od mržnje na Židove, u govoru žestoko, bujno, pa i histerično, ali nesebično, patriotično, puno teutonskog ponosa. Znajući, kako je Njemačka negda bila velika, taj je novi pučki tribun vjerovao, da će opet biti velika, tek valja da sjekne voljom. Treba da se Nijemci, koje je politika postavila izvan carstva, ujedine pod istim barjakom i u jednu germansku dušu, prije svega Nijemci austrijski, kojima je i on pripadao. Židovski je svijet vladao u Habsburškoj monarhiji, pa zato je zamrzio na stare dinastije, koje su već dva stoljeća gotovo svagda propuštale, da izvrše bitne dužnosti Germanstva. Sin srednjeg staleža i fanatičan pristaša nauka o rasama, zazirao je od socijalnih demokrata, komunista, Židova i liberalaca. Oko njega se skupili nekoliki ljudi, i nesebični idealisti i kavgadžije najniže vrste, pa se nazvali nacionalni socijalisti. Tražili su, da se svi Nijemci sjedine u

jedinstveno njemačko carstvo, da se ukinu mirovni ugovori, povrate kolonije Njemačkoj, oduzmu Židovima građanska prava, osnuje se narodna vojska i podržave velika poduzeća. Ustajali su protiv pacifizma, kozmopolitizma i kapitalizma.

U teškoj krizi, kad su očajni glasovi milijuna nezaposlenih ječili u svačijim ušima i crvene se zastave komunista vijale po ulicama, poplavila zemlju živa, vatrena i sjajna propaganda, štono je davala oduška svima jadima i izdizala sve nade naroda, ostavljenog od vođa. Strah od komunizma, mržnja na Židove i ratne zelenaše, želja, da Njemačka opet jedared bude sila, koje se drugi narodi boje, potreba vlade snažnije, naprednije i odrešitije od republike, da bi odbacila mirovne teorije i Njemačkoj opet utrla put k časti i slavi, sve je to pomoglo, da je nova stranka narasla i osilila. Kao u Italiji oko Mussolinija, tako u Njemačkoj oko Hitlera sjatili se svi stari vojnici, koji su svojoj domovini služili u jarcima, a sada se našli u goloj nevolji, često prezirani od Židova šićardžija. Tako je Hitler sa svojim doglavnicima Goeringom i Goebbelsom prevladao i na juriš zauzeo vlast, pa smjelo zametnuo boj na četiri strane, na četiri najveće sile moderne kulture, na katolike, protestante, kapitaliste i Židove.

U Njemačkoj su svagda strogo, napola vojnički vladali, ali Hitler još je pretjerao u vlasti. U njegovoj državi nema klasa, ni političkih stranaka, ni radničkih društava, ni polusuverenih država članica, ostataka staroga njemačkog feudalnog sustava, već jedna centralizovana država, što ju od vrha do dna čine njegovi stranački pristaše, koji nose košulje jednako smeđe boje, pozdravljaju jednakim načinom podigavši desnicu, ponavljaju iste lozinke, drže se iste vjere nacionalne, kojoj je znak kukasti krst, simbol sunca, što su ga od Istoka preuzeli. Hitlerova diktatura, iako podržava socijalnu jednakost, prava je opreka demokraciji. Ona čini građanina ne samo slugom nego i robom države. Ona propisuje svima jednako, kako će stanovati, hraniti se, misliti i govoriti, odgajati se i živjeti. Veliko načelo demokracije, da država postoji građana radi i pozvana je služiti njihovim probicima, zamijenjeno je zasadom,

da je svrha pojedinca povećati fizičku i duhovnu snagu naroda. Prvi je zadatak žene, da bude domaćica i rađa djecu, njezino je carstvo »Kinder, Küche und Kirche« (djeca, kuhinja i crkva), a muškarca boriti se za državu. Najuzvišenija smrt je smrt u boju, a najsavršenije junaštvo ogledati se s neprijateljem i obastati na mukama rata.

Sva filozofija »Führera« osnovana je na nauci, uz koju su pristajali Rikard Wagner i Nietzsche, a propovijedao ju prije rata Houston Chamberlain, da je rasa sve, i da su sva velika djela svijeta izvršili Nordijci. Ta je nauka dokazivala, da su Krist, Dante, Toma Akvinski zacijelo bili Nordijci i da su Goti, koji su bili istoga teutonskog plemena, više učinili za kulturu nego Rimljani. Hitleru su Arijci stvorili vječnu kulturu, bez koje ni jedan narod nije mogao živjeti, a od nje se viđaju tragovi sve do modernog Japana. A između Arijaca su najčišći, pravi nasljednici helenizma, starih Grka, Germani. Germanski narod primio je od njih poslanje sveto, kojega još nije izvršio zbog unutarnjih razdora i nekih vjekovnih pogrješaka svoje politike. Ali svagdje, kamo je germanski narod ušao, svijet je prinuđen priznati veličinu i ljepotu djela, što ih je izvršio. Tako Rusija, u bitnosti barbarska zemlja, nije mogla da donekle postane narod bez germanskih živalja u njoj naseljenih, kojima je svagda prepuštala, neka vrše njezine poslove. Njezin najveći car bila je njemačka kneginja Katarina II. Na nesreću su se u to sjajno carstvo helensko-germanske kulture unijeli Židovi. Zato ni jedan Židov ne može da bude njemački građanin. Stari Zavjet i propelo su sumnjivi, prvi je židovsko djelo, a drugi židovski simbol. Wotan je, a nije Krist, tako mnogi Nijemci otvoreno kažu, pravi bog Adolfa Hitlera.

»Velike revolucije ovog svijeta«, tako piše u svome djelu »Mein Kampf«, Moja borba, koje je sveta knjiga neke nove vjere, evanđelje nacionalnog socijalizma ili, točnije rečeno, rasizma, »bile bi nedokučive, da su ih pokretale časne buržoazijske kreposti mira i reda, a nisu ih uistinu potakle fanatične, dà histerične strasti. A sada se naš svijet kreće k velikoj revoluciji, pa je samo jedno pitanje, o koje se prepiru: hoće li ta revolu-

cija donijeti spasenje arijskog čovječanstva, ili će biti tek drugi izvor šićara vječitom Židovu? Prava narodna država valja da sebi postavi dužnost i razvije primjeren odgojni sustav za svoju omladinu, kako bi mogla održati pasminu ljudi, spremnu za posljednju i najvišu odluku ove zemaljske kugle. Prvi narod, koji udari tim putem, bit će pobjednik. Čitav karakter i odgoj prave nacionalne države treba da nađe svoj vršak u rasnoj obuci. Treba da žigoše osjećaj rase, čuvstvo rase na nagonu i razumu srca i mozga omladine, koja joj je povjerena. Ne valja pustiti ni jednoga dječaka, ni jedne djevojčice, da ostavi školu, dok ga ili dok ju nisu uputili u najdublje znanje o unutarnjoj potrebi i bitnosti čistoće krvi.«

Pravo kaže Jacques Bainville (»Les dictateurs«, 279), da to evanđelje osim nekoliko pametnih napomena o vanjskoj politici iznosi puno više žestoke slike, namijenjene gomili, četama, jurišnim odredima, mite, što daju snage, nego iskreno razlaganje, a da njegove naučne tvrdnje nisu nikako dokazane. Jer ta napola metafizička razmatranja o čistoći rase, te iskrivljene ideje Nietzschea i Gobinaua u vezi s bitnim zadacima, što se nameću njemačkom narodu, pravi su paradoksi. Problem rase, kako na priliku razlaže Morris Ginsberg (»Sociology«, 54 i d.), nije do danas na čistac izvela ni fizička antropologija, ni genetika, ni poredbena psihologija, ni arheologija, ni povijest. Znači li rasa neku odjelitu vrstu kulture, koja je posljedak ili neke fizičke i socijalne okoline, ili nekih prirođenih, genetičkih, razlika — mi se do danas nismo dovili naučnoj tehnici, da bismo mogli lučiti elemente okoline od genetičnih, i ocijeniti, koliko su jedni i drugi jaki dati kulturi neki posebni oblik. Znači li naprotiv rasa neki nacionalni karakter, neku cjelovitost navike misliti, osjećati i vladati se, štono je osobina nekoga naroda, u njemu je raširena i očituje se s većim ili manjim nastavljanjem nekoliko pokoljenja redom — već je David Hume u jednom glasovitom eseju istakao, da taj karakter nije ni jedinstven ni nepromjenljiv. Tako u Španjolaca ima doba, kad su bili nemirni, buntovnički i ratoborni, da su sami sebe ubijali, kad su im Rimljani oduzeli oružje, a opet, kad su bili mirni kao janjci. I u

engleskoj povijesti ima znatnih razlika, kako se je narod u raznim vremenima zanosio u vjerskim pitanjima, a u moderno doba razvila mu se je ćud više grozničava, više sklona vladati se po krdu i brza podvrći se naredbi državnoj. Pa i sami moderni Nijemci dobar su primjer za to svojim promjenama od skrajnjega individualizma do obožavanja države pretjerana do zla Boga. A koliko bi istom razlika mogao sociolog naći u ćudi našega hrvatskog naroda! Ali bila rasa jedno ili drugo, nacionalizam ne dotiče se tih kulturnih razlika ni narodnog karaktera, već je u svih naroda jednak. On je zahtjev nekog naroda, neke etničke skupine i spontane, organske, samonikle kulturne tvorevine, povezane istim jezikom, etosom, predajom, knjigom, kolektivnom dušom, živom svijesti jedne prošlosti i jednake budućnosti, da mu je dužnost i pravo osnovati svoju državu. To pravo imadu i Nijemci i svaki narod u razloženom smislu, a pravo tek za sebe, a ne da po tom načelu sebi podlože druge narode.

Ali Nijemci su već odavno upotrebljavali svoju, bez ikakovih tvrdih historijskih dokaza skalupljenu nauku o rasi u osvajalačke kulturne i političke svrhe. I u nas je bilo takove pseudonauke s očitim političkim ciljevima. Tako radi i Hitler, pa zato udružuje iskonske nagone teutonske dohistorijskog doba s modernim nacionalizmom, a on to u svome djelu otvoreno i priznaje. Lako mu je teoretski doskočiti, što se toga tiče, ali ne radi se o tome, da li je umno dopečen ili nije u smislu, kako mi obično uzimamo tu riječ. On je u malo godina umio u Njemačkoj postići položaj, da mu nema ravna, gotovo takav položaj, što ga je Napoleon igda imao u Francuskoj. On je danas gospodar Njemačke, jedne od pet ili šest velikih vlasti na svijetu. Versailleskim ugovorom bila je Njemačkoj oduzeta premoć u srednjoj Evropi, što ju je ona osam sto godina u većoj ili manjoj mjeri imala. Crta Hamburg—Trst, koja je razdvajala Evropu i branila zapadnoevropskim državama prehvaćati u to područje, bila je u njezinoj vlasti. A sada je opet velika vlast, naoružana da ne može više, s vojskom prvoga reda, a k tomu kao i Italija zemlja nezasićena. Uza svu najsavršeniju poljodjelsku tehniku proizvodi žitka svome stanovništvu tek za nekoliko mjeseci. Nje-

zino se stanovništvo naglo umnožava, a nema kolonija za njegov suvišak i za dobavu sirovina potrebnih svojoj industriji. Nezaposlenih svejednako ima do dva milijuna, trgovačka bilanca bila je do 1934. pasivna za četiri stotine milijuna zlatnih maraka, jer valja plaćati za uvoz žitka i sirovina, kojih nigda dosta njezinoj industriji, za uvoz svile, kaučuka, niklja, mangana, kroma, šela, pamuka i kudjelje, kositra, bakra, ulja za pogon. Namjeravanu autarkiju olakšat će neprestani kemički iznalasci, kako se sintetičkim načinom može napraviti šećer iz pilotine, brašno iz krumpira, pogonsko ulje iz drva i ugljena, odijela iz kemičkih vlakanaca, obruči za kotače iz izvedenog kaučuka, margarin iz ugljena.

Hitler ne zna upravljati zemljom kao Mussolini, ali u vanjskoj politici, čini se, spretnije je ruke od njega. Njegova vlada dijeli industriji sirovine, ima trgovinu sa stranim državama u svojoj vlasti, naređuje nadnice po svojoj rasudi i čini neizmjerne nove izdatke za naoružavanje, koji zadaju zemlji goleme financijske neprilike, ali se oživjeli vojnički duh miri sa tako teškim ekonomskim žrtvama. Zanosi ga ideja »trećeg carstva« i odmazda historijskom neprijatelju, a potiče svijest, da čestiti njemački građanin drži tvrdu kulu u srednjoj Evropi i ne da ruskom komunizmu na Zapad, da još ima u Evropi jedanaest milijuna Nijemaca, koji su izvan carstva, i konačno, da je na kormilu države čovjek, koji zna, što hoće, pa to svakomu i kaže, tko želi, da ga čuje.

PROZOR

Ja sam prozor uredan i bio,
izgled kuće na ljepotu dana.
Ja sam vidik svijetao i mio
na vrt, put i zelen polet grana.

Ja sam plavo i zeleno oko,
crven pogled u zemaljsku tečnost.
Ja sam metar za nebo visoko,
sitan aršin za golemu vječnost.

Ja sam vrata, što raduju djecu.
Ja sam ljubav lepira i ptica.
Pčele zujeć o me glave tresu.
Ja sam čitak, vedar, susjed žica.

Termometar za ugodno vrijeme
i za sunce, koje obzor širi.
S mene kuća čita retke nijeme,
žuta glava s mene u svijet viri.

Ja sam prozor, koji svjetlost gleda,
ja sam vidik, koji boju traži —
putovanje starice i čeda,
vaš pomoćnik, što za zdravlje važi.

Uzdah sreći, ja sam osmjeh kuće.
Ja upravljam riječima i duhom.
Na me zadnjeg osvrće se vruće
mladić, kada otiđe za kruhom.

STARI BAŠTOVAN

Tiho će starac spustiti glavu na ruke,
brada će mu pasti na koljena
i on će umrijeti
smrću odoljena
bez buke.
Smrt je laka. Ali vrtu prijeti.

Aralija, azaleja, glicinija, zinija,
sitna flora Japana i čipka linija.
Teško mu je ostaviti svoju baštu,
gdje je sijao egzotične biljke
i posmatrao, kako rastu
lepiri, žerave, svjetiljke
u vezanu cvjetnu maštu.
Rastu biljke stvarnije nego kose i vlasi
i svaka ljudska dlaka.
Rastu punoći, šarenomu plaštu;
iz zemlje sok, a sa sunca dasi
i kap sa oblaka.

Starac će umrijeti, i biljke će rasti;
i bit će još vatre cvijeća i žara slika.
Ali slavne bašte tada nitko ne će spasti
ni saga ruku mrtvog umjetnika.

UKLETA DJEVOJAŠTVA

Ova, dok sama sni na kanapeju,
jedva da sladi utjehu romana,
u sobi motri taštu azaleju,

i nema hvajde od skupa đerdana;
druga, što pilji u prozore mutne,
na živu rumen beskorisna dana,

da kao liker tešku suzu gutne,
kad vidi promet i uličnu kretnju,
zdrava muškarca ispod torbe putne.

Treća, što mučnu u svom tijelu smetnju
ide da liječi na crkvena vrata,
da molitvama zgnječi mrku prijetnju.

I prima pogled svetaca od zlata,
i hvata pozdrav kola amoreta,
i mračan cjelov na tugu se hvata.

Svaka je slika uzaludna cvijeta;
svaka je djelo, koje svrhu traži;
svaka je nemir polovine svijeta;

i jedna muka za sve od njih važi.
Te tako mrze svijet i buku, bruku,
od ljubavi, što pozna samo laži;

i svaka žena muči istu muku,
i ista kletva tišti njine draži.
Jer nema jeke na riječ: Daj mi ruku.

SVJETILJKA U NOĆI

Noć je, da se pije, noć je, da se spava —
noć je vrijeme za žalosna prava —
ali tko misli, tko se brine u noći,
tko popušta bore da rastu na čelu, u moći,
taj umnik, taj velikan, ta glava?

Noć spava. Samo jedna svjetiljka je budna.
Ona je kao svjetionik čvrsta na istom mjestu.
Pod njom je knjiga računa i glava trudna,
a svijetlo pada na cestu.
I tako ga vidim u magli, u tami,
vidim, gdje treperi kao znak —
svi smo mi goli, noćni, prazni i sami,

sve je nas obuhvatio mrak.
Samo on je velik i jak,
on radi i račune križa,
od nas je izvan hrama svak,
red glava ispod korniža...

Svijetlo u noći, daj rukama rada,
daj tijelu i dušama kruha;
svijetlo u noći, daj masama nada,
spasi iskru i zvijezdu duha;
da si ti mala lojanica,
ili žižak ulja ili petrolejska lampa,
ovamo s nizom brojanica,
ovamo do estrada, do rampa.

No ja sam se pokrio s pokrivačem
i ugasio sam elektriku;
ja ne ću da se bunim ni da plačem,
ja borbu ostavljam drugomu, jačem.
Dajte mi mira bolesniku.
Ja puštam, da s ulice svijetlo pada
s noćnih fenjera u golu sobu,
i da duboka tišina vlada
kao plač s mjeseca u tihom grobu.

Tin Ujević

L O P A R A N S K I D A R O V I

»Parce mihi, domine, quia Dalmata sum«
Sv. Jeronim

Sedef školjke ukočenog mora,
nizovi koralja, lestura i spužva,
zalud čeljad mame. Strasna gužva
briše međe obala i gora.

Majke crna ruha, drvene i svete,
mučenici, žustri isposnici,
pozadina taštoj razglednici,
gdje pod makom goje suncokrete.

Srebro zmija svija iza čuna:
Kantaride Krka, Hvara, Visa,
tristo i šezdeset koronatskih visa,
liju jar i piću kao tikva puna.

Iz svih škrapa, mekota i njiva
grca čokot, znoj i mučno vino,
zdravo, zdravo, mila domovino,
pospan sin na pjanom valu pliva.

Znamo rok svih ploča i liburna,
ludog kneza tužne naricaljke,
kobne kretnje gladne čegrtaljke,
cjelovima mire srca burna.

Galebovi prate trokut jedra,
Lokrum, četrun, smokve i rogači,
slute krišom, što se srcu rači,
kome sunce razgaljuje njedra.

Sunce, ispij, ali ulij žara,
uskovitlaj struje i oluje,
pleme Jere, Marina i Duje,
svetom škrilom vrela prsa para.

More gleđi, izvajaj nam školje,
stvaraj biser: naše drevne boljke,
još su uvijek ispijene školjke
hobotnice, koja radost kolje.

Antun Bonifačić

MOLITVA

Kroz sve vijeke vijekova sklopljene mole ruke
Nebo je zatvoreno, ne prima zemaljske zvuke.
Nebo je ploha plava,
odbija tugu.
Ne čuje glad ni rat ni bol ni kugu.

Moli se čovjek uz čovjeka kroz sve vijeke vijekova.
I svi su molitvenici samo slova.
Sve želje, sve vjere uvijek su uzaludne.
Uzalud rađaju srećniju djecu žene trudne.

Sreća je cvijet, što ga još nitko ubrao nije.
Historijski: taj cvijet i nikad cvjetao nije!
I samo još djeca vjeruju u miris zreloga maka,
a pjesnici — pjesnici — samo su vjesnici mraka.

Zato i molitve čovjeku danas ne daju utjehe.
Svako je nošen i rođen od hladne maćuhe.
Znamo: čovjeku jedino vjerne su brige i muke.

Nebo je zatvoreno, ne prima zemaljske zvuke.

Miroslav Feldman

NOVAK SIMIĆ, ZAGREB

KOTAČI

POSLJEDNJE STRANICE DNEVNIKA UČENICE BROZ

Od majke sam sasvim odbačena i ne mogu i ne ću da se nadam bilo čemu boljem. Samo one dvije riječi u njenom pismu, što su se odnosile na me, duboko i do suza su me dirnule. Svi su ostali imali za se par epitetona, a na zadnje sam došla ja, »ona bezobraznica i prostača«.

Zar uvijek moram da plačem? Ovo kratko vrijeme bila sam tako zadovoljna, a to se vidi i po tome, što sam primila punih 7 kila. I gle, za me nastaju nove muke. Zar su bezuspješna sva pisma, koja pišem kući? Zar nemam odvažnosti, da zamolim oca, što hoću? Zbilja ne znam. Svi samo nešto nabacujemo.

— Ko prase si debela! — bijahu to očeve riječi. Da, ali ih on nije izrekao s nikakovim zadovoljstvom. Zar sam ja uistinu tako nesretna, ili se na svaku riječ vrijeđam? Ta svaki mi čas netko nešto podvali. Upravo je strašno. Zašto nisam umrla, kad sam tako vruće željela smrt?

Moja majka

Djetinjstvo mi je upravo grozno. Kao malo dijete morala sam gledati one strašne prizore, koji su se dešavali u roditeljskoj kući. O tome mi je vrlo teško pisati, no držim, da to ne će nitko čitati osim mene, pa da se bar nasladim suzama, koje će sada curiti niz obraze.

Sama sam u cijeloj kućerini s majkom, koja leži, a i ne sluti, što se zbiva u duši toga nevinog djeteta. Ona mu ne posvećuje ni najmanje pažnje. Gdje su ostali? U Koprivnici, Zagrebu i Varaždinu. Sama sam s malim bratom. Tate nema nikada kod kuće. On se vraća kasno noću, kad mu se već kćerka naužila smrtnog straha. To biva po mjesec i više dana i majka ustaje iz pijanstva. Nastaju malo ljepši dani, ali i za tih dana ne okusim ni trunka materinske ljubavi. Ne znam, zašto, ali me majka

nije nikada voljela. Pa iako me je to silno boljelo, živjela sam u nadi, da će se izmijeniti, da ću i ja osjetiti malo roditeljske brige i nježnosti, no prevarila sam se, jer što dalje, bivalo je sve gore.

Dakle, kratko traju ti dani — ni ne znaš, kako prođu, a evo: ponavlja se ono staro, poznato i strašno. Majka opet leži potpuno pijana. Zima je. Strah me je noći i majke. Dvogodišnji brat tvrdo spava. Bojim se biti sama i budna. Drhćući čekam oca. Te godine svršavam pučku školu. U toj ukočenoj tišini zime, mraka i samoće prolama se očajnički glas majke: — Evica, Evica!

Pitam sitna i malena: — Što hoćeš?

— Ja sam tako žalosna. — Glas joj drhti.

Ja šutim. — Draga moja curice, sutra ću prestati. — Htjede me ogrliti, ja joj izmakoh... Ona tada zaplaka. Nisam se mogla suzdržati, da glasno ne zavičem. Zar u ovakovim časovima zaslužujem da me ona tješi? Zar sada da mi govori »drago moje dijete«... Kad je vidjela, da plačem, zamoli me, da joj dam još rakije.

— Ne dam! — rekoh.

Ona me pogleda očima punim mržnje: — Ti svinja jedna, zar svojoj majci da ne daš ono, što ona hoće. Dobit ćeš ti svoje.

Otiđoh sva strvena.

Plakala sam. Turila glavu u jastuke i jecala. Kroz jecaj čujem: opet me zove: — E v i c a. Ne odazvah se. Sama sam i ostavljena. Jedanaesta mi je godina.

Napokon usnuh.

Sutradan isto. Izmjenjuju se iste strahote. Otac, kad dođe kući, strahovito je tuče. Meni se srce kida gledajući te prizore. — Tata, tata — vikala sam — pusti je. On me je tjerao van.

I djevojku smo otpustili radi toga.

Sjedim i radim ručni rad. — E v i c e! Ah, bože. Dođoh. — Ja to moram činiti, ne mogu se obuzdati. Ne mogu, pa ne mogu... — stade plakati, stade me grliti. Ah, nesretna majko! Gutala sam suze. Bilo mi je silno žao. Dirale su me te njene

riječi. A i što ne bi, tu malu zlatnu djevojčicu. Ah, da sam sama ili da ostalih nije, da nas je bar dvoje-troje, možda to sve ne bi nikada vidjeli, jer bi otac spriječio poslavši nas nekome, ali nas sedmero! To ja strahota. Zar je majka imala srca, da nas toliko rodi, a znala je, tko je i što je. (Mnoge grozote sam zatajila, jer se ne usuđujem o svojoj majci ovako pisati, iako je istina). Sada ću preskočiti sve, samo ću opisati ljeto, koje sam doživjela iza propalog V. razreda. Majka nas zove.

Jednom se ipak spremih i uputih u Stubicu. Dva, tri dana prođoše lijepo. A onda opet isto: pakao je počeo. Već je sve upropastila i posteljinu i otoman, prosto sve. Ležala je u jednoj sobi sama na zemlji. Zar je to moja majka? Da, da! Sva otekla, ne znajući za se, ona leži. Nisu svi smjeli ići k njoj. Tata nas je tjerao. — E v i c a — onaj isti glas, što me prati, otkada znam za se, mukao i šupalj, ali sada još gori, tmuliji.

— Što hoćeš? (isto davno pitanje).

— Znaš što (isti i odgovor).

— Ne dam ti. — Možda je opet zima i opet sam posve mala. Noć, strah i samoća. Ne, šesnaest mi je godina. — Samo malo, — stala je urlati, kao da je sami đavli kolju.

— Ne dam, razumiješ li. Zašto nas mučiš?

Ona viče, očajnički, otegnuto. Sve se čuje na ulicu...

— Ta šuti. Svi te čuju. M a j k o!

Ona još jače viče.

Tada je po prvi put u životu udarih.

Udarih je batinom iz sve snage. Plakala sam i tukla je. Bože, oprosti mi!

Nesnosan miris širi se i sjeda mi na pluća.

Jedan naš razgovor

— Majko, zašto se nisi rastavila od tate, kad je bila sama Ljubica, sada nas sve ubijaš...

— Da tebe imam — odgovorila je pakosno.

— Tako si valjda sigurnija, kad nas ima što više.

— Pa ja nemam ni oca ni majke.

— O svinjo, valjda ti je žao, što si na svijetu...

Jedne večeri reče mi ona, da me je htjela ubiti, ali nije dospjela, previše se je opila. No, dosta o tome, upravo je pola noći. Laku noć, moja draga bilježnice, darovat ću ti još lijepih stvari. Zar ne?

Ovu jadnu bilježnicu uzimam skoro samo u momentima jadikovanja. Danas sam grozne volje. Nesretna sam, da nesretnija ne mogu biti. Pa zar ja imam roditelje? Tata je strašno grub. Uh, najradije bih samu sebe pożderala. Već se na sve raspaljujem. Upravo sam grozna. Majko, majko, gdje si? Ta ja te nemam. Zašto sam tako nesretna? Gdje da tražim utjehe — u paklu najradije!

Pisala sam tati pismo i to bogovski. Htjela bih da idem iz toga prokletog Varaždina. Idem u Zagreb, pa kud puklo da puklo. Kako mogu biti ovakvi, zar ih nije stid? Bože, pa ja nemam nikoga na svijetu.

Najozbiljnije pomišljam na samoubijstvo. Još samo jedna točka i ja sam gotova. Sve mogu, ali ovo ne mogu podnositi. Ta ubit će me ovi roditelji. Od Ljubice sam dobila kartu. Hvala joj. Mama je po srijedi. Neka, neka, plakat će još ona. O, zašto ja moram ovako pisati o mojoj majci, o onom, što bi mi moralo biti najsvetije. Da, mati mi je, ali i nije. Ne da mi ništa. Već sam prehlađena kao konj, ona mi ne će da kupi cipele, ne će da kupi kaput, kapu i ostalo. Ja nemam u čemu skoro da izađem na ulicu. Gola sam i bosa, što se kaže, a ona to hladnokrvno gleda.

Dokle će ovo trajati? Nitko ne zna, kako je to sve očajno. Već sam samu sebe proklela. Mama je došla, ali s njom ne govorim. To je užasno. Ubit ću se, pa što bilo. Još samo nešto. Te proklete zvijeri! Ima li itko na svijetu, tko bi bio dobar prema meni? Ne, ja nemam nikoga. Ne znam, šta će biti dalje.

Uzdržava me samo radoznalost. Silno sam radoznala, što će od mene biti. Ostavljena sam od sviju. Premišljam jedino, kamo bi mogla otići, jer mi nema opstanka u ovoj kući. Tata se uvrijedio na moje pismo i ne da mami, da mi išta kupi, a ona to jedva dočekala. Bože, Bože, kamo ću, što ću?

Danas mi majka veli, da ovako gadnog stvorenja, kao što sam ja, još nije vidjela. Vjerujem joj. Ta ja sam naprosto jedan nitkov. Mrzim svijet nada sve, jer još nisam nikad osjetila bratske ljubavi i bilo kakove, i, što mi je bilo prilike, nisam nikad nikom vjerovala, pa još ni danas nikom ne vjerujem. Svijet je tako užasan. Nemam nikoga, kome bi se mogla izjadati i sve mu kazati, nikoga, tko bi me razumio. I oprostio mi, da — oprostio mi.

Uostalom neka sve đavo nosi. Postajem odurna čak i samoj sebi. Na sve se uzrujavam i čekam dan, kad će se za me nešto izvanredno i veliko dogoditi. Znam, ne ću ga dočekati.

Došli su novci od tate, a mama se za Božić napila. Ja još nemam ni zimskog ogrtača. Ljubica je kupila tkaninu za opravu, uvjerena sam, da će stajati u ormaru bar do proljeća, dok se za me nitko ne brine. Ta čemu! Ja sam grješnica nad grješnicama. Gadno, podmuklo stvorenje. Vidim im to svima u očima. Posvadila sam se s njima radi obuće. Kako oni, tako ću i ja. Donijet ću im punu knjižicu, pa neka onda rade sa mnom, što hoće.

Zato sam tako divno i odgovarala danas latinski. Sa vrlo dobrog na ??. Kad dođem odgovarati, kao da sam iz groba ustala. Nemam volje za školu niti i za što, a i tko bi imao, kad mi je kod kuće tako divno. Ta već sam toliko puta željela smrt. Kakve svrhe ima moj život?

Branko nije uopće za Božić došao — prasac.

Prekrižena stranica dnevnika

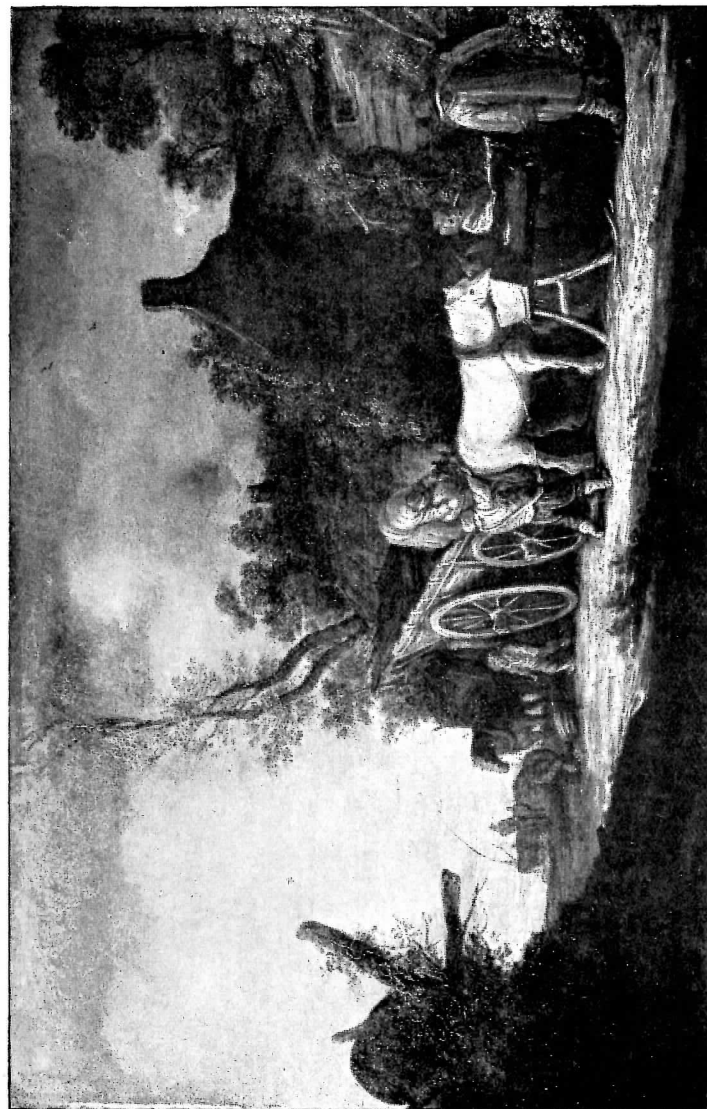
Išla sam u drugi razred gimnazije. Stanovala sam s bratom Ivanom kod Hanušekove. To je jedna od najužasnijih godina moga dosadašnjeg života. Ona je lezbijka. Što je to značilo i koliko je na me djelovalo, teško mi je i samoj odgovoriti. Ali znam, da me i danas dani, nakon nekoliko godina, obuzme užas pri samom sjećanju. Ljubila me je ta žena na svakom koraku, ali ne onim poljupcima, kakovima ljubi jedna mati, već su to

bili poljupci, koji su sadržavali strast žene, koja ne voli svog muža i nije osjetila nikakve ljubavi osam vlastite majke. Nisam joj mogla podnositi poglede, pune strasti (prema nevinom djetetu). Uzalud bijahu moje suze, uzalud moja moljakanja, da me izbave iz toga pakla. Nastupali su dani sve većih strahota i očaja, i ja sam sve više patila. Još i sada mi je pred očima mala djevojčica sva u suzama, koja ne zna, što se to s njome zbiva, a osjeća: jad i užas je. I kad napokon zaspi, posve tiho, na prstima, dolazi žena i ljubi, ljubi djevojčicu. Ponavljalo se to s dana u dan...

Majčina smrt

Majka mi je umrla. Na dan njene smrti šetala sam se sa Slavicom po stubičkoj okolini. Došle smo i na groblje i još se smijale onima, koji su imali »bor«, okićen salon-bombonima, a majka mi je ležala na odru. Nisam se ni u snu nadala, da će se to dogoditi. Veselo smo produžile do Mijića, smijale mu se, jer smo ga našle, gdje spava još od jučerašnjeg lumpovanja na Katičinom imendanu. Dopratio nas je do kuće s kojekakvim brbljarijama i zafrkavanjem, a majka je bila mrtva. Brzojav je čekao na stolu: »Mama umrla«. U prvi mah mi se to sve učinilo smiješno. Noć sam prospavala vrlo nemirno. Ujutro smo otputovali i već u devet sati bile u Stubici. Sastanak je bio vrlo težak. Na vratima nas je dočekala gospođa Paula sva u suzama. Čuli smo, kako tata plače, i otišli do odra. Mama je užasno stara izgledala, a nije eto imala ni četrdeset godina. Umrla je u pijanstvu. Tata je jako plakao, mora da ju je puno volio. I samoj mi je grozno bilo. Možda nije ni kriva bila svojoj strasti za pićem. Sprovod je bio u četiri sata poslije podne. Bilo nam je svima teško, ali bolje i za nas i za nju, da je tako. Saučešća sa svih strana. Stubičke dame su nas izljubile. Najgore mi je bilo, kad je svećenik blagoslovio lijes.

Majka je zakopana. Skoro ne vjerujem, da se je to dogodilo!



PIETER DE MOLIJN (oko 1595—1661): Postojka pred seljačkom kućom
Zagreb, Strossmayerova galerija



JAN MIENSE MOLENAER (1610–1668): Veselo društvance
Zagreb, Strossmayerova galerija

Jedan profesor

— Jeste li dugo čekali? ... — Pa jesam ... — otvori vrata knjižnice, uhvati me za ruku govoreći — izvolite. Rekoh, da sam učenica, ali on me svejedno povuče naprijed. Tražili smo knjigu i on me je opet uhvatio za ruku iznad lakta i malo stisnuo. Nisam na to ništa učinila, da ne pomisli, da si šta uobražavam. Ipak čekala sam pažljivo pogodan trenutak, da mu kako odstranim ruku.

U traženju opazi on nekako moj prsten. Upita me: — Tko vam je dao taj lijepi prsten? — To mi je ostavila majka. — Pa gdje vam je sada majka? — Moja majka ... moja majka ... je ... umrla ... — Oči su mi bile pune suza. — Ta nemojte koješta pričati. Vi se šalite ... — Pa kad vam kažem — glas mi je bio sasvim tih.

Napokon smo našli knjigu. Zamolih ga nešto i za privatnu lektiru. Dao mi je. Pogledi su nam se nekoliko puta sukobili. Upita me, kako je u školi. Nasmiješih se i ispričah mu svoju pogibiju iz latinskog. Posavjetova mi po drugi put, da napustim školu i pričekam, dok ne dođe kakav zgodan mladić. — Okrenuh se tada i pođoh vratima. On za mnom, tako da mi je opet metnuo svoju ruku na moju. Držala sam se, da to ne primjećujem, i kazala: — Kad mi priskrbite miraz, onda ću izaći iz škole. — On primijeti banalno: — Zar vi ne bi bili dovoljni?

— Ne ću nikoga da unesrećim — odvratih ja.

Tako se raziđosmo.

Otac

Već dugo nisam pisala, a i sada mi se ne da. Nalazim se u Stubici. Škola je zatvorena na osam dana zbog gripe.

Kroz ovo vrijeme dogodilo se mnogo toga. Htjela sam promijeniti gimnaziju i skoro mi je uspjelo, nakon teških borba. Tata je pisao, da mogu odmah u Zagreb, ali nisam imala novaca, pa sam na njega čekala. Htio je da me sam ispiše. To već nije mirisalo na dobro, znala sam već, kako će sve ispasti. I zaista je sam otišao. Dakako, da su ga ravnatelj i razrednik na-

vinuli, da to ne čini, i tako je sve ostalo po starome. Kad se je vratio, bilo je čudesa. Pljunuo je na me, udario tri puta žestoko po tjemenu, da sam odmah znala, kako je Bogu ime. Spomenuo mi majku i rekao, neka sam milijun puta prokleta. I mama da me je na samrti proklela. Kamo sreće da umreš! Odvratila sam mu, ako hoće, mogu se odmah objesiti, našto mi je on rekao — neka samo izvolim. Što mi je sve izgovorio, ne isplati se ni pisati.

Shvaćam tu naglost, ali je ne mogu zaboraviti. On je nakon pola sata već dobre volje, kao da se nije ništa ni dogodilo. Čak me je i pogladio i ponova bio za to, da odem odavle, ali ne u Zagreb, već u Križevce. Makar šta se sjeti. Šutjela sam. Brzojavio je Ljubici, neka se raspita na križevačkoj gimnaziji. Ljubica je brzojavila »da«, ali je odmah i pismo poslala. Jasno, nema smisla ići u Križevce sasma nepoznat za ova dva mjeseca. Tako se eto nalazim u Stubici. Išli smo kolima pa sam putem strašno ozebla, ali tati nisam rekla ni riječi, jer bi se odmah uzgalamio. Kašljem kao da imam rikavac. Ležala sam dva dana, no samo prije podne do deset. Za to vrijeme imala sam se čega i naslušati. Još nikada nisam takovih prostota čula ni od koga. Pogotovo od svoga oca. Dobro je znao, da sam u sobi, i da se u njoj sve iz kuhinje čuje, ali ga nije ni najmanje smetalo, da na račun jaja, koje su mu kumice donosile, pravi masne i nesklapne šale.

Svakoj kumici ponešto krupno reče, sa svakom zametne takav razgovor, od kojeg bi u zemlju propala, da sam mogla. Ležala sam u krevetu u samim suzama. Ne, nije moguće, da nije znao za me, jer je dolazio u sobu. A tek je tri mjeseca od majčine smrti. Nisam mogla više izdržati, digla sam se i kroz druga vrata, onako bolesna, izašla van. Sramila sam se ići kroz kuhinju. Ah, šta sve iz ove kuće ne će poteći! Je li taj čovjek lud, koji mu je vrag? Drhtala sam cijelim tijelom, jecala, a osjećaji su se sve žalosniji, sve tmurniji i teži, gomilali i gomilali. Bože, kako sam sama i ostavljena. — Poslije podne cijelo sam proplakala za mamom. Čudila se, kako je mogla biti s tatom, kad je takav.

Fuj, neprestano mi se tata mota po glavi. I gadi mi se, koliko samo gadi. A opet on mi je otac. Otac — možda sam ja ipak neko čudovište. Sve shvaćam tragično. Ta ljudi valjda radi gadarija i žive!

Ljubav ili . . .

U nedjelju 12-tog (opet sam u Varaždinu) došlo je do iskrenog razjašnjenja između Milana i mene. Pročitavši moj dnevnik, odlučio je, da mi čitavu stvar razjasni, jer sam ja to svakako željela. (On mi se silno sviđa, to moram priznati i želim da znam, što on prema meni osjeća). Razočarala sam se, kad sam čula, što mi je rekao. Zaista, tome se nisam čak ni od njega nadala. Čisto mu odobravam. A opet mi je žao, žao, da me skoro srce boli. Da — kaže on, — on ne može biti u me zaljubljen, jer on onda traži sve. A on mene i previše poštuje, da bi mogao da me načini nesretnijom nego što sam sada. Ta nisam li mu i sama rekla, da bi do toga (t. j. davanja) kod mene jedino moglo doći, kad bi došlo i do samoubijstva. A i to iz radoznalosti. (Da li sam lagala?)

Bila sam u prvi mah očajna, dok se nisam sasvim sabrala i za cijelo vrijeme njegova govora samo sam plakala. Koliko god sam suzprezala suze, one su same od sebe curile i curile. Bila je ljubav. Znam.

A možda i nije. Ja sam tako sama.

S mojima sam posvađena. Ni s kim ne govorim, a najgore mi je to, što misle, da sam ja to tobože htjela iz nekih posebnih razloga ili valjda, što ih mrzim. A ja ne mrzim nikoga. Meni je tako teško . . . ne, nitko me ne će razumjeti. Nemam nikoga, tko bi mi jade olakšao. Zato šutim. Bole me riječi, boli me svaki glas, koji čujem. Nitko to, nitko ne može shvatiti . . .

Mira mi je odgovorila na pismo, koje ću uvijek zadržati kod sebe. Mogao bi čovjek . . .

Dimljivo svijetlo petrolejke padalo je po zlatnoj glavi djevojčice. Zidom su putovale slabašne, tihe sjene. Iza otvorenih prozora je noć i proljeće. Djevojčica odgurnu dnevnik. Čemu to, upita se i usta od stola. Na polici je treća knjiga »Ane Karenjine«. Da, vlak. Snažni, zahuktani vlak — kad se nema izlaza. Popodne je slučajno pročitala kraj te knjige. Nije znala početka. Ona nije voljela knjiga i romana. To je Ljubičin posao. Ali ovaj puta joj je dobro došlo, znala je, što joj je trebalo. Iza prozora je proljeće i noć. Evo neba zvjezdanog, crnog od dubina, mirisnog! Samoće bilja i trava. I tuge, one vječne, praiskonske tuge. Straha od sjena, od glasova, njihaja lišća, krckanja grančica i mukle nijemosti tišine.

Čovjek je u životu posve sam, sam se rađa, živi sam, sam i umire.

Zbogom. — Evica Broz skoči lagano kroz prozor u vrt. U jedan sat dolazi brzi iz Zagreba.

Iskrade se poljima, uputi prema pruzi.

Tu na okuci čekala je dobra majka — smrt!

MIRKO BREYER, ZAGREB

POVIJEST JEDNE DUBROVAČKE »HRVATULJE«[1])

USPOMENI DOMINKA ZLATARIĆA

Talijanski opat Alberto Fortis, pisac čuvenog, a unatoč nekih više ili manje opravdanih prigovora, valjanog i vrijednog djela *»Viaggio in Dalmazia«* (1774.), poklonio je god. 1803. kao prefekt knjižnice »Učenog društva« (»Istituto delle scienze«) u Bologni, Dubrovčaninu grofu Antunu Luki Sorkočeviću (Sorgo) primjerak djelâ Dominka Zlatarića u izdanju, štampanom u Mlecima god. 1597.

Fortis, jedan od najživahnijih umova svoga vremena, mnogostran, vrlo duhovit i marljiv pisac, pjesnik, prirodoslovac, novinar i bibliograf, koji je mnogo toga proživio u domovini i izvan nje prije nemirnih dana velike francuske revolucije, a i za njih samih, bio je tada na domaku svoga žića, u šezdesetdrugoj svojoj godini. Poklonivši dubrovačkom gosparu dragocijenu, izvanredno rijetku onu knjigu, upisa, dva mjeseca pred svoju smrt, vlastitom rukom na unutarnjoj strani pergamentnih korica: »Bologna 14. agosto 1803. A. Fortis alla Domestica Biblioteca dell' egregio Co: Antonluca de Sorgo Patrizio Raguseo.«

Ispod toga nalazi se bilješka: »A Sorkočevićev sestrin sin Lukša Gučetić (Gozze) poklanja narodnoj jugoslavenskoj knjižnici u Zagrebu, u narodni dom. U Draždjanih 14.tog Listopada 1849.«

Ovome je dodao Ivan Kukuljević: »Pop Fortis našao je u knjižnici bolonjskoj fratarskoj ovo, u trešnji dubrovačkoj većinom propadše, izdanje děla Zlatarića, te uzam ga, poslao Antunu Luki Sorkočeviću u Dubrovnik. Kad je ovaj poběči morao u Pariz[2]), tad je poneo i knjižnicu, koju po smrti njegovoj baštinio

[1]) »Hrvatulja« — riječ Kurelčeva kova za hrvatske književne (opet po Kurelcu:) »drevnjake«.

[2]) Kao jedan od potpisnika protuaustrijske Rezolucije dubrovačke vlastele od 18. siječnja 1818

Lukša Gučetić. Ovaj pobojavši se, da se nebi rětka i vrědna knjiga ova, od koje još jedan iztisak u carskoj bečkoj knjižnici ima izgubila, dadè ju Andrii Torkvatu Berliću u Draždjanih, da ju u Zagreb ponese i narodnoj knjižnici dade! — 1849.«

Da li taj zanimljivi primjerak, koji se čuva u knjižnici Jugoslavenske akademije, doista potječe iz bolonjske fratarske knjižnice ili je pak prema velikoj vjerojatnosti bio privatnom svojinom Fortisovom još negdje iz vremena dalmatinskih njegovih plandovanja, ne da se ni po Kukuljevićevoj bilješci točno utvrditi. Svakako bijaše to za Fortisa jedna od vidljivih uspomena, koja mu je dočaravala tada već daleke dalmatinske dane, za kojih je u naponu krepkih svojih muževnih godina otkrivao ljepote i značaj našega, širem svijetu dotada gotovo nepoznatog Jadranskog Primorja.[3]) Vješt hrvatskom jeziku štampom je tada kao prvi bio priopćio, u izvorniku i u talijanskom prijevodu, narodnu pjesmu neprolaznih krasota: »Žalostna pjesanca plemenite Asan-Aginice« (»Canzone dolente della nobile sposa d'Asan Aga'«).

U glasovitoj mletačkoj Aldovoj štampariji, koju je utemeljio potkraj petnaestoga stoljeća slavni humanistički učenjak Aldo Manuzio stariji (1450.—1515.), a koja je prešla iza njegove smrti na umnoga i revnog njegova sina Pavla (1512.—1574.) i konačno na vrlo uvaženog učitelja staroklasičnih jezikâ i literaturâ Alda mlađega (1547.—1597.), štampan je u godini smrti toga posljednjeg odvjetka čuvene porodice u povijesti renesanse zbornik književnih radova Dubrovčanina Dominka Zlatarića.

Na simbolički urešenom prvom listu tog izdanja ističe se u lijepom okviru skupni naslov: »*ELEKTRA TRAGEDIA. Glivbmir Pripovies Pastirska. I Glivbav, I Smart Pirama. I Tisbe. Is vechie tugieh iesikà ù Harvackij isloxene. K' tomusu pristavgliene niekolike Piesni ù Smart od raslizieh. PO DOMINKU SLATARICHIU.*« — Na dnu lista: »*U' Bnezieh, Po Aldv.*

[3]) Njegov je putopis doskora preveden i štampan na francuskom, engleskom i njemačkom jeziku.



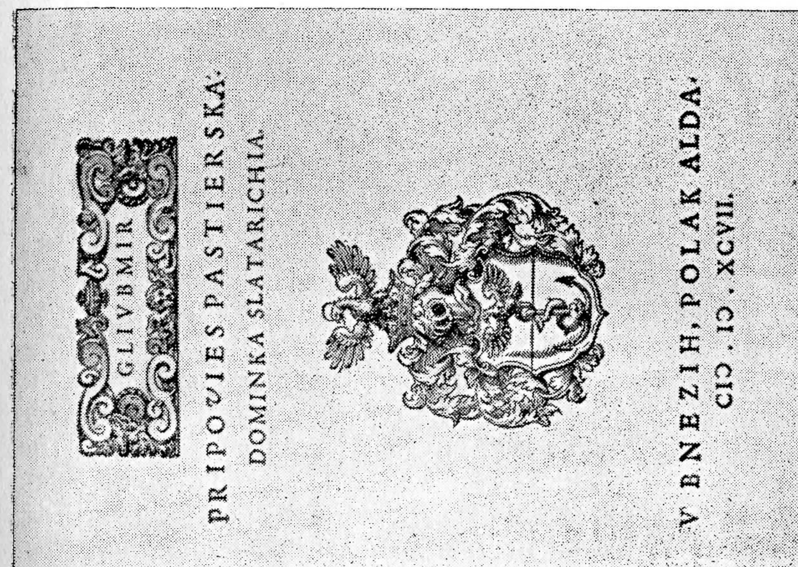
M.D.XCVII.« — Usto se nalaze u knjizi dva dalja naslovna lista, koja su uz glavni ovdje u slici također priopćena.

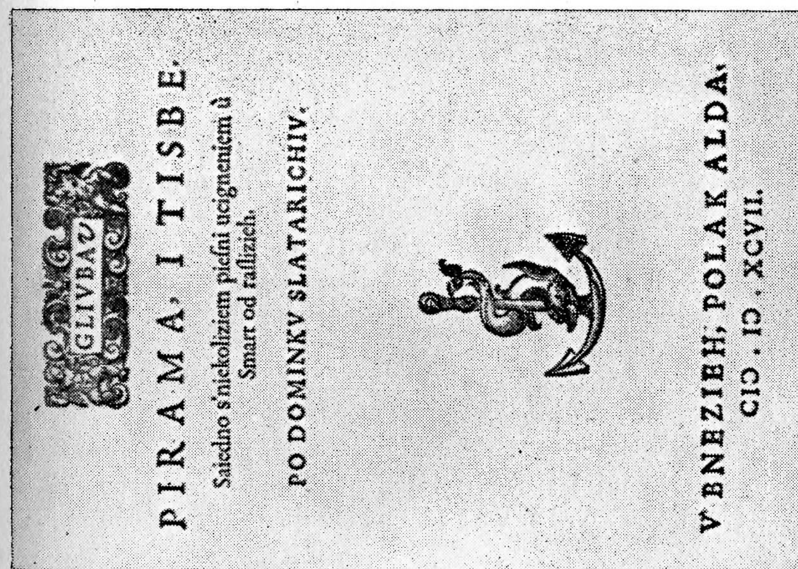
Čitava se knjiga odlikuje neobičnom, upravo raskošnom opremom. Štampana na krupnom papiru, skladnim Aldovim antiknim i kurzivnim pismenima, obiluje usto bogatim grafičkim ukrasom. Pored naslovnih listova imade u njoj dvadeset slikovitih, sa tipografskog gledišta vanredno zanimljivih, a sadržaju prilagođenih vinjeta u renesansnom slogu, sa sličnim inicijalima, bordurama i zaglavnim uresima. Na posljednjoj stranici otisnuta je slika Alda Manucija starijega.

U tom krasnom izdanju časne hrvatske književne relikvije treba da gledamo ujedno izraz osobite simpatije Aldove porodice za Dubrovnik i Dubrovčane, a napose i za odličnog i vele uglednog pisca. Po maru i trudu dra. Josipa Torbarine saznajemo za dirljivi povod ove naklonosti.[4])

Ljeti god. 1558. poslao je Pavao Manuzio svoga mlađeg bolešljivog sina Girolama u Dubrovnik, da kod vrsna učitelja Pavla Bosia nastavi svoje prvotne nauke, a usto pod blagim subtropskim dubrovačkim podnebljem ojača i ozdravi. Ali poslije jedne godine boravka umre taj daleko preko svoje dobe umno nadareni sedmogodišnji dječak i bude na dubrovačkom groblju sahranjen. Taj grob onkraj mora, daleko od njegova zavičaja Venecije, uz mnoge iskaze usrdna saučešća od strane naklonjenog joj nadbiskupa Ludovika Beccadellija i dobrog dijela dubrovačkog stanovništva duboko se usadiše u srca ožalošćene porodice i urodiše trajnim uzajamnim prijateljstvom. Još god. 1582. sjeća se Aldo mlađi u jednom svom pismu, što ga bijaše upravio čuvenom dubrovačkom humanistu Portugižaninu Didaku Pyrrhu, toplim riječima davno preminuloga svog brata, spominjući tada iskazanu dobrohotnost i pijetet dubrovačkog plemstva. Divot-izdanje hrvatske knjige Dubrovčanina Dominka Zlatarića, koji je velikim svojim umom, uzornim životom, a i zaslugama, stečenim kod izvršivanja podijeljena mu časna zadatka na pado-

[4]) Vidi vrijedno njegovo djelo: »Italian influence on the poets of the Ragusan Republic. London 1931.«





vanskom sveučilištu zavrijedio sjajni red zlatnoga viteza (»eques auratus«), što mu ga je bio podijelio mletački dužd, čini skladno zaglavlje idealnim vezama, što ih je tragika života bila splela između dviju obala plavoga Jadrana.

*

Zlatarićeva je knjiga lijep dokaz visoka stepena duševnih pregnuća stare dubrovačke književne elite. Odabravši i prevedavši iz tri jezika tri od najizvrsnijih djela svjetskoga glasa, svakako je po riječima Budmanovim[5]) nadmašio ukusom mnoge druge domaće pisce svoga vremena. U posveti »Elektre«, što je upravljena sinu sigetskoga junaka, Juraju grofu Zrinskom, kasnijem hrvatskom banu, spominje, s kojom se nasladom dao u svojim djelima na obogaćivanje rođenoga svog jezika: »stavih se zatijen jednakom požudom učinit Hrvaćku Grkinju Elektru Sofoklovu«, a da zatim izrazi svoje uvjerenje, da će naslovljenomu doista ugodno biti: »da prigleda spijevanja od vrijednijeh Latina i Grka, koji Vam u vaš hrvatski jezik govore.« To bijaše ujedno i odjek ličnog poštovanja Zlatarićeva prema Zrinskom, kojega je bio i pohodio na svom putu kroz Hrvatsku, i u čijoj se vojnoj službi, čini se kao pukovnik, nalazio njegov brat Mihajlo.

Kao drugi po redu uvršten je u knjigu prijevod *»Aminte«* T o r k v a t a T a s s a pod naslovom: »Ljubmir, Pripovijes Pastierska.« Zanimljivo je, da je ovaj hrvatski prijevod prvi put napose štampan već god. 1580. po jednom rukopisu izvornika. Izvorno talijansko djelo, napisano god. 1573., izdano je štampom tek 1581. To je ujedno najstariji prijevod uopće, jer po vremenu najbliži mu francuski izišao je god. 1584. Pisac je posvetio taj svoj trud uglednom i zaslužnom svom sugrađaninu i prijatelju Mihi Matufiću.

Zaključak čini iz Ovidijevih Metamorfoza slobodno prevedena pjesan: *»Ljubav Pirama I Tizbe, zajedno s njekolicijem pjesni učinjenim u smrt od različijeh.«* U posveti »Pirama«: »Mnogo uzvišenoj i svakom svijetlom krjeposti narešenoj vladici F l o r i Z u z o r i ć P e s c i o n i«, koja je kao mnogo opjevani uzor milja, ljepote i kreposti očaravala sav rođeni joj Dubrovnik, a provodila dio svoga života u »dalekoj latinskoj zemlji«, veli Zlatarić u svojoj posveti: »A ja se naslađujem da sam Vašemu cvijetnomu imenu poklonio kojigodi dohodak rosom od pjesni u polju od ovijeh knjiga, neka po tomu latinski pisci budu se probudit, slavit ljepotu i čas i uzdvizat dostojnijem hvalami vaš razum, videći da nakon toliko godišta koje nam ste vazeli, ne možete učinit da se u našoj pameti smrse vaše vrijednosti.«

[5]) »Stari pisci hrvatski« (Jugoslav. akad.) XXI., na str. XXVII.

U vrijeme, kad je mukli apsolutizam na časove zasjenjivao poletne i nade pune ilirske dane, koji bijahu donijeli Hrvatima i plodove narodnog osvještenja na Jadranu, izađu god. 1852.: *»Diela Dominka Zlatarića, izdana trudom Ivana Kukuljevića Sakcinskoga.«* U predgovoru veli prezaslužni taj pobornik kulturne naše afirmacije: »U ovo vrieme pokoja ili mrtvila književnosti hrvatske, nemože se inače tiešiti srce književnika domoljubnog, nego kad zaviri u prošastnost naroda svoga i kad uzme u ruku kojigod ostanak od kitnog cvietja umnijeh plodova pradiedovah svojih. — To učinismo i mi, te prevatjajući knjige i rukopise starieh našieh pisacah, nadjosmo diela mudrog našeg Dominka Zlatarića, kog prie tri sta godinah Dubrovnik porodi na slavu i na ures književnosti naše.«

Gotovo pola stoljeća izatoga izdala je (1899.) Jugoslavenska akademija kao svesku XXI. svojih »Starih pisaca hrvatskih« nanovo djela Zlatarićeva, priređena za štampu po akademiku Petru Budmanu, vrsnom učenjaku rodom iz Dubrovnika. On je kritičnome svom izdanju dodao dotada neštampane još *»Pjesni razlike«*, kojima je u najnovije vrijeme (1928.—31.) francuski slavist André Vaillant posvetio temeljita jezikoslovna proučavanja u publikacijama pariškog »Institut d'études slaves«. Osim toga iznio je Budmani i potpuni tekst prvobitnog Zlatarićevog prijevoda Tassove »Aminte«. U uvodnoj pak svojoj raspravi »Život i djela Dominka Zlatarića« dao je pregled čitave pristupačne mu biografijske, literarno-historijske i filološke građe o slavnome svom zemljaku i njegovim djelima, služeći se pri tome i različitima, dotada nepoznatim prilozima.

DR. ANTUN BARAC, ZAGREB

KNJIŽEVNI POJMOVI ILIRACA

1

Naši su Ilirci, prema svojim prvotnim pobudama i namjerama, htjeli poglavito unaprijediti književnost. Ali je sve ono, što su radili, imalo više općenacionalno nego specifično literarno značenje. Stoga je ilirizam u najvećem dijelu knjiga i rasprava prikazan uglavnom kao nacionalan pokret, kome je književnost bila samo sredstvom nacionalnog buđenja i političke propagande. Prikazi toga pokreta sadrže stoga najvećim dijelom kulturno-historijske ili političko-historijske elemente, jer su oni u njemu bili često važniji od specifično literarnih manifestacija. Čak i pisci, koji su izričito isticali, da pišu o književnom, a ne o političkom životu Hrvata u doba preporoda (Kulakovski), prikazali su u stvari više ovo drugo nego ono prvo. Izdajući svoje »Dokumente za naše podrijetlo hrvatskoga preporoda« prof. Fancev je zato izrijekom napomenuo: ...»u ove Dokumente ušlo je i priloga, koji literarno ne znače doduše ništa, ali nam otvaraju sasvim nove vidike na ključanje dopreporodnog hrvatskog javnog života.«

Ipak, ilirizam imade i za samu književnost golemo značenje, ako se i pusti s vida sve ono, što on znači za hrvatski narodni život uopće. Njegovo značenje nije samo u tome, što je stvorio jedinstven književni jezik i pravopis, što je pobudio na stvaranje mnogo mladih ljudi, što je nastojao da stvori hrvatsku književnu publiku, što je stvorio prve hrvatske književne organe, itd. On je važan osobito stoga, što je hrvatskoj književnosti odredio smjernice, prema kojima se ona razvijala cijelo stoljeće. Javljaju se doduše katkad pokušaji, da se cijela književnost ilirizma, s obzirom na neznatnu umjetničku vrijednost njezinih produkata, proglasi naivnom i beznačajnom. Ali se isto tako periodički javlja težnja, da se još jasnije naglasi potreba, kako cijela hrvatska književnost ima da se razvija smjerom, što joj ga je dao ilirizam (Šenoino doba, neki predstavnici »Mladih« i

»Starih«, Ante Radić), pače nisu rijetki pojavi, da je proglašen gotovo izdajom narodne stvari svaki pokušaj, koji je išao za tim, da se književnost oslobodi tradicije.

Kraj svega toga, što takvi zahtjevi mogu zvučiti kao nešto sasvim opravdano i razumljivo, jer ni jedna narodna književnost nikad potpuno ne prekida svoj kontinuitet, opet oni zvuče dosta neodređeno. Nije iz njih sasvim jasno: što bi novije generacije od pokoljenja Ilirica trebale da uče i slijede — da li njihov nacionalni zanos, da li činjenicu, što su Ilirci svoje literarne napore podvrgavali nacionalnim tendencijama, da li njihovu požrtvovnost u radu za književnost, da li njihovu građu, vidike, stil, itd.

Za svaku je generaciju u književnosti važno, kako će se postaviti prema nekim krupnim problemima umjetnosti, bez kojih uopće nema književnosti, i koje svako razdoblje iznova rješava: odnošaj prema narodu i društvu, problem književne građe, problem stila, problem umjetničke vrijednosti, pojam stvaraoca. U svakom književnom periodu ne izbijaju svi ti problemi podjednako žestoko, niti se o njima svima uvijek podjednako raspravlja. Ali se oni u svakom razdoblju dadu osjetiti — bez obzira na to, da li su ih stvaraoci i literarni teoretici i formalno iznijeli. Pa tako se oni dadu osjetiti i u literaturi ilirizma.

U svojoj pjesmi »Domorodac« (u Danici 1841.) prikazao je Ivan Kukuljević svoj ideal rodoljuba: O ponoći, dok sav svijet naokolo spava, samo u jednoj sobici gori svijetlo, i u njoj bdi mlad čovjek:

Sad kod luči samcat sjedi,
Oko njega dusi sami:
Byron, Puškin, Tasso blijedi,
Šekspir, Šiler, Omir znani,
A i pisci Osmanide,
Mandaljene i Kristide.

Živeći među knjigama, ispitujući prošlost čovječanstva i domovine taj Kukuljevićev mladić želi da podigne svoj slavenski rod:

Zna da umno prosvjećenje
K tomu cilju stazu lije,
Hitrim kopljem Tritogenje
Cijeli svijet da borbu bije,
I da lahko pero vlada
Ljudsku ćud, i gvožđe sada.

U licu Kukuljevićeva domoroca izražen je i pojam književnika, kako su ga Ilirci stvorili u prvim godinama svoga djelovanja: književnik je svaki onaj, koji piše na korist naroda. I sam Stanko Vraz, koji je pripadao onom broju Iliraca, koji su imali najjasnije književne pojmove, shvatao je književnost u prvim godinama svoga djelovanja još prilično utilitaristički. U jednom pismu Mažuraniću on je g. 1836. postavio sasvim određeno pitanje: što valja da pišu književnici Ilirci, i kako valja da pišu? Na prvo je pitanje odgovorio: — Što je namjera našeg pisanja? Da izobražamo narod. Ta naš narod, premda od jakog junačkog koljena, nije posve još ni izilazio iz kolijevke. Ne valja dakle da mu davamo već britku dimiskinju ili zrnom nakrcanu pušku u ruke, neka se ne umori ili svoje mile braće ne ubija. Ne valja da ga priučujemo spletenim ustavkom strogog mudroljublja, neka mu gingavih možganah ne smetemo, mlađanog razbora ne pogubimo. Sprvce treba da mu podamo ljuljke u ručice, tupu ćordu od ljesa ili olova ugibljivog kanoti njegova detinjska volja, i pušku koja nije kadra da meće taneta, koja pukne bez učinka, kanoti njegov glas. Glavu pak valja da zabavljamo lakhimi pjesmami od cvatuće livade i bašče, od žuboreće tice i čistog potoka sagrađenimi; zabavljajmo ga s različitom milotnom poviješću od pjevajućih vila i hrabrih junaka. Eto Ti zabava za naš narod, dok ponaraste do britke sablje i vojnog koplja, i konjicu do stremena, dok ponaraste do razbora i razloga.[1])

Vraz je dakle shvatao književnost kao sredstvo za obrazovanje naroda, i ponavljao je tridesetih godina to svoje shvatanje u više mahova. A kako ju je tada shvatao on, shvatili su je više

[1]) Građa za povijest hrvatske književnosti I, 241.

manje svi pisci ilirizma, neki čak i do kraja ovoga razdoblja. G. 1842., nakon sedam godina obnovljenoga književnoga života, on je osjetio, da je hrvatska književnost već izišla iz godina djetinjstva, i da o njoj treba ozbiljnije govoriti. Ali je i tada u »Kolu«, referirajući o književnim izdanjima, pisao o svima novim edicijama, a ne samo o beletristici.

Slične misli, kakve je od g. 1836. do g. 1842. razvijao Vraz, iznosio je g. 1848. Adolfo Veber Tkalčević, tek ulazeći u književnost. Kostatiravši živost u hrvatskom političkom životu, a mrtvilo u literaturi, Veber je postavio zahtjev: svaki hrvatski inteligenat, bez obzira na zvanje i položaj, morao bi napisati knjigu iz svoje struke, jer bi to bio najjednostavniji način, da nam se obogati književnost. Veberove su konstatacije o hrvatskom narodnom životu:

»Svijet, čuvši viku i buku za narodni naš jezik, te čitavši krasne govore u županijah o tom predmetu držane, misli: Hrvati se silno dižu. Ta u njih imade krasnih svojstava. Ta u njih cvatu znanosti i umjetnosti. A kad zaviriš u našu književnost, ne vidiš nego izgorjelu suhu stepu. Oko ti ne nazrije niti jedne oaze.« . . . »Lasno je u varmeđskih dvoranah govoriti o predmetu o kom se ne da nego lijepo besjediti; ali u sobi kod stola sjediti, misliti te pisati, to je našim gizdelinom vrlo teško. Ta Slavjan je, vele oni, vesele ćudi, on ne može kano Nijemac čitav dan pisati te pisati. Takova šta zahtijevati od Slavjana, znači ubit ga dušeyno te pretvoriti u Nijemca.«[2])

Janko Drašković tražio je od Gaja, da u »Danicu«, literaran list uvrštava i članke o poljodjelstvu, industriji i sl., pa je takve misli unosio čak i u vlastite pjesme (Mladeži ilirskoj). Potkraj g. 1836. pisao je Gaju: »Razgovarajući se z višima žarkima pomoćnici ilirstva . . . naša biše želja da od nove godine Danica svaki put nešto industrijalskoga zadrži. — Ja indi, i Kiepach, i možebiti još koji ti ćedu se najti, koji od poljotežanja, od orudelih gospodarstva, od hrane svakojakoga goveda i marvine, od sopotnih, i drugih novih iznaitih kotrigih industrije — od žga-

[2]) Danica 1848, str. 67.

narstva, i pive kuhanja, i riječjum od sviju stvari korist nosećih — pisali i svoje trude tebi slati budu. Želimo istom da ti u kratkom što bržeje to oglasiš, i kratko prestavije učiniš, kako je današnjem zemanom trebno s industrijum posle svoje goniti, i kako oni narodi koji to ne čine ostraga ostanu u biću i snazi prema drugima.«[3])

Takva i slična mišljenja izbijala su u vrijeme, kad je trebalo stvarati noviju hrvatsku književnost. Ali je Vraz — koji je literarne probleme shvatao najsvestranije — morao doskora opaziti, kako djetinsko doba hrvatske književnosti traje i preko naravnoga vremena, pa da uz djetinjsku publiku ostaje djetinjast i velik broj književnika. Zato je, nakon novih iskustava, i mogao napisati svoj sonet »Nadriknjištvo«, u kome je govorio prilično drugačije nego g. 1836.:

Kod nas piše sve što nosi uha,
Nudeć kupcu pa kakvo je da je,
I umrijet će, ako l' tako ustraje,
Duh slovinski s tog svagdanjeg kruha.

Neima u toj čorbi soka ni duha:
Da sad kemik pretapljat je ustaje,
Ne bi izišlo tolik smoka iz taje,
Što bi triput najela se muha.

Europa je k duhu već dorasla,
Jer ju pisci krepkom hranom hrane,
Kano Hektor svog sinčića — mozgom.
A mi puk naš hoćemo bez masla
Da othranimo uz knjige neslane,
Bijuć ga usto, ko zao školnik, rozgom.

2

U posljednjim stihovima ovoga soneta, kao i u riječima, kojima je započeo svoje kritičke zapise u »Kolu«, ogleda se do-

[3]) Građa VI, 52.



NICOLAES MAES (1632—1693): Djevojčica u perivoju

Zagreb, Strossmayerova galerija



GODFRIED SCHALCKEN (1643—1706): Interieur

Zagreb, Strossmayerova galerija

nekle razvitak Vrazovih pogleda na književnost. Oko g. 1836. izjavljivao je Vraz, kako hrvatskoj literarnoj publici, u počecima literanoga života, treba davati laku hranu, kao djetetu. Pod pojmom književnosti obuhvatao je pak sve štampane stvari bez razlike, koje mogu biti od koristi narodu. U toku nekoliko godina on je svoje poglede učvršćivao. Nije doduše nikad napustio misli, kako je glavna zadaća literature da diže narodnu obrazovanost, ali je na literarne produkte postavljao sve veće zahtjeve, i ujedno je pojam književnosti stao sve više podređivati pojmu umjetnosti. A to je uglavnom razvitak, što su ga prošli svi glavni literarni predstavnici ilirizma.

Kao i u svakom razdoblju hrvatske književnosti, i za vrijeme ilirizma bilo je pisaca različite vrste. Najveći je broj tadanjih književnika pisao zato, jer se na taj način manifestirao njihov patriotizam, i jer su oni tako dolazili do nekoga glasa. Njihova je književna građa uglavnom uvijek jedna ista (pjesme o slozi, o slavi, o slavenstvu, erotika bez ličnih crta), a stil i stih imitacija ili Dubrovčana ili narodne pjesme. U drugu grupu idu inteligentniji književnici, koji su pomoću književnosti vršili svoju nacionalnu dužnost: u vrijeme ilirizma beletrističkim djelima, kakve je tadanja publika najviše i trebala, a nakon ilirizma dali su se na druge korisne poslove. To su inteligentni diletanti, koji su dali ono, što su mogli, ne živeći u iluzijama, da su veliki umjetnici (Vukotinović, Rakovac, Kukuljević, donekle Bogović). Ali je pored njih bilo i pisaca, koji su dublje osjećali, što je književnost, i koji su svoje mišljenje znali da izreknu, na ovaj ili onaj način. Njihov broj gotovo iščezava u broju svih književnika ilirizma. Ali sam broj nije odlučan. U taj broj ne pripada samo Stanko Vraz, nego i Mažuranić, i Preradović i Demeter, a donekle i pisci druge grupe.

Da se književnost ilirizma može ispravno shvatiti, treba naglasiti, da su njezini najznatniji reprezentanti imali takvu literarnu obrazovanost, kakvu je imalo rijetko koje kasnije hrvatsko književno pokoljenje. Već samo školsko obrazovanje u predilirsko doba omogućivalo je omladini da u gimnaziji vrlo dobro upozna klasičnu književnost. Društveni pak život Hrvatske bio

je takav, da su se mladi ljudi razvijali u sferi njemačke kulture i njemačke književnosti. Mnogi književnici ilirizma pisali su tokom cijeloga života okretnije njemački nego hrvatski. Prema tome oni su već i uzrasli u dodiru s jednim dijelom tadašnje kulturne Evrope. Sam popis djela u Gajevoj knjižnici pokazuje, kakve su se sve knjige čitale u Hrvatskoj u vrijeme ilirizma. Tadašnji naši glavni intelektualci nisu poznavali samo sva glavna djela evropske književnosti, nego su bili i u dodiru sa svježim produktima tadašnjih evropskih literatura. Njihovu lektiru nisu sačinjavali samo Goethe i Schiller, Byron i Puškin i Lamartine, nego i Herwegh, i Beranger, i Heine, i Hugo, i Balzac. Razumije se, da su onda najznatniji od njih morali imati i jasnije poglede na probleme književnoga stvaranja i književne vrijednosti.

O svojim pogledima na književnost pisci ilirizma nisu pisali mnogo, ni sistematski. Od svega onoga, što je u to doba u nas pisano o nekim osnovnim pitanjima literature i literarnog života, mogu se navesti samo dva opširnija članka: Vukotinovićev članak »Tri stvari književstva — ukus, slog, kritika« (u 3 sv. Kola, g. 1843.) i Demeterov članak »Misli o ilirskom književnom jeziku« (u Danici 1843.). Sadržaj Vukotinovićeva članka dade se razabrati već iz natpisa, dok je Demeter pisao o predmetu, koji je i danas aktualan: o jeziku kao sredstvu umjetničkog izražavanja. — U vrijeme ilirizma izišao je samo jedan pokus, da se naša javnost informira o nekim problemima estetike: Utješinovićeve »Misli o krasnijeh umjetnostih« (u Vili ostrožinskoj, 1845.). Ali se iz korespondencije nekih pisaca, iz dijelova nekih pjesama, iz nekih književnih referata osjeća, kako su glavni pisci ilirizma i poznavali estetiku, i osjećali sve one probleme, pred kojima stoji umjetnik-stvaralac. — U pomenutom svom članku »Tri stvari književstva« istaknuo je Vukotinović potrebu, da naši pisci upoznaju estetiku: estetika, po njegovim riječima, ne stvara pisaca, ali ona može sravniti prirođene sposobnosti, očistiti ih od krivih mnijenja.

Proces, što ga je književnost ilirizma prolazila od g. 1835. dalje, bio je u tome, što su njezini glavni predstavnici stali sve

više paziti na umjetničku vrijednost književnih produkata i na stvaralačke sposobnosti pisaca. Govoriti o tome javno bilo je u ono vrijeme teško. Vraz je, radi svojih blagih referata u »Kolu«, bio i javno i privatno napadnut, jer da svojim kriticizmom vrijeđa zaslužne rodoljube. Zato je nakon svojih prvih ocjena volio šutjeti negoli govoriti nepovoljno o novim knjigama. — Vukotinović je, u spomenutom članku u »Kolu«, istaknuo misao, kako se književni život sastoji upravo u književnoj borbi, i da se u ime sloge ne smiju sprečavati idejna pročišćavanja. Ali je i 3 godine nakon toga, g. 1846., pisao Šulek u »Danici« o teškoćama, kojima je izložen onaj, koji hoće da ozbiljno i objektivno govori o književnosti:

»Ako je zvanje kritika već uopće mučno, nezahvalno, s mnogimi neprilikami skopčano, teškimi zaprekami okruženo: to se sva ova zla podvostruče kad tko stane pretresati plodove književnosti mlade ili preporođene. Jer želeći djelo koje prosuditi, nedostaje, ako mu kreposti i izvrsnosti izbrojimo, nego treba da i njegove mane i pogreške općinstvu kažemo. Al' uprav ovo je Scila i Haribdis, o kojoj se navadno najbolja presuda razbija, mjesto harnosti korbu kritiku donaša, i tako mu svu dobru volju otima. Jer ako koga hvali, zovu to bratinskom uslugom, učinjenom pod pogodbu, da onaj kojega hvali, u svoje ga vrijeme opet u zvijezde kuje, te kažu da je to hvalisav, da je repata lisica, koja hvaleć gavranovo graktanje čeka da joj padne iz usta komad sira. — Ako pak kritik djelo koje osuđuje, potvaraju ga zlobom i jalom, nezrelim peckanjem, koje spisatelja samo plaši i od daljnjega napredovanja na literarnoj stazi odvraća, a mi stojimo tek u onom stadiju duhovnoga razvitka gdje nam valja ljude na spisateljsku njivu vabiti, nekmoli odbijati. — Kazat će dakle gdjetko da bi valjalo mučati; al' ni ovo nije svima po ćudi, jer ako se u književnom listu ne uzima u obzir na proizvode literature, kore uredništvo nemarnošću i nehajstvom. A ne da se tajiti da bez zdrave kritike ni jedna literatura ne može napredovati, jer samo njezinom pomoću moći će spisatelji doznati

jesu li pravim putem udarili i zahtijevanju općinskoga mnijenja zadovoljili.«[4])

Sve su to znakovi, kako su bolji književnici ilirizma osjećali, da je nezdravo, kad se pod firmom patriotizma i književne sloge naturuju publici knjige bez umjetničke vrijednosti. Ipak, kroz sve teškoće, da se o tim pojavima govori otvoreno, u književnosti ovog doba ipak izbija od zgode do zgode misao o umjetničkoj vrijednosti ili nevrijednosti književnih djela — unatoč tome, što je prosječni literat ilirizma mrzio otvorenu diskusiju o književnim problemima. Stanko Vraz, najiskreniji od svih, iznosio je svoje mišljenje u pismima prijateljima, ili se u epigramima izrugivao nezrelim produktima različitih stihotvoraca. Ali su i neki od onih književnika, koji su štampali vlastite knjige, osjećali pokatkad, da ono, što pišu, nema bogzna kakve vrijednosti. Ljudevit Vukotinović, izdajući g. 1842. svoje pjesme »Ruže i trnje«, iznio je u predgovoru princip: Svaki neka čini, koliko može, uvijek je lakše koriti ono, što su učinili drugi, negoli sam nešto stvoriti. — A Antun Nijemčić, obraćajući se Gaju, da mu u »Danici« štampa pjesme, učinio je to ovim riječima:

»Što se kod Nijemcih i ostalih na višem — što se slovstva tiče — izobraženosti stupaju nalazećih narodih Skriblerwut der kleingeistlichen Federberupfer zove, ne može polag mojega mnijenja u ovo doba, kanoti u svanuće naše slovstvene poslenosti, nijednog stići koji štogod s perom priopćiti naumije — već bi se bolje raženošću prema materinskom jeziku nazivati moglo; ne bojeći se dakle podobnog udesa — pošiljam Vam priklopljene stihove — prvorođenje moje.«[5])

Iako su dakle Vukotinović, Nijemčić i slični pisci svoje misli izricali s obzirom na literarne prilike u vrijeme ilirizma, iako su željeli, da se uvaže njihovi patriotski razlozi, koji su ih pri pisanju vodili, opet se iz njihovih riječi osjeća, kako ni sami nisu držali, da su njihove stvari bogzna što vrijedne, i kako su i sami znali, da njihovi produkti u velikim literaturama ne bi značili ništa.

4) Danica 1846, str. 88.
5) Građa VI, 140.

Upozorenje, da se u nas o pojavima domaće umjetnosti u vrijeme ilirizma sudilo blago samo s obzirom na tadašnje naše prilike, izrekao je jasno i otvoreno Demeter u »Danici« g. 1841., govoreći o naporima domaćih glumaca: »Za da nas nitko zlo ne razumije, držim potrebno da ovdi jedanput zanavijek izjasnim da se tako ova kao i svaka druga pohvala ... ne kao zaslužena nagrada umjetničkih djelovanja, nego samo kao prijazna pobuda, koja je početniku ... potrebna, smatrati ima.«[6])

Svi su dakle inteligentniji ljudi u nas tada bili svijesni, da egzistira i drugačija umjetnost negoli je bila ona, što su je stvarali Ilirci u počecima razbuđenoga narodnog života. Jer se kod svih bistrijih ljudi i nadarenijih pisaca sve više jačao pojam umjetnika stvaraoca, koji je imao malo što zajedničko s pojavom zabrinutog ili oduševljenog rodoljublja, ili naivnog grafomana, kako ga je ponekad stvarao ilirizam. O tim je pojmovima najviše i najčešće govorio Vraz, ali se spoznaja o naročitim karakteristikama stvaraoca očituje i u drugih pisaca. Tako na pr. Trnski, po svome radu u najvećem dijelu samo stihotvorac, tipičan za početke novijeg hrvatskog književnog života, u svojoj pjesmi »Vila ilirska« (u Danici 1839) govori na ovaj način:

Velika je, slavna, plemenita
Svrha vile, koju stići ima,
Al' i od svog svećtenika pita
Da čist bude, plemenit pred svima.
Neumjetnik man kod nje dangubi,
O znade se, — rad sebe je ljubi!

U svojim daljim razlaganjima o zadacima književnosti Trnski je u toj pjesmi i opet tipičan Ilirac, govoreći:

Sve što j' lijepo, dobro, istinito,
Što j' uzmožno, junačko i vrijedno,
Tu u krasno odijelo uvito
Ona žudi kazat ti zajedno,
U kreposti hram te upeljiva,
A mat sina kreposnog dobiva.

6) Danica 1841, str. 20.

U posljednjim je stihovima Trnski izrekao misli, koje zvuče veoma uzvišeno, i koje će u hrvatskim književnim borbama, i više decenija nakon ilirizma, često sačinjavati najjače krilatice onih, koji su bili daleko od pravog umjetničkog stvaranja. Ali je činjenica, da je on u jednom dijelu pjesme otvoreno spoznao: kako neumjetnik badava troši vrijeme, kad hoće da stvara.

Jasnije negoli Trnski, a i nego sam Vraz, formulirao je svoje poglede na umjetnost u nekim svojim ocjenama u »Danici« Demeter. Pišući tu g. 1847. na pr. o almanahu »Slavjanka«, on je iznosio ovakve misli:

»Pjesnik nije glumac, kojega pjesme svijetu samo za razveseljenje služe, on mora biti svećenik najdubljih tajnosti čovječanske naravi, on mora onu božanstvenu iskru, kojom se čovjek od ostalih stvorah razlučuje, ne samo čuvati, da ju zemaljske bure ne utrnu, već i gojiti ju, da većma i čistije kroz tmine toga života zabliješti i siromašnim umrlim stazu pokaže, po kojoj hodati imaju... on mora sići u dubljinu čovječanskog srca i upoznati se s njegovimi mukami, boljami, nadami — njegova ćut, njegova ljubav mora ga na krilih ushićenja i preko granica nedostatnog čovječanskog znanja odnijeti — kao žitelj duhovnog svijeta... jednom riječju, on mora biti prorok.«

»Pjesnik... nije dosta da ima samo živahnu fantaziju, prirođenu ćut krasote, ushićenje i blagorječnost, ne, on mora imati i srce čisto i bezazleno kao u zdravog djeteta, srce onakvo kao što je proizišlo iz ruku stvoritelja... srce koje nisu jošte izopačile ljudske nauke i podle strasti ovog svijeta, srce koje ćuti svaku tugu i pečal svojega brata, kao da je njegova vlastita.«[7])

Premda i u Demeterovim rečenicama imade i maglovitosti i izrazito romantičarskih shvatanja, premda i Demeter ističe nacionalno i etičko značenje umjetnosti, opet je karakteristično i važno, da on glavna obilježja umjetnika-stvaraoca (osjećajnost, živahna fantazija, sposobnost, da znade izraziti svoje doživljaje) shvata kao nešto, što se samo po sebi razumije — a pored toga, ili povrh toga, traži on od pjesnika, da osjeća s ljudima, da bude prorok, itd.

[7]) Danica 1847, str. 192, 200.

Još je preciznije formulirao ovakve poglede na književnost i književnike Adolfo Veber Tkalčević, na završetku cijeloga toga književnog razdoblja, objašnjavajući malenu vrijednost cjelokupne književnosti ilirizma upravo time, što su tridesetih i četrdesetih godina 19. vijeka u nas pisali mnogi ljudi, koji nisu imali nikakva umjetničkog talenta. Tražeći od svakoga hrvatskog intelektualca, da piše knjige iz svoje struke, Veber je ipak naglasio, da se ne može, i ne smije, svatko baviti umjetnošću. U nekoliko rečenica on je vrlo dobro karakterizirao cjelokupni unutarnji razvitak hrvatske književnosti u razdoblju ilirizma:

»Idejom književnosti ilirske tjerani, naši domoroci uzeše svaki polag svojih sposobnosti sastavljati knjige te ih na svijet izdavati. Kao kod svakoga naroda, tako i kod našega preporođenja planu ilirsko obzorje jasnom vatrom pjesništva, veoma potrebnom za da se narod iz mrtvila prene, te za svoje cijelom dušom prione. Na diku našega pjesništva služi da je čisto narodnim duhom oduhovljeno bilo. Mnogo se doduše na toj skliskoj stazi pojavi pjevaoca, no rijetko je tko uspio: jer tko hoće da postane dobar pjesnik, mora sloviti tvorivošću duha, dosjetljivosti i pjesničkim uzletom. — Bez tih vlastitosti neka se nitko ne maša pjesništva, jer neće jamačno uspjeti. To dokazuje naš dvanaestgodišnji život, gdje vidimo da se nije svaki s dobrim uspjehom latio pjesničkoga pera. S početka nam je svako rimotvorstvo dobro došlo, a naša kritika ustezala se je javno ukoriti pogreške, ili onim kojim dano nije savjetovati da se toga posla kane. No sada buduć ponešto zreliji, niti se svakom obmamom zaslijepiti damo, te buduć se je tih rimotvoraca sijaset pojavilo, savjetujemo prijateljski da na mjesto pjesništva, za koje stvoreni nisu, prozu, u kojoj bi jamačno uspjeli, obljube, te tim načinom svoje inače dobre misli saopće.«[8])

3

Uporedo s pročišćivanjem pojmova o tome, što je umjetnik-stvaralac, nabacivali su Ilirci i druge književne probleme: pro-

[8]) Danica 1848, str. 118.

blem književne građe, problem književnog izraza, problem slobode stvaranja.

Književna građa tipičnih pjesnika ilirizma bila je strahovito jednolična. U godištima »Danice«, od g. 1835. do g. 1848., imade razmjerno veoma malo pjesama, u kojima ne bi barem jednom bila spomenuta riječ »sloga«. Vrazove »Đulabije« morale su se i čitalaca i pisaca dojmiti već i zato ugodno, što je i u njihovu sadržaju bilo nešto novo. Vraz se u svojim epigramima izrugivao programatskim pjesnicima sloge, a u svojoj pjesmi »Braći što ištu da pjevam davorije« (1837.) on je iznio i svoju unutarnju borbu sa zahtjevima okoline:

Izabrah Krešimira,
A njega ne htje lira.
Zapjevah Ljudevita
I Zrinja glasovita:
Al' žice od lirice
Zveču mi čar Ljubice.
Raskidam zle ih volje,
Namjestim žice bolje,
I počnem od Lazara
I Dušan-Silnog cara:
Al' lira tu zaplače
Ko tica sred kobače.
Zbogome dakle, cari,
Vitezi naši stari!
Slaba je moja lira,
Za vas se hoće mira.
A vi sad opet, žice,
Pjevajte čar Ljubice.

U toj pjesmi nije Vraz izrazio samo nadmoćnost svojih ljubavnih čuvstava nad svima ostalima, nego i nešto važnije: teškoće, pred kojima stoji pravi stvaralac, koga njegovi suvremenici sile, da piše prema programatskim zahtjevima njihova doba.

U jednom listu Gaju Vraz je pisao o dojmu, što ga je na nj ostavila »Danica«. Potužio se na ukočenost i suhoću velikog

broja priloga i nastavio: »Ti i ostali pišeš za našu mladež, nadu domovine, dakle valja i riječju kojom se zabavlja mladež, kojom srce momka ili mome ganemo, ne pak riječju kojom divane već ponarasli, kamoli riječju kojom mudruju sjedoglavci, baratati. I gotovo Ti kažem da Ti vjekoma nećeš sjedoglavaca koji nisu još domoroci, domorocima učiniti. Što Te dakle bantuje gdje kakav stari kaluđer zagorski ili slavonski kaže: Kaj je meni zato je li Vukotinović ovak ili onak zaljubljen.«[9])

Očito je dakle, kako je i u doba ilirizma bilo ljudi, naročito starijih, koji su držali, da nije ni ozbiljno ni suvremeno pisati lirske, naročito ljubavne pjesme, govoriti naprosto o svojim ličnim osjećajima (»Kaj je meni zato je li Vukotinović ovak ili onak zaljubljen.«), nego je pjesnik morao govoriti o ozbiljnim stvarima, kojima se bavi »ozbiljni« svijet.

Vraz je dakle među prvim Ilircima otvoreno postavio zahtjev, da pisac piše naprosto o onome, čime je ispunjen njegov unutarnji život. — Iz najvećega dijela pjesama, što su ih pisali prosječni pjesnici ilirizma, teško se međutim dade osjetiti ličnost pisca. Čak i onda, kad su oni govorili o sebi, naročito o svojim ljubavima, teško se iz njihovih stihova dade razabrati, kako su oni lično osjećali i doživljavali.

Ipak, samostalniji duhovi toga vremena kušali su iznijeti kojiput i vlastite osjećaje, nepatvorene i lične. Najinteresantniji je u tome i opet Vraz. Iz njegovih se »Đulabija«, iako su one bile doživljenje, jedva dade razabrati, što je u njima općeno romantičarsko, a što lično Vrazovo. Ako u tom djelu i izbija Vraz, to se ne vidi toliko po ljubavnim elementima, koliko više u opisima prirode, u raznježenosti, itd. Ali je Vraz s vremenom postajao sve ličniji — u gazelama i sonetima. Interesantan je u tome i Blažek, koji je u svojim (neštampanim) pjesmama prelazio, čini se, preko svih obzira na literarnu atmosferu ilirizma, izražavajući u njima svoj sumorni, a pomalo i lascivni način gledanja. Prirodna i neobuzdana erotika izbija katkad u Vukotinovića — koliko to nije u vezi sa stranom lektirom.

[9]) Građa VI, 315.

Mažuranićeva je literarna tvorba dosad relativno malo ispitana s obzirom na njezinu umjetničku vrijednost i s obzirom na stvaralačke karakteristike njezina pisca. Čini se međutim, da stilska obilježja »Smrti Smail-age Čengijića« nisu nesvijestan produkt Mažuranićevih stvaralačkih sposobnosti, nego da je ovaj pisac imao potpuno izgrađene poglede na književnost. U svome članku »Literatura ilirska« (u Danici 1841.) prikazao je on pjesmu Ane Vidovićeve »Anka i Stanko«, izričući ovakve opaske: »Kakvo prostodušje, kakva jednostavnost... A s istim prosto- »Kakvo prostodušje, kakva jednostavnost... A s istim prostodušjem i jednostavnosti, upravo onom koja se izvan Omera i Osijana ne nahodi više nigdje, neg' u naših narodnih pjesmah, spjevana je i pjesanca ista.«[10])

Isto je tako Preradovićeva poezija ispitana s različitih stajališta: sa stajališta formalne estetike, u vezi s pjesnikovim životom, i sa stajališta Croceove estetike. Ali je dosta malo rečeno o tome, kako je Preradović stajao pred glavnim problemom umjetnosti: problemom izražaja. Mnogi njegovi listovi pokazuju, kako se on tim problemom veoma ozbiljno bavio. Iz njih se vidi, kako je on sam vrlo dobro osjećao, da je velika razlika između slika njegove mašte i njihova izražaja, između njegovih umjetničkih težnja i njihovih ostvarenja. Preradović je kroz cio život bio svijestan, da ne vlada toliko hrvatskim jezikom, da bi za svoje doživljaje mogao naći adekvatan izražaj. On je jedini pisac ilirizma, koji već u prvim svojim hrvatskim pjesmama izbija kao gotov književnik, s izgrađenim pogledima na literaturu. Treba na pr. isporediti njegove riječi Vrazu, iz g. 1845., s riječima Ilijaševiću (iz g. 1867.). Vrazu je pisao:

»Vi ste preveć dobro o mojih pjesmah sudili, i da mi niste prijatelj, morao bi reći da se samo šalite. Ja dobro spoznajem što sam i gdje sam na književnom našem polju — i tko zna hoću li ikad tamo stignuti gdje bi može biti već sad bio, da su okolnosti othranjenja moga drugačije bile. Sve što ja pišem, to kao iz sna vadim, iz sna prvih ljeta moga života, gdje nijesam druge glase nego materine slušao. Preveć su me tuđi običaji, tuđa čuvstva,

[10]) Danica 1841, 103.

tuđe mišljenje nadrasli, za da bi ja mogo izvorni domorodni spisatelj postati; ja ću uvjek u sumraku basati međ tuđom noći i domorodnim danom. Po tih razlozih morao bi pero baciti, prekrstiti ruke i plakati Ali opet pamet mi veli: s plačem nećeš ni sebi ni drugima pomoći — čini što možeš — krpaj, ako ne znaš šiti. I tako, moj prijatelju, ja krpam, i moja utjeha u tom stoji da i krpana haljina može biti poštena.«[11])

Ilijaševiću pak, koji mu je slao svoje pjesme, pisao je: »Lijepe su sve tri ove pjesme, samo im se vidi, kao uopće svim Vašim proizvodom, da su uz malo muke rođene, a bez muke nema prave pjesme, ja ih barem po svom iskustvu ne poznam, budući da se katkad po 14 dana mučim na jednom stihu, na jednom izrazu. Vi bi morali manje pjevati, ali stroži biti prema samom sebi, predobar ste otac svojoj djeci! Vi imate jezik sasvim u svojoj vlasti, kao što ga ja nemam, Vi ste majstor u formi, a imate lijepih misli i čuvstva, samo ste preveć popustljivi i brzo zadovoljni sa svojim radom.«[12])

Iako je Preradović to pismo Ilijaševiću pisao gotovo dva decenija iza propasti ilirizma, opet iz njega izbija isti osjećaj, koji izbija iz pisma Vrazu, iz g. 1845.: apsolutna umjetnička savjesnost čovjeka, koji znade, da pjesništvo nije u tome, da se s lakoćom izbaci manji ili veći broj stihova, nego u mučnom i teškom napinjanju čitavoga umjetnikova bića, da nađe precizan i jedino mogući izraz za svijet svojih doživljavanja.

4

U ovome članku imade mnogo citata. Navedene su čak neke rečenice i stihovi, koji su manje više poznati. Ipak trebalo je navesti te tekstove, da pisci ilirizma u ovim delikatnim pitanjima književnosti dođu sami do riječi. Premda se neki od navedenih tekstova mogu sami za se pričiniti ili premalo važnima, ili čak banalnima, opet se iz njih, ako ih čovjek promatra u vezi s krupnim pitanjima umjetničkoga stvaranja, dade vrlo dobro

[11]) Građa I, 115.
[12]) Građa I, 214.

razabrati, kako su glavni pisci ilirizma osjetili svu težinu problema, pred kojima stoji svaki pravi stvaralac. Tu težinu morali su oni osjećati to više, što su u vrijeme, kad je književnik morao vršiti mnogobrojne funkcije, morali voditi i borbu u samima sebi i s prilikama oko sebe: borbu s izražajem, borbu za proširenje književne građe na što više životnih sadržaja, borbu protiv diletantizma najvećeg broja tadašnjih naših pisaca, borbu protiv banaliziranja književnosti u ime patriotsko-političkih parola.

Ako čovjek gleda pojedine tvorevine ilirizma, ili pojedine rečenice i stihove iz toga vremena u vezi s tim vječnim problemima umjetničkoga stvaranja, onda i poznate i naoko naivne rečenice dobivaju svoj puni smisao. Preradovićevi stihovi iz »Djeda i unuka«

Ne razumije pjesma zapovijedi,
Slobodna je, svomu glasu slijedi —

nisu samo izražaj Preradovićeva uvjerenja, kako pjesnik mora uvijek ostati na braniku svoga naroda, već i naš prvi i potpuno jasan izražaj težnje za slobodom stvaranja, od nasilja bilo kakve vrste.

U literarnim trzavicama ilirizma, u prijateljstvima ili čarkanjima između tadašnjih pisaca (Danica i Kolo, Vraz i Gaj, Nijemčić i Blažek, Vraz i Preradović, Vrazovo društvo) osjeća se u pozadini upravo napetost između ljudi, koji su osjećali svu težinu književno-umjetničkih problema, i između onih, koji su bili sretni, da mogu pisati, što hoće i kako hoće. Ne smeta, što je broj onih prvih bio vrlo malen. Ne smeta, što su oni svoje poglede iznijeli nekako bojažljivo, katkad samo u pojedinim rečenicama. Činjenica je, što su ih snažno osjetili i što su ih ipak izrekli u doba, kad je trebalo stvarati osnove za modernu hrvatsku književnost.

Pravi su umjetnici u vrijeme ilirizma nekako ostajali po strani, kraj mnoštva onih, koji su pisali više u skladu s diktatom vremena. Vraza su držali lijenčinom, na Preradovića su se srdili, što premalo piše, Blažeka nijesu voljeli, jer je, prema riječima Nijemčićevim, »mrzio na dječarije i nestašne ludorije

neothranjena još za tada djeteta nazvanoga ilirski d o m o r o d a c«. Pokušaj Vraza, Vukotinovića i Rakovca, da slobodnije, i s višim mjerilima, govore o književnosti, karakterizirao je Gaj kao neke vrsti izdajstvo, jer je držao da su se odmakli od linije, koju je on držao jedino ispravnom. Ali je činjenica, da su ti rijetki umjetnici (Mažuranić, Vraz, Preradović, donekle Demeter) stvorili uglavnom sve ono, što nam je kao nešto trajnije ostalo od književnosti ilirizma.

Imade međutim u njihovim djelima još i nešto više. Iako su oni katkad, radi »ideoloških« razloga, bili gurnuti u stranu, jer kao umjetnici nisu mogli ili htjeli pjevati o banalnim patriotskim temama i na banalan način, ipak iz njihovih djela osjećamo težnje i žar ilirizma mnogo bolje negoli iz djela pisaca, koji su ostajali »na liniji«. Žar njihova patriotizma doima se iz njihovih djela i danas, i može još uvijek da blagotvorno djeluje, dok se produkti programatski patriotskih pjesnika ilirizma osjećaju kao verbalizam.

DJEDOVSKA KUĆA

I čežnjom svojom prevalih daljine,
da prošetam se splitskim ulicama...
I čežnjom svojom preletih planine,
da na Jadranu nađem sebe sama.
Moj dom je bio na dogled pučine,
u temelje su gruvali mu vali
i žarko sunce i mjesec s visine
ljepotama ga svijem obasjali.
Ta kuća bila očarani dvorac,
u kojem moja mladost plandovala,
a ja gospodar, svemogući tvorac,
i vladar mora i rodnoga žala.
U domu vidjeh bačve pune vina,
što rodili ga naši vinogradi,
u njemu puni čara i milinâ
kô talasi su tekli mladi dani.
U njemu vidjeh i hambare žita
i pune vreće svakojaka blaga
i sočno voće Kaštelâ i Splita...
i sve to sada nestade bez traga!
Gdje majstor djed je, što sagradi kuću,
gdje braća jesu, a gdje roditelji?
A komu ljubav da darujem vruću,
kad mrtvi svi su moji prijatelji?
Svi redom leže uporedo, tio,
i s njima mržnja i velika ljubav,
nad njihovim sam grobom suze lio
i rukom ubrô jedan cvijetak ubav,
I cvijetak suh je, grob je njemu knjiga,
on među dvjema stranicama leži...
i niti ne zna, da me mori briga
i da su jadi svaki dan to teži.
Al' uspomene očarane kruže
sveđ oko mene kô laki leptiri,

a moja usta više se ne tuže,
a moje srce sve se više širi,
da u se primi prošle i buduće,
da ogrije ih suncem osjećaja,
nad grobovim da slavi uskrsnuće
u odbljescima nadzemaljskog sjaja.

Božo Lovrić

KIŠNO VEČE

Hladno u kiši bliješti stablo platane
kao mokro tijelo morskog psa.
Još prije sna
od tuge zaškripi grana i glasno uzdane.
Mir je sve veći.
Sve glasnije stane kiša teći,
curi i pljušti i žuri, da iz visine
čim prije na zemlju dođe, pa da počine.

Umoran je čovjek, umorna je kiša;
nama se već sniva, jer se spušta noć.
Krv će da se smiri, srce da se stiša.
Ležat ćemo kao mrtvi ispod niskog svoda;
vani će kiša, vjetar, očaj, voda
u glasnom šumu preko zemlje proć.
A kad će da svane,
na cesti će crno ležat polomljene grane,
i kasni pijanac,
ili s kovčegom stranac
slušati će tanku zvonjavu ranu
i izgubljeno stajati u danu.

Umoran je čovjek, umorna je kiša.
Kao uspavanka zuji vjetra zvuk.
Moj mrtvi drug
već godinama na Mirogoju leži.
Nad njim sije sunce, nad njim sniježi,
nad njim sele lastavice i putuju ždralovi;
on sakriva u noć vječnu lice.
A kako je volio dan!
Sa žudnjom ga je u krevetu čekao
i strepio od sreće,
kada je jutarnji vjetar stao na prozoru
zibati cvijeće.
Kiša je stala sve glasnije da teče.
O znade li moj mrtvi drug,
da granjem glasno šumi jug
i da je veče?

Hladno u kiši bliješti stablo platane
kao mokro tijelo morskog psa.
Kroz šumu juri jugovina.
Lice mi puno kišnih kapljica
probija put kroz tamu.
I očaj i radost miješaju se u zraku.
I sve, što je bilo, preleti naglo
ko kad u mraku
prelete rasvijetljena okna na vlaku.
I svi, koji su mi umrli
ko da oko mene stoje, pa mi se smiješe.
Ja požurim korak svoj
i okrenem glavu.
I svi, koji su mi umrli
ostali za mnom zaviti u maglu plavu.
Ah ne, to se dime vlažne grude.
Proljeće ide i sve opet hoće da bude,
da buja, da raste iz tmine.
Sve glasnije stane kiša teći,
curi i pljušti i žuri, da iz visine
čim prije na zemlju dođe, pa da — počine.

TULIPANI

Tulipani, tulipani
crveni ko suncobrani
žena u daljini.

Tulipani, tulipani
žuti kao padobrani
u tihoj modrini.

Tulipani, tulipani
tamni kao tmurni dani,
kad se kiša toči.

Tulipani, tulipani
kuda idu naši dani,
naše tužne noći?

JUTRO

Dršće, bliješti rosa po drveću;
ja se smiješim, ćutim tihu sreću.

Lepezu iz zlata jutro širi;
na vrh bora zeba sitno sviri.

Sitno sviri na vrh bora zeba:
kako malo nam za sreću treba.
Čisto srce
i malo modrog neba.

LIVADE ZA GRADOM

Livade za gradom šušte meko,
tople kao ležaj mlade žene.
Kukci sišu iz maslačka mlijeko,
a stabalje baca blage sjene.

Negdje zuji pčela pjesmu mira.
I ti slušaš, sretan si, da živiš!
Buba puže preko tvog šešira;
njenom sjajnom oklopu se diviš.

Šume vlati, šume kao jedra
tihe lađe u podnevnoj luci.
Buba puže već po tvojoj ruci.

Ti je brižno skineš lica vedra;
i u bujnoj travi buba nesta
jednom od tih tisuć toplih cesta.

Vjekoslav Majer

DVIJE PJESME

JESENJA

Tiha čežnja starinskih zlatara
pjesmu kuje sanja i samoće.
Jesen je. U vrtu miri voće,
a u srcu moja ljubav stara.

Svaka riječ je puna zvučnih šara:
u njoj zriju jesenje samoće;
u njoj opet ludo srce hoće
proći putem maga i zvjezdara.

Ali magla, zlokobna i tiha,
paučinu prede oko stiha,
tiho gasi boje zvučne duge —

Putevima srca, što su cvali,
sada nose crni admirali
mrtvu pjesmu u vitrinu tuge —

I IDE VRIJEME

I ide vrijeme: kap po kap;
na vodi mreška kolut snova,
kad teško miri granje zova
i prošlost šumi kao slap.

I ide vrijeme: kap po kap
i ne nosi nam ništa nova:
alejom starih kestenova
nas će, starce, vodit štap.

I ide vrijeme: kap po kap;
sa tornja bije pa se smije,
jer zna: ah, ide kap po kap —

I ide vrijeme: kap po kap
i zlobno smrtni čas nam krije
i krv nam pije: kap po kap . . .

Vladimir Kovačić

MRLJE NA SUNCU

Jutarnji put

Kako je hladan mjesec nad ružnom strahotom bijede.
Tko će zaustaviti srebrni krvotok panike u ovoj
tjeskobnoj noći? To nisu dobre ptice, što cvrkut zamjenjuju
blagoslovom. Šum lišća u starom sjeniku i zadah trule
slame i gorčine nikada ne ćeš zaboraviti na zlom putu
po jesenskim cestama. Škrope ledene kiše i liju otrovne suze.
Ispod kamenoloma u močvari naći ćeš svoje oči
u blijedoj, mrtvoj vodi, nad kojom brodi okrutno mjesečevo
lice. Ali noć odmiče, dragi! Uslišaj kratkoću života, viči!
Bijele žene silaze niz planinu bijele hljebove u krilu noseći.
Za tobom ide mjesec i tvoja sjena. U rukavu kaputa
zasužnjena jeca tvoja žuta ruka. Poplava bijede. Mjesečina.
Žučno i mučno šutiš. Slutiš: kao vjetar lišće, naličje pravde
daruje te glađu, otporom i blatom. Mjesec se smije, prokuni
mjesec! Mjesec te tješi, razbij mjesec! Mjesto žira po mahovini
zlatne medalje zvone i vlažni šeširi gljiva. Trublje i svirale vjetra.
Pod tresetištem žive crni panciri kornjača i školjke svijetla.
Sve rjeđe srebro. Glasniji raste jutarnji žubor. Dani se. Zima.

Mrlje na suncu

U moru ružičastog svijetla tajanstveno zrenje:
klas se naginje klasu, plode voćke, tiha, tamna voda
nad umnim spokojstvom riba. Pčelinji nečujni hod. Nemirni
vjetreni zov. Sjedim vedar u žitu. Zlatna moja sjena
pada na tvoju toplu ruku. Bezglasno dišu stabla. Bujan
život u čudesnom spletu lišća i granja, niz koje kaplje
žitko sunce. Moja glava u tvom krilu. Moja ruka među
tvojim grudima. Jedak miris venenja i trulenja u gluhoći
starih bukvika. Pada večer. Teške i modre naše sjene
briše crna, dobra noć. Krvave mrlje na suncu, u tjeskobi.

Tužna subota

Zima je zatvorila crna vrata na našoj kući.
U prozoru je ostalo samo tvoje isplakano oko
tugujući za ljetom, koje nas nije voljelo.
Kroz mećavu žutog i crvenog lišća idemo sami.
Žalosno grakćući u hladnom, sivom danu,
vrane oplakuju nas i našu tugu. Kad padne snijeg,
doći ću ti s punim pregrštima mrtvih ptica i ruža
u prvi, tužni sumrak. Kako su žalosni mostovi,
kad opuste prudovi pod njima i hladna večer
siđe na prosinačku rijeku. Svu noć dažди tiha kiša,
gasnu mutni fenjeri, plaču šume, trunu žabe, ribe i lišće,
gorka, bolna studen ulazi u dušu. Mračno i hladno
steže se srce. Mrtva mladost raste iz mraka. U vjetrovitoj
noći kisnu prosjaci, riječi, žene i stabla. Tužna subota.

Intima

Više ne žudimo za tropima i davno smo prezreli
pobjedonosni hod konkvistadora. Jantarovo zrnje
u prašini žalosno zrači samoćom. U sumornu večer
naše trome stope ne žure za srećom. Dopustite nam
da sjedimo tihi uz vino. Mračnim vijugama mozga već
kljuje umor. Kako bi dobro bilo zaboraviti
utisnuto svoje lice u zrcalu vode, koja glođe vrhove
tabana. Zbilja ne znamo, zašto nam maše trudnom
rukom eukaliptusovo stablo nad plantažama šećerne
trske. U mraku riče nosorog i mi bježimo velikim
koracima preko naših sjena i preko vremena. Zatvorite
prozore u jesenskoj noći i opsujte naše proklete roditelje,
krotki građani ovoga grada, u sasvim pravednoj mržnji.

Ivo Kozarčanin

IVO KOZARČANIN, ZAGREB

BALADA O DJETETU

1

Spoznaja, studena i oštra, da je sve gotovo i da izlaza više nema, uđe u Anu tjeskobno, kao misao na smrt, koja pretiče i sunovraćuje sve naše svijetle planove, da ih izrani i izjednači s ništa. Bila je blijeda i tiha, nesvijesna i sama svoje bljedoće, koja se u uskoj, tužnoj sobi tvrdo zapažala. Ruka, kojom je podržavala košulju, pade tromo, kao uvela grana.

Trpko reče sama sebi:

— Da, gotovo je. Ali kako? I zašto? A kada?

Kroz prozor je puzilo lijeno, mokro jutro sluzavim stopama, koje su sadržavale u sebi mnogo snježnih odraza i isparivanja iz kanala. Ani bude hladno, podvuče koljena pod sebe, zgrči ruke, pa se tupo zagleda u prazninu. Bilo joj je da plače, da zagrize zubima u vlastito meso, da čupa kosu, ali ne učini ništa, samo se još više sneveseli i odrveni. Mala i mršava, postala je još slabija u bjelini kreveta, koji isparivaše noć i čamu. Kljuvala je bol u njoj i bola je iglatom oštricom noža, koji je pažljivo rastavljao tanko, pravilno tkivo kože, dubeći prema unutrašnjosti. Tako je bila utučena, da je i pokretanje ruku i ramena, koja u nepravilnom luku padahu niz tijelo, osjećala kao napor, kome se cijeli organizam protivio. Najbolje bi bilo leći negdje u toplo, biti zatvorena i ograđena od tuđih radoznalih pogleda, nikuda ne ići, ni na što ne misliti, nikome ništa ne trebati objašnjavati, nikoga ne vidjeti, nikoga ne čuti, dok se ne smiri i ne staloži u mozgu nemir i zebnja, koja kulja. Da čovjek može mirno izračunati, kako se čitava stvar zbila, tko je kriv, da je do nje došlo i zašto je došlo, pa da tada stvori i odluke, koje mu se učine najzgodnije i najbolje. Zaparala je noktima po žutom dlanu i upitala gotovo glasno:

— Ali zar je zaista?

Glasovi iđahu iza koraka, koji su promicali uskom stazom uz zaleđeni kanal u visini prozora. Jedna žuta, sjajna vojnička čizma pohita za golim, rumenim nogama djevojke, koja se žurila po mlijeko. U izbi nad sobom Ana ču buđenje, koje se najprije odalo plačem gladnog djeteta. To je tako uznemiri, da s teškom mukom savlada ridanje, koje joj zanjiše leđa.

— Nisam kriva! Nisam kriva! Kad bih se samo mogla sjetiti, kako je došlo do toga! — počela je naivno i gorljivo braniti samu sebe. — A ipak sam kriva, jer bi inače sve bilo u redu, da nisam kriva. I kuda ću sada s njim? Ni samu sebe ne mogu prehraniti, a kako ću još i dijete? Da ga ostavim pred čijom kućom (tko može znati, da je moje?) pred zoru, kad svi spavaju, ili da prosim s njim u zimske sumrake na uličnim uglovima, koje bridi hladan vjetar? Zar sam ja gora od svih drugih, da mi nikada nije dosta? Da odem doktoru?

Dijete je i dalje plakalo, a za njim počne plakati i drugo, starije. Jasno se razabiralo, kako ih mati miri i kako škripi krevet, dok se naginje k njima. Netko uporno kašljaše na ulici, po kojoj se u prozračnim krpama topila tama. Konji progalopiraše u žurbi, uplašeni od svitanja, ili od bijede, kraj koje su prolazili. Ana je razmišljala prenadražena, ranjava, grozničava, slomljena britkim likom stvarnosti, koji se zacrnio pred njom. Uvuče ruku pod košulju, oprezno pretraži prstima lijevu stranu trbuha, koja se odavaše blagom izbočinom. Pritiskala ju je i osjećala, kako se elastično miče, kao živa. Drobila ju je čitavom rukom, s mržnjom. Tada razočarano skrene ramenima, koja su nemoćno pala:

— Što mogu?

Ostala je tako dugo nepokretna i svinuta, kao da se pretvorila u kamen. Oči su joj bile velike, grozničave i vruće, a po vratu joj izbiše crvene mrlje, koje su se svuda razilazile. Prestade i zimu osjećati od razmišljanja, koje je bilo bolno i jalovo, jer rješenja nije bilo. Za doktora nije imala novaca, raditi nije mogla i nije smjela, a istraživati, kako je do toga došlo, bilo joj je besmisleno, jer je znala, da joj to, kad bi se i domislila, ne bi ništa pomoglo. Bila je uboga, više gladna, nego sita,

s malom plaćom, od koje je jedva živjela. Ni mlada više nije bila. Suze su joj vlažile lice i slijevale se u usta, vrele, slane, gorke i opore. Dane i dane (od svoje petnaeste godine) radila je uvijek isto: uzimala gotove šešire u ruke, šivala na njih već gotove vrpce, rezala i zaglađivala rubove, također već gotove, prošivala šavove, da ih učvrsti, neprestano nagnuta nad mašinu, koja je išla i išla, čas tiša, čas glasnija, kao što je išlo vrijeme i njezina mladost, na koju je već pao prvi jesenski mraz. Nikada joj dan nije zatreperio promjenom ni radošću, sve je išlo jednolično i sjetno, dani i noći, mjeseci i godine, ljudi i njihovi gorki udesi, a mijenjala se samo zarada, i to uvijek na njezinu štetu. Padala je i padala, i nije kanila prestati padati. Znala je, da će joj sav život proteći u tome, da se ništa novo ne će desiti, jer i sad već pliva polako prema svršetku. Što je bilo, bilo je, a kod nje baš ništa nije bilo: od najranije mladosti uvijek isto, dok bude mogla, a kad više ne bude mogla, čeka je ulica, koja gostoljubivo i srdačno prima one, koje svi napuste i prognaju. Da se bar ikada udala, bilo za koga, možda bi joj bilo bolje, a možda bi joj bilo još i mnogo gore, tko to zna! Na kraju krajeva bi tako i tako došla opet na isto. Prvi, s kojim je spavala. kupio joj je cipele i zlatni lančić, ali sad je išla već i samo za večeru, uvela prije vremena i natjerana bijedom. A malo je i izvjesnog smiješnog samoljublja i ponosa (ako se to može i smije tako nazvati) bilo u njoj: nije htjela ići sa svakim; nije mogla zatvoriti oči, kad joj se netko gadio. Onima, s kojima je išla, bila je dobra i iskreno ih je voljela. Nešto su sestrinsko svi nalazili u njoj, nešto, što ih je i odbijalo i privlačilo u isti mah. Nešto, što ih je sjećalo na njihove majke i sestre, koje su možda prisiljene, da se na isti način prodaju. Nešto, od čega su se crvenili. Skrivajući oči od nje, oni su zbunjeno gutali slinu i pripovijedali joj o svojoj kući, o svom djetinjstvu, koje je rano umrlo, kao što rano umire sve, što je dobro i lijepo. Kao da grle svoju vlastitu sestru ili dragu rođaku, bojažljivo su se odmicali od nje i morali su uvijek prije ugasiti svijetlo. Oni su od žena Anine vrste tražili, da budu debele, bešćutne, bludne i pijane, da im sjede gole i lijene na koljenima, da se ničega ne stide i

da pristaju na sve, što im oni predlože, bez oklijevanja, a Ana je bila baš obratno od toga. Plakala je, kad su je grizli ili tukli, i stidjela se, kao djevojčica, kojoj je to prvi put, svoje ili tuđe golotinje. Zato nisu nikada više dolazili k njoj izbjegavajući je, kad bi je sreli u prolazu. Bila je slaba, krhka i sitna, iako je imala velike, sjajne oči, pune tihe, tužne ljepote, koja je privlačila; oskudno se oblačila plaćena samo s tri dinara na sat. Nije mnogo tražila od života, tek malu, tihu kućicu na kraju grada, u koju se ne će moći po volji nagledati pakosno, prljavo oko susjeda, koje hoće sve znati, svoj mir za zaključanim vratima i visokim prozorima, na kojima cvate bijelo i crveno cvijeće, nekoga, koga voli i tko nju voli. Željela je, da može u večeri, kad se gasi dan, sjedjeti kraj peći i gledati u rumeno, žarko pramenje vatre, koja vruće izgara. Bila bi tako dobra mužu, kad bi ga imala: čitala bi mu želje iz očiju, sve bi mu priredila, što bi samo zamisliti mogao, sve bi bilo čisto i blistavo, kao umiveno, noge bi mu prala, prevrtala bi se na podu preko glave, ako bi se to njemu svidjelo, a djeca bi joj bila najljepša i najbolja na cijelom svijetu. Nedjeljom bi svi zajedno odlazili u šumu, daleko od ljudi i od kuća, da beru kupine i poljsko cvijeće, koje jako miriše. Ne bi joj bilo potrebno kasati svakoga dana u dućan i natrag iz dućana, gurati se u menzi, u koju zalaze samo najsiromašniji, ne večerati toliko puta, jer to plaća ne dopušta; pa ni primati hladne, strane, nevesele ljude, koje njihove skrovite patnje i nepoznati zanosi, o kojima sebično šute, dovode k njoj, da dođu i odu, kao voda, koja jednolično, tromo protječe ispod vrba, zaboravivši već za nekoliko sati nju, s kojom su čas bili sretni.

Plakala je, jer je znala, da ništa nema, da se ničemu boljemu ne može nadati, da bi ona tako željela drugi, puniji, ljepši i bolji život, u kome svega toga ne bi bilo, da bi konačno i dijete htjela imati, zdravo, malo, rumeno, veselo dijete, koje nikada ne miruje, ali da su sve njezine želje uzaludne i nemoćne, kao lišće na vjetru. Sagnula se i zagledala se u sebe, pa se sama sebi zaista pričini jesenskim listom, koji je nekada treperio na rosi i požudno srkao sunce, a sad je zgažen i skrušen, kad je život

prešao preko njega. Još je samo malo mirisala iz nje mladost, kao posljednje otave kad mirišu, ali je ona slutila, da i taj miris već nemirno hlapi, jer ljeta više nema. Bilo je mnogo ljudi, koji su kušali svoj korak udesiti s njezinim, i ona je znala, da je svaki od njih ostavio svoj trag na njoj, trag, koji je neizbrisiv i vječan, iako ga ona žestoko ispire vodom i briše sa sebe. Bilo je kasno, ali ne zato, što je vrijeme već proteklo, nego zato, što je tako moralo biti. Bila je uvjerena: da i sada počne iznova, pripovijest bi se od riječi do riječi ponovila, i sve bi opet bilo isto, jer je sramotni žig siromaštva bio utisnut na njoj i određivao putove i ciljeve.

Netko je zaružio u hodniku, i glas se proderao tik uz njezina vrata, sipljiv i šupalj, nagrižen sušicom.

— Da niste zaspali? — pitao je on.

Ana se na krevetu stresla, kao u groznici.

— Ne, ne spavam! — rekla je tiho. — Samo je zima, pa mi se ne da iz kreveta. Ali me evo odmah, za čas. Zar je već toliko sati?

Glas je odgovorio, već na drugom kraju hodnika:

— Sedam je prošlo, žurite se. Magla je, te se slabo razdanjiva. Zato se vama učinilo, da još imate vremena. Ja sam gotova.

Ana navuče čarape i poče se žurno oblačiti, uznemirena i plaha. Ispere lice u hladnoj vodi, koja je ledila kožu, istare oči i iščešlja tamnu, gustu kosu, koja joj padaše niz vrat. Kad bi gotova i kad zakopča kaput, učini joj se, da se i kroz debelo zimsko platno vidi izbočena, nabrekla lijeva strana trbuha, pa je pritisne s obje ruke, sva drhtava. Ura kucaše napolju resko i hladno.

2

Dućan, u kome je Ana radila, virio je zamišljeno iz kućnih blokova u pločnik pun golih, crnih krošanja kestenova. Posmatran iznapolja, izgledao je čak raskošno, s velikim, prepunim izlozima i sjajnim kositrenim šipkama na vratima, koje su odražavale sunce i talasanje večernjih osvjetljenja u srebrnim i zlatnim tonovima. Iznutra on je bio pust i mračan, kao soba, koju su napustili naglo svi stanari ostavivši za sobom samo svoj blijedi, prazni miris. Rijetko je kada tko zalazio u nj, osim pred zimu, pred proljeće i pred velike blagdane, mrak je čitavoga dana prevladavao, a debela vlasnikova žena naslanjala se od jutra do mraka golemim bokovima na peć i zijevala dugo i tromo. Jedino su šivaće mašine oživljavale mrtvu nepokretnost tišine, koja nalikovaše zelenoj, ustajaloj močvarnoj vodi. One su bile u stražnjoj sobi, dvije, jedna uz drugu, s dvije žene, koje se naginjahu nad njih, i izgledalo je, kao da se natječu među sobom, koja će se manje odmarati. Tanka, tiha djevojčica otvarala je katkada vrata, unosila u sobu šešire i iznosila ih opet iz sobe.

— Stigle su narudžbe za provinciju, — govorila je ona. — Stari se ljuti, da premalo svršite. Kud ih k vragu šalje uvijek toliko, tko danas ima novaca, da kupuje tolike šešire? I zle je volje, valjda su ga dugovi pritisli sa svih strana. Trebalo bi mu, da mu bar kožu oderu s leđa. Kolike je on tako preveo žedne preko vode, svinja lakoma, lukava. Samo žmiri i guta slinu, ždere za trojicu, a manji je i lakši od miša, mogla bih ga jednom rukom zadaviti. Ni pisnuti ne bi dospio.

Djevojčica je govorila starački. I oči su joj bile zrele, umorne, stare, kao dvije osušene trnine, koje su se čudnovatim hirom sudbine zadržale na grmu, u licu dvanaestgodišnjeg djeteta, koje je već oćutjelo žutu ruku bijede na sebi. Bila je puna jeda i mržnje, koju je cijedila iz sebe.

Mašine su brižno žurile i nisu obraćale pažnju na nju.

— Idem, — rekla je tada okrećući se bez volje na peti.

U deset sati Ana je odložila šešir (danas već sedmi) sa svršenim porubima i prišitom vrpcom, ustala i dugo se protezala uz prozor, koji je gledao u dvorište. Bilo joj je hladno, jer se u dućanu štedjelo s drvima. Zagrizla je u kruh, koji je ponijela sa sobom, gladnim, lijepim zubima, koji su se sjali od bjeline. Žena, koja je radila s njom, zvala se Eva. Ona je bila puno starija od Ane, imala je muža nezaposlenog radnika i troje sitne djece, od kojih je najstarije išlo u treći razred osnovne

škole. Djeca su provodila dan u gradskom obdaništu, osim najmlađeg, koje još nije imalo ni tri godine i koje je čuvala muževa sestra, muž je tražio po gradu posla i nalazio ga katkada za dan, dva, što je bilo koliko ništa, a žena je radila u dućanu s Anom, pljuvala po malo krv i postajala iz dana u dan sve blijeđa, tanja, dulja i tiša. Uvečer, kad bi se vratila kući, kuhala je večeru, prala rublje mužu, sebi i djeci i kašljala tvrdokorno u žuti, hrapavi dlan, sve niže spuštajući glavu. Kao da je nešto odlazilo iz nje, nešto, što peče, boli i muči, ali i oslobađa i oduhovljuje, ona se sve dublje sagibala nad mašinu i sve češće brisala rupčićem krvava usta. Izgarala je, kao svijeća. Ana ju je gledala i računala jetko u sebi, koliko će još dana živjeti. I što je najstrašnije, činilo joj se, da to nije teško izračunati.

— Eva! — rekla joj je sućutno. — Danas opet tako jako kašlješ. Ti zbilja više ne bi smjela raditi, ti si već dala svoje, što si mogla dati. Tebi sad treba mira i odmora. Zar Nikola baš nikako ne može naći posla? — Iznenada je zgrčila lice i rekla žučno, zlobno, kao da se sama sebi očajno veseli, od svoje bijede hladna prema tuđoj bijedi. — Ja sam uhvatila.

— Kako uhvatila? — Eva je začuđeno pogleda. Bila je vrlo visoka i vrlo tanka, te joj se tijelo nespretno pokretalo na izduženim nogama, koje su škripale u zglobovima. — Ne razumijem, što to znači.

No brzo je shvatila i naslonila se leđima na zid, s kojega, nagrižena vlagom, opadaše žbuka i šarena uljena boja.

— Tko bi to mislio? — izusti iznenađeno. — Kakva nesreća!

Ana je pogledala u dvorište ispruživši ukočenu ruku pred sebe:

— I ne samo nesreća!

Obje su prestale jesti gledajući jedna u drugu u mučnoj spoznaji, da se nešto, još teže i gore od ružne svakidašnjice, uplelo u njihov život. Nešto neobično, izuzetno teško.

— Što ćeš sada?

— Što ću? Ništa ne ću. Kao da ja znam, što ću. Roditi ga ne mogu, to znam. Prema tome ću ga ubiti. — Ana je bila odsutna i tjeskobna.

— Razumije se, da ga ne možeš roditi. To je jasno. Kako ćeš se iz toga izvući? Odmah će svi posumnjati i prati ruke od tebe, đavoli! Da bar znaš, čije je!

Ana slegne ramenima i ne reče više ništa. Oči joj postadoše hladne i tvrde.

Ušla je djevojčica s novim šeširima, koji su upravo stigli iz radionice, te ih srdito bacila preko praznih sanduka i kutija. Mašine su nastavile rad, jer je posao izazovno čekao. Netko uđe u dućan i opet izađe, tišina se zatalasa u kolobarima, kao voda, u koju padne teško samoubojičino tijelo. Ana je nestrpljivo trla koljena i gledala svoje uvele, smežurane prste, izbodene iglom. Misli su se gomilale u njoj, kao bujice, kad okopni snijeg, plahovite i nemirne. Ništa nije mogla zaključiti ni shvatiti, sve su se misli gubile u ledenoj, mutnoj magli, kroz koju je ronila u rezignaciju; bilo je zlo, to je znala, a u očima joj titrahu žarke, svijetle iskre i izazivahu žitku bol. Trebalo je naći izlaz, pod svaku cijenu, i ne oklijevati više, dok još nije kasno. Ona nije znala za društvene predrasude i nije bila praznovjerna. Nije čak znala ni za grižnju savjesti. Život ju je naučio, da u svijetu ne pobjeđuju oni, koji su bolji i pošteniji, nego oni, koji imaju manje obzira i manje duše. U svijesti joj se javljahu stravične slike, jedna crnja od druge, ali volja uporno ostade kod toga, da izlaz treba naći. Počne žustro i grozničavo smišljati. Sjeti se neprijatelja, koje je imala, savjeta, koje je čula, lica, koja projuriše istim putem, kojim i ona, ljudi, koji su je voljeli ili mrzili. Ništa nije bilo, za što bi se mogla uhvatiti. Otrovno i nečisto rasla je u ustima kletva, ali je zadrži u sebi, da bude još otrovnija i još malodušnija. Blijedo, sirotinjsko, sumorno njezino djetinjstvo iznikne joj pred očima u šturim, sivim slikama, koje rastuživahu. Mati, koja je rano umrla, u porodu, koji je htjela spriječiti, postade iznenada sablasna ruka, koja joj prijeti iz groba. Pamti to Ana dobro. Lipti krv u mlazu iz matere, a oca nigdje nema, otac je pijan i bježi iz birtije u birtiju, jer se boji kuće, kao pakla. Boji se krvave žene, koja više ne zna za sebe, gladne djece, žive bijede, užasa u ženi i u sebi, koji ih davi i koji će ih zadaviti. Oko matere se užurbaše neka blijeda, bez-

glava ženska lica, koja plaču i krše ruke. Ide starija sestra od vrata do prozora i od prozora do vrata, kleči pred materom i čupa kosu, a matere već i nema, istekla je i sama u krvi, koja danonoćno teče iz nje i sve zalijeva i potapa. Ana grize zubima usnice i misli na tu sestru, s kojom se već godinama nije vidjela, a koja ima muža i djecu, te će joj sigurno moći pomoći, bude li htjela. Pridiže se iza mašine, ali joj ponestaje daha Srušila se preko naslona sasvim zelena. Lice bez krvi, s mrtvim očima, leži uz prazan, siv zid, koji je ograđuje (ali i ne zaštićuje) od jave. Pred očima joj titra savršen mrak.

— Vode! — zamoli poluglasno.

Kasnije šije dalje i osjeća neprestano nepovjerljive, radoznale oči vlasnikove žene na sebi, kako je istražujući motre, iako se ona već davno vratila natrag u dućan i opet drijema naslonjena na peć, iz koje bije žar. Te oči prodiru u nju, vide i znadu sve, to je sigurno. Kako da se spasi i što da učini, kad je sve protiv nje i kad se sve svršava baš obratno od onoga, kako je ona željela. Za sebe ona od života ne traži i ne treba ništa drugo, nego imati nekoga, kome bi se mogla potpuno predati, kraj koga bi mogla zaboraviti sve ružno i otrovno, što je doživjela u životu, tko bi bio samo njezin, kome bi dopustila i da je uguši, ako hoće. Sve, što se desilo, desilo se samo zbog kruha, zbog stana, koji nikada nije mogla na vrijeme platiti, zbog košulja, čarapa, cipela, čaše mlijeka i malo tužne nedjeljne radosti, koja oskudno cvate i brzo vene u jednolikom predzimskom danjem sivilu i sumoru. Pa ipak nikome nije ostala ništa dužna, ničiju mladost nije otrovala, iako je njezina bila otrovana i pokošena, ni za čijom srećom nije pružila ruku gladnu sreće i ljudske ljubavi, sto puta je više dala drugima, nego drugi njoj. Kako bi to sve drugačije bilo, kad bi nju sad čekao netko pred dućanom, tko bi bio spreman pristupiti joj kao čovjek čovjeku, te podijeliti životni teret s njom; u dvoje bi im bilo mnogo lakše. Ali napolju nikoga nema, nigdje za nju nikoga nema, pada snijeg i urla mećava, ljudi se žure, hladni i zamotani, svaki svojoj kući. Ona može i mora svoje srce stisnuti dlanom i odbaciti ga od sebe daleko (što će joj?), da ne traži onoga, čega nema i čega nikada ne će biti.

3

U podne nije išla na ručak, nego je, kad su svi otišli, dovukla divan pred peć i legla na nj, izgubljena u životnom viru. Imala je još kruha i mlijeka, ali nije jela ništa. U dućanu je bio mrak, iz peći se blago širila toplina, s mirisom suhih bukovih cjepanica, koje liže modar, mudar plamen, a Ana je polagala sebi račun o životu. Imala je dvadeset četiri godine, no tko bi joj vjerovao, kad bi mu ustvrdila, da ima toliko? Stara je bila, podrugivahu joj se pijani mesarski pomoćnici, kad se penjala u svoj stan, jer je govorila, da je djevojka. Prošlo je, prošlo.

Tako su je našli, kad su se vratili u tri sata, samo je bila još šutljivija i tužnija.

— Još vam nije dobro? — Radoznao, lukav pogled u nespokojnom plavilu Aninih očiju, koje gledaju u stranu. — Možda bi bilo dobro, da malo prilegnete. — Debele usnice, debeo, hrapav govedski jezik, koji ih liže, debelo žablje tijelo na debelim, lijenim bokovima, koji plove kroz sumračni salon, kao lađe.

Ana se uplaši.

— Ne, dobro mi je, sasvim mi je već dobro. Nisam htjela jesti, jer mi želudac još nije u redu, ali inače je sve dobro, da ne može biti bolje. Želudac sam samo pokvarila, ali ne znam čime.

Opet su mašine krenule i opet su misli nasrnule na nju, uvijek jednako zabrinute i tmurne. Rano se ugasio siv, nujan zimski dan. Pronesoše već i prva izdanja večernjih novina, kad je rad u dućanu jenjao. Nada u izlaz tinjala je u njoj, kao žižak, dok je oblačila kaput i naherila šešir na lijevo uho. Tugom je dirnuše na prstima izderane rukavice i iskrivljene pete cipela, koje se svijahu u hodu. Uboštvom mirisaše krzno oko vrata, već staro i otrcano.

4

Žut, golem palac, nalik na živu, pokretnu polugu, upirao se nesnosno i bez odmora u Anin lijevi bok, koji je zmijski izmicao

ispod njega, u grčevima i strahu. Kad zatvori oči, ona vidi samo ružnu, paklenu plohu nokta, kako zadire u kožu, koja je drhtava i nemirna. Pa joj se pričinja, da palac dobiva ljudski oblik: sasušeno, papirnato lice, kao u stare ptice, vodene, sive oči, usta bez boje i oblika, koja nalikuju suhom, ispečenom listu šaša. Zašto baš šaša, a zašto ne čega drugoga, to nije znala. Glava nad njom, koja je nastala od palca, dobivajući postepeno dio po dio, iznenada postaje prozirna i blijedi pod mlazom jarkog crvenog svijetla, koji struji prema njoj iz Anine rasporene, krvave utrobe. To je primalja u crnoj haljini, koja se neprestano nekuda žuri, ali se ipak ne miče s mjesta. Stoji nad Anom i gleda joj zlobno u oči. Traži oko njezinih koljena svoj izgubljeni, čudesni palac, briše znoj sa čela, kašlje i smije se, no ne govori ništa. Sada je ispružila prst, zbilja prst, dug, šiljast, oštar prst, kao dlijeto (ne našavši palac). Da li se to s Anom nešto neobično događa, ili ona možda sanja? Ipak zna sasvim jasno, da primaljin prst dube baš kroz nju, da ulazi bolno u maternicu, gdje razdire mišićni, žilavi splet otvora u mržnji. Ona kuša zamahnuti rukama, da se obrani, ali primalje već nema, kao da se iznenada sažalila nad njom, pa se pokupila i otišla, a nju, razgolićenu, osramoćenu i izbodenu, prepustila samoj sebi. Mjesto nje Ana otkriva vidovito na njezinom mjestu svoju mater, iz koje cijeli dan i cijelu noć lipti krv. Puže prstima uplašeno uz nogu, a kad ih prinese očima, oni blistaju jasnim crvenilom. Širi oči od straha i govori:

— Krv.

Sad je već mirna. I kao da je više tako jako i ne boli. Zar je gotovo, čim izbije krv?

— Gotovo je! — kaže netko, tko se naginje nad nju, te kao da joj se pomalo ruga. — Zbilja je gotovo.

Ana se pridiže i opet sasvim jasno vidi: žut palac, jako velik, kao živa poluga, s plosnatim, crnim noktom, koji mijenja oblik i pretvara se polako u papirnato, gladno, ptičje primaljino lice. Je li to zbilja primalja? A govorili su joj, da je čitava stvar sasvim obična, bezbolna. Da se to događa svaki dan i svima, jer tako mora biti. Zaista je pred njom primalja, u sobi je kasno

poslije podne, koje se naginje prema večeri. Ni palca više nema, tinjaju slike na zidu u sivim odsjevima, koji zanose na plavo. Po sagu kraj kreveta polako i lijeno ide crn, ugojen žohar mirišući rezak miris lizola, kojim vonja cijela soba. U kutu veliki, polutamni pejzaž pozne jeseni s prvim zimskim maglama u masivnoj bakrenoj rami, koji je slučajno zabludio k primalji. Ana se snalazi, stidi se, bojažljivo se ogleda oko sebe i razvlači usta u smijeh.

— Nikada još nisam bila, ovo mi je prvi put, — govori ona u neprilici ispričavajući se. — I ne znam, kako se zbilo, rekla sam vam već. Toliko pazim na sebe, pa ipak.

Primalja pere ruke, a po zidovima, na njoj, na crnoj, čipkastoj kućnoj haljini s golim laktovima, koja nespretno visi na njoj, na vratima i oko prozora, za kojima sniježi, sve je već potpuno stvarno i svakidašnje. Ona tare ruke ručnikom, koji ima crvene i zelene ivice, kreće se po sebi nečujno u debelim pustenim papučama, na peći šumi primus i u njemu ključala voda, u koju meće krvavu pincetu. Ana sjedi još uvijek uzetih nogu. Jedna je čarapa svučena sasvim, leži kraj nje na podu; druga joj se zadržala ispod koljena i poškropljena je krvlju. Plakala bi, a ne boli je, Samo joj je tako pusto i čemerno, kao da je nešto veliko i vrijedno izrezano iz nje, nešto, za čim je čeznula čitava života, a što je sada žrtvovala hiru, hotimičnom i slučajnom. Nešto, za što je vrijedilo živjeti.

— Gotovo je, kad vam kažem, da je gotovo. Što se tako drveno držite? Drugi put dođite malo ranije, a nemojte čekati do posljednjeg časa. No sad je sve dobro i u redu. Daleko stanujete?

— Daleko. — Šuplja jeka njezina glasa puni Anu čudnom tjeskobom i nemirom. Zar je to zaista njezin glas?

Primalja šuti. U toj šutnji kao da ima zabrinutosti.

Počela se oblačiti, a ni sama nije znala, zašto se zapravo oblači. Zar nije sada sasvim svejedno, oblači li se ili ne? Treba ići, to je istina, primalja je već postala nestrpljiva. Ona ima posla, a s Anom je gotova, i primalja se okreće na mjestu, kao da je Anina nespretna sporost smeta. Možda ima ugovoreno, da

netko drugi dođe odmah iza Ane? Možda već netko čeka u hladnom, mokrom predsoblju, koje se produžuje u hodnik? Kako je sve to nerazumljivo i jednostavno u isti čas, kao šivanje vrpca na šešire i učvršćivanje poruba, koji moraju biti čvrsti i tvrdi, da šešir ne oslabi prije vremena. Dolaze žene gotove i drvene, kao gotovi šeširi, liježu, gdje ih je već na stotine ležalo, a primalja, mjesto mašinom, kojom Ana svršava šešire, radi rukama i nožem. I dobro zarađuje primalja, to je posao, u kome nema zastoja. Žene dolaze uvijek nove: jedne, jer ne mogu imati djece, druge, jer ne će da ih imaju. Ani je pusto i mračno pred očima, studen je čitavu prožima od spoznaje, da je i ona za primalju samo predmet, na kome još treba nešto svršiti, pa da bude potpuno gotov. Predmet, s kojim nema puno posla, a na kome se dobro zarađuje. Da je ona šešir, kojemu još treba vrpca. Zar je primaljina soba tvornica, koja radi bez zastoja?

Izašla je i izmiješala se među ljude, koje je snijeg učinio tajanstvenima i dobrima, a primalja ju je pratila do vrata. Savjetovala ju je, što treba učiniti u slučaju, ako krv jače navali, kako treba ići i kad treba najkasnije donijeti novce. Valjda se ne će ništa neželjeno, zlo dogoditi, kod nje se takove stvari rijetko, gotovo nikada ne dogode. Prije može doći do komplikacija kod doktora, jer oni nisu, a skupi su, ni u polovicu tako pažljivi. Snijeg je zavio kuće u hladni, bijeli pamuk i pritajio ulično žagorenje, koje je zamiralo pod njegovim vlažnim, slanim pritiskom. Bilo je lijepo i ugodno ići po bijelom, mekanom ćilimu, koji je snijeg prostro po pločnicima, a pahulje su milovale užareno lice. Još su joj se u ušima zadržale primaljine riječi, ali ona grozničavo uznastoji da ih se oslobodi. Nije osjećala nikakove težine, išla je spokojno, nogu pred nogu, ne misleći ni na što. Ni boli više nije osjećala. Ljudi su išli ispred nje, iza nje i s njom. Nosili su na sebi mnogo snijega, koji je bio vidljiv, a u sebi mnogo nevidljivih, tajnih briga, bolova i žalosti, koje im se ni u očima nisu mogle otkriti.

Ana reče u sebi:

— Kako je to čudno, čudno, čudno. Bilo je dijete, a sad ga više nema. Već je i kosti imalo, još malo, pa bi se micalo u meni,

a sad je gotovo, mrtvo, ubijeno. Zar se to ne vidi na meni, zar to nikoga ne plaši, kako je to jako, jako čudno. Dijete je ipak dijete, dijete je čovjek, a nije štene. Ubila sam dijete, a ljudi idu kraj mene, i nitko se ne uzrujava, nitko ne viče, nitko se ne brine za mene i za ono, što sam učinila, iako svi znadu, da sam ubojica, da su mi ruke krvave, da sam sva krvava od svoje i djetinje krvi, koju sam prolila. Zar dijete nije čovjek? Nije se još ni rodilo: možda bi imalo kosu crnu, kao noć, a možda bi mu kosa bila zlatna, kao zrelo žito? Bi li bilo muško ili žensko?

Ušla je u autobus i malo joj se zanjihalo pred očima, dok se penjala. Probolo ju je nešto tako jako i utrobi, da bi najradije vrisnula. Crv sumnje, da još sve nije gotovo i da bolovi istom sada počinju, javio se plaho u svijesti i razrastao se u prijetnju, golemu i crnu. Od straha postade joj dah težak i dubok, a po čelu joj izbiju hladne kaplje znoja.

— Zar je već počelo? — zaprepasti se ona osjećajući, kako joj se cijelo tijelo sparno pokreće, a usta su joj ljepljiva i puna žuči. — Valjda ne će?

Sišla je na predzadnjoj stanici, razdrmana i teška, da bez volje zakrene u ulicu, u kojoj je stanovala. Bilo joj je slabo, osjećala je neobičan umor, a rana je palila u utrobi, kao žeravica. Jedva je uspjela otvoriti kućna vrata.

— Ne mogu, ne mogu! — istisne očajno kroz zube. Uvukla se u sobu korakom izbijenog, mokrog, krvavog psa, a soba je dočeka hladnim rugom. Nikoga nije bilo, da joj pomogne zaključati vrata, svući kaput i cipele i potrpati se u krevetu; nikoga nije bilo, da toplo priđe k njoj i da je upita, treba li joj što. Sama je plakala bespomoćno i bez suza, a krv je curila po nogama i donjem rublju, koje se tijesno priljubilo uz kožu. Sluzavo i gorko joj je bilo u ustima. Trebalo je nešto ispljunuti, nešto, što guši i truje, a ruke su joj i suviše klonule, a da bi se mogla njima poslužiti. Strop ju je olovno pritiskao. Čelo joj je pucalo od strahovite težine, koja je ležala na njemu. Nije bilo uzduha, soba se sve više i više sužavala, dok ne postade konačno uska i zgrčena, tik uz nju. Polegne joj na prsa, kao vampir, koji siše; zagrize joj u grlo. Ona osjeti, da joj oči iskaču iz šupljina,

u vrućini, koja davi i odnosi sa sobom. Pomisli, da lupa po zidu i da zove u pomoć, ali se svlada i gotovo polomi članke na rukama od boli. Dočeka tako svanuće, blijeda, iznurena, krvava i mlitava, dišući hroptavo i teško u noći, koju je zasipao snijeg.

5

Bila je večer, ali to se nije moglo zaključiti po svijetlu i bojama, jer je čitav dan padao na stvari i oblike siv, mutan sjaj oblaka, koji su bili izliveni iz tuča. To je kazivala ura, koja je savjesno bilježila vrijeme i koja je za svoju savjesnost bila nagrađena ukrasima i počasnim mjestom, na koje su je ljudi stavili. Ustajući Ana se bojažljivo protegne uza zid, izdubljen prema vratima. Mašina je mirovala, s rpom šešira kraj sebe.

Eva zakašlje rekavši tiho:

— Idimo!

Brzo su se oblačile, radosne zbog svježine i večeri, koja ih napolju očekuje, zasićena ledenim sjajem siječanjske noći. U dućanu se pogasiše svjetiljke, tik uz njih prođe teretni automobil s drvima i ugljenom. Neonska svijetla reklama risahu pred njima šarene ornamente, koji ih stizahu i prestizahu. Vjetar se igrao s haljinama i kaputima, pod koje se radoznalo zavlačio. Prelazeći na drugu stranu, Ana reče:

— Ne ću večerati, nisam gladna. Bolje je, da se odmah okrenem. Do viđenja!

Rastale su se bez riječi, jer su znale, da će se sutra opet sastati za mašinom, koja ih je čekala i koja nije zaboravljala na njih. Eva se samo još više pognula, visoka i ukočena. Ispod šala, kojim je svezala glavu, sjale su joj oči vlažnim sjajem bolesnika, koji hoće da svlada bolest, jaču od sebe i jaču od vječnosti. Suho je zakašljala okrenuvši se od vjetra, koji je brzo prošao pored nje.

— Zima je, zima! — objasni sama sebi, da se utješi. — I kasno je već, da se sada zaustavljam. Odviše kasno. Tko mi je to samo rekao, da je smrt teška, a da je još teža od smrti misao na nju? Smrt je kao vjetar: dođe i prođe. Kad prođe, i mi prođemo. Mahnemo rukom sami sebi za oproštaj i prođemo. Ništa se ne rastužimo. Što smo imali od života, da bi se žalostili za njim? Što gubimo s njim, da bi ga trebali čuvati? Ništa ne gubimo i ništa ne dobivamo. Sa siromahom je uvijek tako: gdje svi drugi dobivaju, on gubi, a gdje svi drugi gube, on ni ne dobiva ni ne gubi. Ne dobiva zato, jer nema što dobiti, a ne gubi zato, jer nema što izgubiti. Zbilja se ništa ne rastužimo. Zaplačemo samo zbog djece, koja će sada još manje imati, nego što su imala dosada. Zaplačemo zbog toga, što je život okrutan, i što će i našu djecu stići to isto, što je nas stiglo. Zar to zbilja tako mora biti? Kad samo ne bih morala kašljati. Kad bi se kašalj mogao izvaditi iz mene: otvoriti grlo i opet ga, kad izvadimo kašalj, zatvoriti, kao da ništa nije ni bilo. Sve doktori znaju, ali to, što bi ljudima pomoglo, to ne znaju. Što se njih na koncu konca ljudi tiču? Ali tko mi je to rekao, da je smrt teška?

Ana je išla besciljno ulicama, koje su ulazile jedna u drugu, uvijek nove i uvijek jednake, mijenjajući samo imena. Bila je zamišljena, nije joj smetala zima, koja je smrzavala dah na zavojima krzna. Poslije mnogo koraka, fenjera, kuća, raskršća i ulica iznenada se sjeti, što zapravo traži, pa se opet vrati istim putem natrag, ali mijenjajući raskršća i prelazeći svaki čas na drugu stranu, kao da hoće da zatre svoj trag pred nekim nevidljivim progoniteljem, čiju prisutnost neprestano sluti za sobom. Na kraju više nije znala, gdje je, bila je umorna, bezvoljna, ozebla i ražalošćena. Naručila je čaj s rumom u maloj gostionici s modrim papirnatim tapetama na zidu, za stolom u dnu sobe, gdje nije nikoga bilo. Pila ga je požudno govoreći sama sebi:

— Dobro je. Sad je već sasvim dobro. Čudnovato, kako može čovjeku najedamput biti tako dobro. Zar čovjeku zaista može biti dobro? Tko to kaže? Taj laže, tko to kaže.

Trljala je ozeble ruke i gledala u nepoznata, tuđa ljudska lica, koja je okruživahu. Čaj ju je grijao, vrućina je opijala i zanosila; sjedjela je blizu peći. U lice joj tako jako udari rumen, da se sva zažarila. Bila je lijepa u haljini čelične boje sa zagasito zelenim preklonima. Nježna i lijepa, kao mala djevojčica,

koja ide na Cvjetnu nedjelju u procesiji s macama i žutim drijenkovim grančicama, mašući njima po zraku i gledajući pobožno u sunce, koje se, kao ona po zemlji, žuri po nebu. Zar je ona zbilja djevojčica? Gdje je njezina bijela haljina, koju joj je sašila sestra, haljina mala i bijela, kao cvjetna čaška? O, kad je to bilo, kad je to bilo, kad je sunce sjalo i kad je ona nosila bijelu haljinu, bijele čarape i bijele cipele, ne znajući, što je zima i što je glad? Nije li to ona možda samo sanjala, ili pročitala u kakvo lijepoj, tužnoj knjizi, u kojoj se svi nesretno vole i svi umiru zbog ljubavi i dobrote.

Naručila je još jedan čaj i još ruma.

— Što onda, ako sutra ne ću imati što jesti, zar je to tako veliko zlo? Ni drugi nemaju, pa žive, ni ja nemam, pa živim, kako je sve to jednostavno i jasno, kao na dlanu. Nema briga, nema tuge, sve je u redu, svi su se bolovi rasplinuli. Sretna sam, sretna, nisam gladna, istinu sam rekla. Kako je ovdje jako, jako dobar čaj. I rum ne štede, tko bi to mislio. Doći ću češće ovamo, ovdje mi se vrlo sviđa. Puno ljudi dolazi ovamo, nisam to ni primijetila dosada. I svi kao da gledaju u mene. Samo zašto sam sjela u kut?

Preselila se za drugi sto bliže sredini. Srkala je čaj požudno, smijala se sama sebi sretno i bezbrižno, gledala u nokte, otvarala i zatvarala oči i popravljala kosu, koja joj je padala na čelo.

— Kako se ugodno osjećam! — uvjeravaše sama sebe. — Ovdje je zbilja mnogo zgodnije, nego u kutu. Nije ni tako jako vruće, kao tamo. Ugodno je, ugodno.

Opet je počela trti ruke, više instinktivno i iz navike, nego zato, što bi još uvijek osjećala zimu. Drhtali su joj prsti, dok je vadila iz džepa zgužvanu maramu. Zagledala se iznenada pred sebe, jer je osjetila sasvim jasno, da netko stoji iza nje i čeka. Osjetila ga je po dahu i po mirisu: mirisao je na duhan i na vino.

— Uplašio sam vas, — rekao je čovjek, koji je čekao iza nje i koji je zatim prišao k njoj. Htio se ispričati. — Kako se to moglo desiti, a ja nisam htio?

— Ništa to nije, ništa, ja sam se sama sebe uplašila, — smijala se Ana. — Kad vam kažem, da nije ništa. Zašto ste se tako zacrvenili?

— Zar sam se zacrvenio? — Čovjek je obrisao rukom čelo i rekao zbunjeno. — Valjda se nisam zaista zacrvenio? — Bio je zbilja pijan.

Izašli su zajedno u noć, koju su kitile plave i zelene zvijezde. Čovjek je pustio Anu pred sebe. Dodirivali su se laktovima i opet se odmicali jedno od drugoga, dok su koračali po snijegu i po noći, koja je pala po snijegu. Čovjek je bio već prosjed i pognut, išao je lagano, pažljivo i često se ogledavao. Kao da se boji nečega, on je dublje nabio šešir na oči. Bio je obučen u crno, u crnom odijelu i crnom šeširu, samo su mu cipele bile žute, i to je bilo ozbiljno i smiješno u isti mah. Govorio je dubokim, grlenim glasom, koji se Ani sviđao i ulijevao joj povjerenje. Rekao je (ako nije lagao), da je građevni poduzetnik i da ga je ostavila žena odmamivši i djecu sa sobom. Ostao je sam i izgubio sasvim volju za život. Zato pije.

— Volite li vi mene? — pitao je Anu primivši je ispod ruke.

— Volim.

— Volite li me jako?

— Jako. — Ana je popravila kosu, pocrvenila i rekla oklijevajući. — Samo ja trebam mnogo novaca, jako mnogo novaca. — Ugrizla se za usnicu i još jače pocrvenila. — Nemojte me krivo shvatiti, — zamolila je skoro ponizno. — Ja imam dijete, kojemu nikada nije dosta. Sve, što dobijem, dajem njemu, ništa ne ostavljam za sebe. To jest, zapravo nemam dijete (što se to uostalom, vas tiče?), no ipak novac za njega trebam. Valjda me razumijete? Ili me ne razumijete?

— Razumijem, — odgovorio je čovjek i pustio njezinu ruku. A čim je više govorio, tim joj se manje milio njegov glas, i on sam bivao joj je sve mrži. — Mnogo novaca vam je potrebno, za dijete vam je potrebno, razumijem, kako ne bih razumio. Samo ja novaca nemam, to je ono. Ja zbilja nemam novaca, nemojte se ljutiti na mene. — Bilo je očito, da joj se ruga.

Odmicali su se jedno od drugoga i opet se primicali u hodu. Iznenada se jako rastužila, pritisnula ruke na oči i odgurnula ga od sebe. Sva se svinula, glava joj postala strahovito velika i teška, jedva je držala na vratu.

— Ostavite me! — zapovjedi mu oporo, no bez mržnje i bez uvrede. — Molim vas, da me ostavite. Što hoćete od mene?

— Ja vas molim! — ponovi čovjek i pokuša je zagrliti. — Poljubite me.

Uzmaknula je od njega i prislonila se uza zid.

— Vi ste pijani, vi ne znate, što govorite! Pustite me, molim vas! — Biju li to zvona u Aninoj glavi, ili čovjek pokušava da je obuhvati oko pasa i silom je privuče k sebi? On je tako jako pijan, da sigurno ne zna, što radi. Tako joj strahovito steže ruke, da su joj oči već pune suza. Ana ga gura od sebe i viče mu u uho, da je pusti, jer joj se čini, da čovjek slabo čuje i da nešto s njim nije u redu. Možda bi trebala zvati u pomoć? — Vi ste pijani, pustite me, ja se vas bojim. Vi imate riđu kosu, a ja sam se još kao dijete bojala riđokosih ljudi i nikada ih u životu nisam voljela. Jesam li ja zvala vas, ili ste vi zvali mene? Zar vi to ne možete shvatiti: ja trebam novaca, samo novaca i jedino novaca! Ja ne trebam vas! Ja ne trebam ljubavi, meni je već davno jasno, da ljubavi nema. Što hoćete od mene? Što me tako strašno gledate? Ja ljude mrzim i voljela bih, da mogu biti sama, da nikoga ne vidim i ne čujem, da se ni s kim ne sastanem, da ne moram tražiti ni od koga ništa i da ni od mene nitko ništa ne traži. Voljela bih, da nisam čovjek, nego ptica i riba, kamen, koji mudro stoji kraj puta, ili hrast, koji raste u jutarnjoj šumi, ne osvrćući se na ljude; da sam češljugarka s crvenim trbuhom, koja lijeće od stabla do stabla i kupa se ujutro u potoku, ili žuna, koja kuca po truloj kori i sjedi sama i žalosna na grani, kad se umori. Sretnija bih bila, da nisam čovjek: nitko ne može tako patiti kao čovjek, i nitko toliko ne pati, kao čovjek! Sva bol na svijetu pripada čovjeku, a čovjek njoj. Da sam riba, birala bih samo vrlo bistre, čiste planinske vode, kamo nikada ne dolaze ljudi. Ja sam imala dijete, a sad ga više nemam. Nemam djeteta, nemam sebe, nemam ljubavi, nemam radosti, nikoga i ništa nemam. Nije se ni rodilo, ne znam, bi li bilo muško ili žensko, plavo ili crno. Da se rodilo, bilo bi nesretno, kao i ja. Živjelo bi pod suncem, a ne bi se moglo grijati na njemu, slušalo bi vjetar, kako šumi, a ne bi se moglo igrati s njim. Venulo bi u mraku, zimi, vlazi i siromaštvu, plakalo bi zajedno sa mnom, proklinjalo bi majku, koja ga je rodila. Bilo bi kao slijepi slavuj, kome su izboli oči, da ljepše pjeva. Ostavite me, tko vas je ovlastio, da me vučete za sobom! Ja se bojim vaših krvavih očiju, koje nisu dobre. Ja vas mrzim. Ja ću zvati u pomoć.

Potrčala je uplašeno ispred kuća, koje su snivale, mrtve i bešćutne. Disala je užurbano i teško napinjući pluća, ali nije zastajala, iako koraci više nisu odjekivali za njom. Nigdje nije bilo nikoga, samo su bistro i hladno blistala svijetla uličnih svjetiljaka, koja izazivahu u njoj skroviti užas. Zašto tako svijetle baš ispred nje? Misli joj parahu lupinu mozga, krhku i izvijuganu jarugama, sve dublje zadirući i rujući bolno oštrim bridovima. Išla je kući, to je bilo jedino, čega je bila svijesna. Treba sve ostaviti, ispružiti se u krevetu, ugrijati ga vrelim dahom, pa ležati i nikoga više ne tražiti. Zaboraviti, zaboraviti! Ona treba novaca, ona nikoga ne treba, hoće samo da plati, što je dužna, da sjedne negdje u toplome i da čeka starost, koja je i tako već pred vratima. Što će, kad primalja i opet dođe? Što će, kad je bace iz stana, koji i opet nije plaćen?

— Da, što ću? — upita glasno, a pitanje joj zadršće pred očima nejasno i nerazumljivo. — Što ću?

Nije mogla ništa i nije znala ništa. Imala je majku, koje više nema. Imala je dijete, kojega više nema. Ni sestara ni braće nema, svi se tuđe od nje, svako zaokupljeno i izmučeno svojim brigama, koje im ne dopuštaju, da misle na druge. Svima je dosta njihove bijede i zla; zavučeni u svoje uboge, hladne sobe, oni zebu od straha pred sivom sutrašnjicom, pred mračnim, mutnim, bezizglednim vidicima, koji zjape pred njima. Ljudi su uglavnom preopterećeni sami sobom i svojim nevoljama, to je Ana osjećala. Mali, sebični i bijedni, sakati, hromi, kljasti i slijepi, više prisiljeni da budu zli, nego uistinu zli, oni ne mogu voditi brigu o drugima i ne mogu biti dobri prema dru-

gima, kad ni prema njima nije nitko dobar. Ne može se tražiti od njih ono, čega oni nemaju i čega uopće nema. Svijesna svega toga, Ana hvata svoje šuplje korake, koji idu zajedno s njom, i bori se protiv stvarnosti, koja je stavlja pred gotove činjenice, suzama i samooptuživanjem. Nije li možda ona sama svemu tome kriva? Možda je svojim nepromišljenim, ružnim postupcima toliko ogorčila ljude (i one blize, i one daleke), da su digli ruke od nje i ne će ni čuti za nju? Kako bi to inače moglo biti, da baš ona nikoga nema, da je ona tako savršeno sama i napuštena od sviju, kao da je prokleta i okužena? Toliki dolaze k njoj i odlaze od nje, toliki je vole, dok su kod nje, ili joj to samo govore, naslućujući ipak i u njoj čovjeka. Zar je bijeda tako svemoćna i strahovita, da joj se nitko, tko jedamput zapadne u njezine pandže, ne može odhrvati? Zar je bijeda vječna i zar ona ne napušta svoje žrtve ni pod cijenu prodavanja samoga sebe i blaćenja i skvrnjenja onoga najsvetijeg u sebi? Ni pod cijenu izjednačenja sebe s najamnom životinjom, koju samo toliko hrane, koliko je potrebno, da ne skapa. Ni pod tu krvavu, gorku cijenu?

Smrvljena i slomljena zatvorila se u svoju sobu, koja je bila isto tako uboga i jadna, kao i ona. Nije se ni svlačila, kad je lijegala u krevet, sve joj je već bilo svejedno. Navukla je pokrivač preko glave, zgrčila se u krevetu i podvila koljena pod bradu. Srce joj je zatreptalo u grudima, kao ozebla, pokisla ptica. A kad je zatvorila oči i ugrijala se od daha, shvati iznenada neobično jasno i stvarno, da to sve, što ona doživljuje, nije ništa drugo, nego samo mali, neznatni dio martirija najvećeg dijela čovječanstva. Da to sve mora biti baš tako i nikako drugačije, jer u svijetu postoje dvije vrste ljudi: jedni, koji imaju sve, što zažele, i drugi, koji nemaju ništa. Prvi su zato došli na svijet, da budu sretni i da nikada ne saznaju, što je zlo, a drugi, da svojim životima povećaju i poljepšaju sreću prvih, sami je nikada ne upoznavši. Ona je rođena među drugima, zato je njezin život tijesno povezan sa životom tih drugih i ne može se odijeliti od njega. Njezin je život kao kap vode u velikoj rijeci, koja ide prema svome cilju. Ako se odijeli i pođe svojim putem, nje

nema; ona je bez vrijednosti i bez značenja. Ako ostane u rijeci, dočekat će zoru i zašumit će radosno na pobjedonosnom jutarnjem suncu, koje će satkati preko rijeke zlatni, prozračni, svjetlosni danji plašt. Ona mora patiti, jer oslobođenja nema. Osloboditi se jedino mogu svi zajedno, svi, koji pate, gladuju i ponizuju za suhi, krvavi kruh čovjeka u sebi. Jedino svi.

Tada je zaspala i bila je gotovo mirna i sretna, s glavom naslonjenom na lijevu ruku, kao da miluje nevidljivo lice djeteta, kojega nema.

DR. MIRKO LAMER, ZAGREB

O PRINCIPIMA PLANSKE PRIVREDE

Dugo je trebalo, dok je u ekonomskoj znanosti utrla sebi put spoznaja, da su gospodarske krize stalna i povraćajna pojava, koja je u vezi s postojećim načinom gospodarenja kapitalističkog sustava. Još dulje je trebalo, dok je došlo do spoznaje o potrebi i mogućnosti upravljanja gospodarskog toka na takav način, da se što više umanji oštrina kriza. Tek ova posljednja velika svjetska kriza dovela je ekonomiste, a još više političare do osvješćenja, te vidimo, da se u različitim državama pod raznovrsnim političkim oblicima provode mjere za plansko upravljanje gospodarstva. Međutim praktične provedbe tih planova u mnogim se slučajevima ni ne osnivaju na znanstvenim zasadama, već na hitnim potrebama uklanjanja milijunske nezaposlenosti, te je veliko pitanje, hoće li te državno-gospodarske mjere uroditi onim rezultatima, kao kad bi se osnivale na objektivnim znanstvenim proučavanjima.

Dotle, dok je naš gospodarski sustav u 19. stoljeću kročio silnim koracima k sve većem materijalnom bogatstvu, dok su se stalno rušili preostali oblici feudalnoga i patrijarhalnog sustava, a novi gospodarski prostori ulazili u okvir kapitalističkoga gospodarenja, smatrale su se povremene krize tek nervoznim nesuglasjima inače harmoničnih ekonomskih sila. Smatralo se, da bi potpuno i nesmetano funkcioniranje gospodarskih sila dovelo do stalnog i nepomućenog blagostanja, pak su stoga svi predstavnici ekonomske znanosti bili ujedno i zastupnici ideje potpunoga gospodarskog liberalizma. Svaka krizna interpretacija smatrala se sa stanovišta glavnih ekonomista naučnom herezom ili političkim vjerovanjem. Međutim heretičko je gledanje, kao i često prije u povijesti ljudske misli, dopustilo uza sve pogrješnosti raniji uvid u situaciju ekonomskog zbivanja nego li doktrinarno afirmativno stanovište. Tek je stalno nizanje povraćajnih kriza dovelo ekonomsku znanost do toga, da se tim problemom ozbiljno pozabavi, da to pitanje istraži ne samo u obliku hipoteza ili spekulacija, već u njegovoj povijesnoj uvjetovanosti i da ga statistički ispita. U posljednjim decenijima rade na tom području mnogi zaslužni učenjaci kao na pr. u Njemačkoj Spiethoff, Schumpeter, Wagemann, u Švedskoj Cassel, u Austriji Mises i njegovi učenici Haberler, Hayek, Machlup, u Francuskoj Aftalion, Lescure, u Americi W. Mitchell, J. M. Clark, S. Kuznets, kod nas ljubljanski profesor A. Bilimovič i mnogi drugi diljem svijeta. Svagdje se osnivaju različiti zavodi s posebnom zadaćom statističkog ispitivanja gospodarskih kretanja poput onoga na Harvardskom sveučilištu, pa berlinskoga, bečkog itd. Istraživanja tih učenjaka i znanstvenih zavoda dovode do zaključka, da se gospodarski proces odvija u dosta pravilnim gibanjima, koja obuhvaćaju kraće i dulje valove »konjunkture«. Krize su tek jedan kratki vremenski momenat u svakom konjunkturnom valu; to je čas katastrofalnog okreta povoljne gospodarske situacije u nepovoljnu, u depresiju. Taj se momenat obično odrazuje u velikim burzovnim slomovima, panici ulagača, naglom bankrotu poduzeća, a onda slijedi dulja depresija, koja se očituje u obustavljanju pogona u tvornicama, otpuštanju radništva, padu cijena, sužavanju kredita i dr.

Proučavanje tih pojava dovodi nas do pitanja, ne bi li bilo moguće utjecati na gospodarski tok na takav način, da se ta gospodarska gibanja što više izglade, da se predusretne stvaranju takova stanja, koje izaziva postanak kriza i depresija. Ovako postavljeno pitanje pretpostavlja, da se pojedine ustanove kapitalizma zadrže, koliko ne sprečavaju više harmoničan gospodarski razvitak, a da se ograniče, ako mu škode, ali ne da ih odbacuju s principijelnog stanovišta, iz klasnog animoziteta ili izvjesnoga »Weltanschauunga«. Zbog toga se i ovo prikazivanje ne odnosi na sve oblike gospodarenja, već samo ona onaj, u kome postoji zaseban »privrednički« stalež, te stoga i ispituje samo principe »planske privrede«. Iznijevši neke mogućnosti planskog upravljanja privrede vidjet ćemo pri kraju, da li i koje bi se ustanove kapitalističkoga gospodarenja morale ukloniti, modificirati ili ograničiti za postignuće toga cilja.

Znanstveno postavljanje privrednog plana zahtijeva ponajprije raščlanjivanje pojedinih komponenata konjunkturnog ciklusa u kreditni, proizvodni, potrošni, nadnični itd., a svaki pojedini opet u njegove raznovrsne elemente. Tako na pr. u proizvodnom ciklusu imadu naročitu ulogu za gibanje konjunkture kretanje cijena i proizvodnje čelika, ugljena, građevne industrije, a u kreditnom odnos između diskontne stope i kreditne ekspanzije. Svi su ti različiti elementi proizvodnje, potrošnje ili kreditne ekspanzije međusobno ovisni i utječu jedan na drugoga. Istraživanje međusobnih odnosa između pojedinih konjunkturnih komponenata pokazuje zanimljivu činjenicu, da neke pokazuju redovan porast ili pad prije drugih; tako na pr. građevna djelatnost pokazuje veliku senzibilnost i počima slabiti prije nego li ostale proizvodne grane, a isto tako se ona počima i ranije oporavljati. Razlog je tome, što se smanjenje, odnosno povećanje kupovne snage širokih potrošačkih slojeva odrazuje u njihovoj sposobnosti i poduzetnosti za gradnjom kuća, jer »vlastita kućica« je konačno cilj štednje svakoga »građanina«. Na osnovi takovih indikacija pokušali su predviđati buduće gospodarske događaje, te su različiti konjunkturni zavodi izradili specijalne »barometre«, koji bi imali pokazivati privrednom svijetu, kuda kreće ekonomska konjunktura. Ali doskora se uvidjelo, da je današnje poznavanje statističkih elemenata gospodarskih kretanja za mogućnost postavljanja prognoza još veoma krnje, a da ni prognoze ne pomažu, jer među privrednicima ne postoji zajednička volja, već svaki ide individualnim putem za postignućem svog interesa, koji se sastoji u ostvarenju što većeg »profita«. Upravo taj potonji momenat je razlogom, da privrednici sami ne mogu provoditi iz vlastite inicijative politiku planske privrede, već je potrebno, da im opći privredni plan sa stanovišta narodnoga gospodarstva kao cjeline formulira i provodi jedan zajednički organ njihove volje. Sam po sebi ne će se nijedan privrednik slobodno odlučiti na smanjivanje profita, već će nastojati postići maksimalni profit, a skraćivanje »suvišnih profita« je prvi i najminimalniji postulat za izjednačenje konjunkturnih gibanja, jer kao što profiti omogućuju razvitak kapitalizma, tako sadržavaju i zametak gospodarskim krizama.

Potreba ograničenja profita dolazi otud, što izgledi za bezgraničnim profitima dovode do prekomjerne proizvodnje, koja onda ne može naći prođe, jer se dohodak širokih potrošačkih slojeva ne podiže isto tako brzo, kao što se širi produktivni kapacitet i dohodak viših slojeva. A onda želja za ostvarenjem što većih profita dovodi do toga, da se stalno iznalaze postupci, koji će sniziti proizvodne troškove, a ti se u današnjoj mehaniziranoj proizvodnji sastoje ponajviše u racionalizaciji poduzeća uvođenjem rada strojeva, kojima se ide za štednjom. Tako dolazi do proizvodnje proizvodnih sredstava, i ta se proširuje bez obzira na to, da li će ona potrošna dobra, koja se mogu izraditi tim sredstvima, moći potrošači doista kupiti svojim dohotkom.

Ta strka za profitima najveća je pri izlasku iz depresije, kad se otvaraju novi izgledi za privredni rad, kad se nanovo rađa obamrla poduzetnička inicijativa, kad je kriza uklonila neracionalna poduzeća, kad su rasprodane naslage robe, te se osjeća ponovno potreba za proizvodnjom robe, jer je ponuda spala ispod potreba stvarne potražnje. Novi privredni polet je nakon depresije omogućen i s financijalne strane, jer su se u vrijeme depresije nagomilali štedni fondovi, koji su nakon loših iskustava krize zazirali dulje vremena od bilo kakove produktivne investicije, već su jalovo ležali. Ali nakon stanovitog vremena zaboravljaju se loše strane prošlosti, a štedni ulošci počinju ujedno tražiti svoje pravo i oživotvorenje smisla t. j. ostvarenje kamata, a kamati su samo onda omogućeni, ako su najprije ostvareni profiti. Tako pomalo kreću ti štedni ulošci preko banaka u proizvodna poduzeća, ali financiranje proizvodnje ne ostaje samo na štednji, već banke podjeljuju poduzetnicima zajmove povrh primljenih štednih uložaka, te se doskora iznad štednje izdiže kreditna piramida.

Odnos između investicija, štednje i kredita neobično je važan, te je dao osnovu mnogim teorijama o planskom reguliranju kredita, jer mnogi ekonomisti pripisuju naročitu važnost ustrojstvu i djelovanju kredita, pošto se kapitalistička proizvodnja

temelji uglavnom na kreditnom mehanizmu. Tim se je odnosom napose mnogo bavio engleski ekonomist John Maynard Keynes i na osnovi svojih ispitivanja postavio tzv. fundametalnu jednadžbu, koja veli, da za prosperiteta stopa investicija premašuje stopu štednje, a za depresije stopa štednje premašuje stopu investicija.

Kod ispitivanja ovog odnosa nailazimo na jedan važan »strateški faktor« za plansko reguliranje privrede. O ekonomskoj strategiji možemo govoriti u konjunkturnoj znanosti, ako izabiremo i priredimo izvjesna ekonomska sredstva, kao vojne jedinice, kojima se možemo upustiti u rat protiv krize. U tom slučaju moramo pronaći sredstvo, kojim ćemo spriječiti, da investicije, odnosno kod grafičkog prikaza konjunkturnih kretanja investiciona krivulja ne padne suviše ispod krivulje štednje, te da se na taj način skrati tok depresije. Taj postupak mora biti dakle proveden na taj način, da našim ekonomsko-strateškim sredstvom napadnemo poduzetničku obamrlost, koja se izražava u opadanju investicija, te s tim i uvećavanju nezaposlenosti. U isto vrijeme moramo napasti i štednu, te kreditnu zamrlost, koje se izražavaju u potpunoj nevoljkosti, da se upuste u bilo kakove transakcije, već čekaju čas automatske konjunkture. Kao najuspješnije oruđe, koje istim mahom pokreće oba faktora, investicionu i štednu inicijativu, smatramo javne radove u doba depresije. U tom slučaju država supstituira privatnu inicijativu. Privatna privreda ne može iz vlastite volje u vrijeme depresije poduzeti investicione djelatnosti, jer se ona osniva na motivu anticipacije profita, a u vrijeme depresije su izgledi na gubitke, a ne na dobitke.

Javni radovi ne povećavaju samo u okviru javne ekonomije općeniti volumen investicija, već oni veoma jako utječu i na privatnu proizvodnu djelatnost, jer su privatna poduzeća pozvana, da dobavljaju potreban materijal za javne radove. Na taj način javni radovi pokreću živu djelatnost u mnogim privrednim granama, koje su u vezi s javnim radovima. Budući da su javni radovi većinom građevnoga karaktera, to imadu od njih u prvome redu koristi industrije željeza, čelika, cementa, opeka i sve ostale

s time u vezi. A to su upravo one industrije, koje su obično najteže pogođene krizom. Radi povećanja zaposlenosti povećava se u tim industrijskim granama i radnička kupovna snaga, a s tim raste i njihova potražnja na tržištu, a onda se povećava i proizvodnja potrošnih dobara. Na taj način povećavaju javni radovi svojim primarnim i sekundarnim učincima nacionalni dohodak.

Kao što se oni povoljno odnose prema investicionoj djelatnosti, tako stoje u povoljnom odnosu i prema štednji, jer se njihovo financiranje osniva na iskorišćavanju uštednja, što se gomilaju u vrijeme depresije. Država naime pozajmljuje za provedbu programa javnih radova u vrijeme depresije potrebne svote od banaka, u kojima se tokom depresije skupljaju uštednje, ali ih banke ne ostavljaju privatnoj privredi na uporabu, jer još nije uspostavljeno povjerenje, pošto depresioni proces nije završen. Ali država već i prije toga može pozajmljivati ove uštednje kao što i uzimati kredite od banaka s izgledom, da će to postepeno povratiti privatnoj privredi, kad se povrati povoljna konjunktura. Budući da gomilanje fondova ne počima odmah nakon krize, već iza izvjesnog perioda nakon toga, to se ni s javnim radovima ne može odmah započeti, kad kriza nastupi. Ta je poodmaklost javnih radova i teoretski na svome mjestu, jer krizni proces imade u kapitalističkom sustavu i svojih dobrih strana djelujući kao katalizator pročišćavanja od nesolidnih i neracionalnih poduzeća.

Prema tome vidimo, da javni radovi dovode do izvjesne ravnoteže između stope investicija i stope štednje, te time skreću gospodarski proces u normalan tok. Naravno program javnih radova mora biti pripremljen za dulji vremenski period i tako razvrstan, da je njihove djelatnosti po mogućnosti što više usredotočeno u vremenu depresije, a u prosperitetu, da javni radovi miruju i prepuštaju inicijativu privatnoj privrednoj djelatnosti.

U vezi s politikom javnih radova bit će nužno povezane i promjene u budžetnoj politici. Današnji se budžeti temelje na načelu godišnjeg izjednačenja, a ne uzimaju u obzir konjunkturna kretanja. Teorije financijske politike, na kojima se osni-

vaju današnji budžetni postupci, potječu iz vremena, kad se konjunkturnim kretanjima nije pridavala nikakova važnost, i kad državni budžeti nisu imali tolike uloge u gospodarskom životu kao što danas. Postulat godišnjeg izjednačenja budžeta nema osnova, jer su ekonomski periodi izjednačenja povoljnih i nepovoljnih utjecaja dulji od 365 dana, te obuhvaćaju vrijeme jednoga konjunkturnog vala. Nema smisla tražiti od građana iste terete u godinama depresije kao u godinama prosperiteta. Stoga će se morati budžetna politika u vezi s javnim radovima osnivati na cikličkom izjednačenju budžeta. U vrijeme depresije država će se morati zaduživati u svrhu provođenja javnih radova i vršiti svijesno deficitnu politiku, a u vrijeme povratka prosperiteta vraćat će opet privatnoj privredi posuđena sredstva. To bi bilo tim ispravnije, jer za depresije privatna privreda ni ne treba tih sredstava, a u prosperitetu će im stajati opet na raspolaganje. Time bi se ujedno uklonila suvremena anomalija, da se državna i privredna djelatnost u vrijeme prosperiteta takmiče, a u depresiji da obje miruju.

Izmjena budžetne politike i uvođenje javnih radova u depresiji, a njihovo mirovanje u prosperitetu nužno bi mijenjalo i funkciju kreditnog ustrojstva. Banke, koje se bave posredovanjem i stvaranjem kredita, došle bi u mnogo veću zavisnost od programa, koji se odnosi na cjelokupno gospodarstvo, nego li što su bile dosada — vođene načelima svoje unutrašnje organizacije. Ali i njima bi bio od koristi novi pravac, jer bi ih financiranje u vrijeme depresije trgnulo iz njihove sterilne pozicije. A i država bi bila na dobitku financiranjem svojih poslova u depresiji mjesto u prosperitetu, jer je za to vrijeme kamatnjak mnogo niži. Mimo toga vršila bi uštedu i na proizvodnim troškovima, jer su cijene materijalu niže.

Javni radovi ne idu za uklonjenjem konjunkturnih kretanja, ni za uspostavom beskriznoga gospodarstva. Oni se osnivaju na pretpostavci, da će se konjunkturna kretanja i dalje njihovim uvođenjem nastaviti, a njihova je zadaća, da u svakom konkretnom slučaju nastupaju kao strateško sredstvo. Javni radovi ne mogu ukloniti krize, jer ne mijenjaju nimalo uzročnike kri-

za, već se njima pokušava samo učiniti cijeli privredni poredak elastičnijim, kako bi se što bolje prilagodio konjunkturnim kretanjima. Njihova bi zasluga imala biti, da se takovom intervencijom što više približe stopa investicije i stopa štednje, koje stoje u disparitetu, kao što je prije izraženo Keynesovom fundamentalnom jednadžbom. Potpuna ravnoteža između tih dviju gospodarskih kategorija postojala bi onda, kad bi cijeli nacionalni dohodak bio utrošen na proizvodna i potrošna dobra tako, da i među ovima postoji ravnoteža. Ali u stvarnosti štednja i krediti investiraju se na taj način, da se daleko više favoriziraju proizvodna sredstva nego li potrošna dobra. U tom se i sastoji bit kapitalizma. Za taj je gospodarski sustav najkarakterističnije, da se u njemu tehnički put od proizvodnje do potrošnje ne skraćuje, već se produžuje, jer se stalno uvode novi zaobilazni procesi racionalizacije proizvodnje. Ti se procesi sastoje poglavito u iznalaženju i tvorbi rada strojeva, kojima je svrha štednja, te različitog materijala, potrebnog za njihovu izradbu, a ti strojevi i pomoćni materijal proizvodna su sredstva. S izgledom, da će ta zaobilazna proizvodnja sniziti veoma proizvodne troškove, nastoji se proizvesti što više takovih sredstava. Budući da ne postoji nikakav plan, koliko je tih sredstava potrebno, to se svaki povodi za svojim ličnim interesom. A koliko postoje na tom području kartelne organizacije, to ni one ne mogu spriječiti prekomjernu proizvodnju proizvodnih sredstava. Na taj način kapitalizam gubi u sferi proizvodnih sredstava svoj cilj iz vida, jer počima služiti proizvodnji proizvodnih sredstava mjesto potrošnih dobara.

Treba ujedno spomenuti, da je svaki konjunkturni polet popraćen infiltracijom novoga novca, odnosno kredita, a taj mijenja svaki put potpuno cijelu piramidu društvenog dohotka tako, da od tih kredita imadu korist u prvom redu oni, koji živu od profita i kratkoročnih dohodaka — trgovci i industrijalci, te bankiri, a ne oni, koji živu od čvrstog dohotka — radnici, namještenici i seljaci. To se događa zato, što su prvi na vrelu, pošto krediti stoje na raspolaganju ponajprije u proizvodne i komercijalne svrhe. Budući da kreditna ekspanzija i povećanje pro-

izvodnje u poletu povode redovito za sobom dizanje cijena, to doskora dohodak, namijenjen potrošnji, raste polaganijim tempom, nego što se širi proizvodnja i kapacitet proizvodnje. I doskora dolazi do mnogo više proizvodnih sredstava, nego li imade mogućnosti, da se kupe dobra, proizvedena tim sredstvima. Tako dolazi sve više do izražaja nerazmjer između kupovne snage potrošačkih redova i proizvodnoga kapaciteta. Sada će se početi gomilati naslage neprodane robe, u pojedinim će industrijama dolaziti do zastoja i pada proizvodnje, do teškoća plaćanja i konačno do panike na burzi.

Važna je zadaća planskog upravljanja privrede, da se ukloni nerazmjer između velikih dohodaka, koji nužno traže investicije, jer ne mogu biti od vlasnika utrošeni na konzumna dobra, te se stoga moraju investirati u proizvodnju proizvodnih sredstava. I dotle, dok se ne stvori s jedne strane mogućnost proširenja potrošačkog dohotka, da može apsorbirati kapacitet potrošnje, a dok se s druge strane ne spriječi, da veliki dohoci sile na proširenje industrije proizvodnih sredstava — bez obzira na stvarne narodno-gospodarske potrebe, nastupat će oštre privredne krize. Kao evolutivno sredstvo izjednačenja dohotka već se odavna preporučuju progresivni porezi. Ali ni izjednačenje dohotka ne će moći izgladiti krize, jer uštednje potrošača imadu mogućnosti, da teku kroz bankovne kanale ponovno u industriju, bez obzira na narodno-gospodarski program. Stoga je potrebno regulirati i sam put od bankarstva do proizvodnje. Potrebno je u planu odrediti kontrolu bankovnog poslovanja s obzirom na to, koliko narodno gospodarstvo želi od svojih uštednja, odnosno kredita posvetiti izgradnji potrošne, a koliko proizvodne industrije.

Pitanje određivanja ravnoteže između tih dviju proizvodnih sfera bitno je za plansku privredu, te se mora dovesti u sklad s kupovnom snagom naroda. Taj tip planske politike već je korak dalje izjednačenju konjunkturnih kretanja, nego li je posredovanje javnih radova, jer već zahvata dublje u same nerazmjere proizvodnih odnosa. Međutim takav se plan ne može ostvariti, ako ostavi nepromijenjenima institucionalne osnovke

našega privrednoga sustava, ne može se ostvariti, ako ostavi slobodan mah prvobitnome motivu, jer se s njime vraćaju sve opisane pojave neizjednačenosti dohotka i nerazmjernog investiranja u industrijama proizvodnih sredstava. Ali ni podrezivanje profita do stanovite granice ne će pomoći uklanjaju nerazmjera, već će šta više biti potrebno samo izvlaštenje u osnovnim industrijama proizvodnih dobara; njih treba preuzeti u ruke narodna vlast i regulirati ih u skladu s potrošnom kupovnom snagom. Industrija potrošnih dobara kao što i neke od proizvodnih sredstava mogle bi i nadalje ostati u rukama privatne inicijative, a isto tako trgovina i dio bankarstva, no sve se te grane imadu podrediti jednom koordiniranom planu, koji bi u velikim obrisima određivao veličinu i smjer čitave proizvodnje i njenih kreditnih, kao i komercijalnih potreba.

Takav se privredni plan može odnositi na sve kapitalističke zemlje, te neke od spomenutih ideja imadu danas zatočnike među najuglednijim svjetskim ekonomistima poput engleskoga J. M. Keynesa, ili američkog profesora J. M. Clarka. Pitanje je, da li bi za nas ispitivanje takova ekonomskog plana bilo samo od akademske vrijednosti, ili imade i stvarne važnosti. Ne može biti sumnje, da je i naša privreda danas već veoma ukliještena u kapitalistički privredni sustav, iako u mnogim dijelovima tek neznatno. Ali i u onim slučajevima, gdje je naše seljačko gospodarstvo tek neznatno učlanjeno u tržišni sustav, odrazuju se sve pojave toga tržišnoga sustava vrlo jako na seljačkom gospodarstvu, jer je granična vrijednost one neznatne svotice novca, što pritječe seljaku s tržišta, vrlo visoka. Upravo zbog toga, jer je seljak prisiljen dolaziti na tržište, i ubire na tržištu tek neznatni novčani dohodak, imade taj novac za seljaka vrlo veliku subjektivnu vrijednost. To se najbolje odražava u vrijeme krize, kad ne može da dođe do onoga neznatnog utrška, te radi toga život u primitivnoj seljačkoj sredini trpi mnogo, jer mora oskudijevati u najvažnijim životnim potrepštinama ili navikama. Još više se izražava potreba reguliranja konjunkturnih kretanja kod razvijenije poljoprivrede, koja dolazi pod udar kretanja poljoprivrednih cijena i u sjecište škara između industrijskih i po-

ljoprivrednih cijena. Pogotovo se pak to odnosi na industrijalizirani dio našega narodnog gospodarstva.

Budući da krize ni onako nemaju svoj izvor u seljačkoj, već u industrijskoj ekonomiji, te su seljačke nevolje danas uglavnom odraz neprilika industrijskog sustava, to je od primarne važnosti, da se taj industrijski poredak svede u ravnotežu. U tom smislu mogu biti i za našu zemlju od koristi mnoga od iznesenih načela, do kojih se došlo nakon dugih istraživanja u industrijskim državama. Kod nas još doduše ne postoji nerazmjer između proizvodnje proizvodnih sredstava i potrošnih dobara, ali i mi se prema današnjem toku gospodarskog razvitka približujemo tome stanju, i potrebno je, da već danas kanaliziramo naše proizvodne smjernice na taj način da u budućnosti ne zađu na krive puteve. Politika bi javnih radova naročito korisno mogla utjecati na naš privredni oporavak i razvitak, jer imademo svu silu neiskorišćenih mogućnosti od izgradnje cesta i željeznica, do isušivanja močvara i natapanja sušnoga tla, izgradnje škola i hotela, iskorišćenja naše vodene snage za proizvodnju elektriciteta i ujedno emancipaciju od tuđih pogonskih sirovina. Izgradnja cesta i hotela otvorila bi kod nas uz Jadransku obalu vrata mnogim inozemnim turistima i u nekoliko bi se godina isplatili ti korisni izdaci, koji bi bili od koristi ne samo našoj cjelokupnoj privredi, već naročito onim pasivnim krajevima toga geografskog područja.

Naš privredni plan morao bi naročitu pažnju poklanjati ne samo opisanoj horizontalnoj nivelizaciji konjunkture, već bi morao imati brižno izgrađenu skalu vertikalnog pridizanja potreba narodnih i narodnog dohotka. U naprednim je zemljama glavnom brigom uklanjanje nezaposlenosti, i stoga moraju tamo svraćati najveću pažnju planskom gospodarstvu horizontalnog karaktera, dok u zemlji neiskorišćenih mogućnosti i visoke porođajne stope pripada velika važnost takovu planu vertikalnoga karaktera.

U tom smislu bi kod nas i javni radovi veoma utjecali na podizanje nacionalnog dohotka. Nedostatak kapitala bi se dao u znatnoj mjeri supstituirati spretnom politikom umjetne tvorbe

kredita i radnom službom. Moglo bi se doći i do znatnih svota, kad bi se vojni budžet spojio s javnim radovima, te kad bi vojnici u vrijeme svoje obuke vršili različite opće narodno korisne poslove.

Ne ulazimo ovdje u izlaganje konkretne provedbe privrednog plana za naše zemlje, već se zadržavamo samo kod načela. Nijedan se plan ne može konkretno formulirati, dok nema volje za izvođenje planske privrede, a te kod današnje vlade nema. Treba nadalje kod nas izgraditi i osnovku, na kojoj se može kalkulirati neki plan, a tome su potrebni mnogi privredni podaci, u kojima mi danas oskudijevamo. Zbog toga bi bilo potrebno najprije provesti strogu i statističku analizu postojećih odnosa. Ne može se praviti višegodišnji plan o proizvodnji, ako uopće nemamo poštene statistike proizvodnje i obrta.

Radi velike raznolikosti gospodarskih prilika naše zemlje ne može se stvarati neka shema, koja bi se onda općenito protegnula na cijelu zemlju, već je potrebno ponajprije ispitivanje prilika pojedinih krajeva, a tek skup regionalnih planova može nam dati sliku cjelokupnog plana i s obzirom na nj naknadno korekture regionalnih planova. Trebalo bi ispitati različite mogućnosti za razvitak proizvodnih snaga svakoga pojedinog kraja s obzirom na rudna nalazišta, vodene snage, industrijsku radinost, povoljnije poljoprivredne kulture, te s tim u vezi poraštaj pučanstva i podizanje društvenog dohotka pojedinog kraja. Zatim bi trebalo ispitati mogućnosti »regionalne izmjene dobara« između žitorodnih i pasivnih krajeva, mogućnosti izmjene žita s vinom, voćem i t. d.

Naročito je važno pitanje ispitivanja životnog standarda, jer je to konačni cilj gospodarenja, da se životni uvjeti naroda poboljšaju, a ne slava i veličina države. Zbog toga bi bilo potrebno ispitivanje ukupnoga narodnog dohotka i njegove podjele među društvene slojeve i ekonomska područja. Trebalo bi odrediti, koliko se povišenje životnog standarda i u kojem obliku želi postići unutar izvjesnoga vremenskog perioda, te kojim sredstvima. Budući da je naša zemlja ponajviše seljačka, to treba glavnu brigu posvetiti podizanju seljačkog dohotka i ži-

vota, a život ostalih privrednih grana treba uskladiti na taj način, da posluže pridizanju seljačkog blagostanja, a ne da seljaštvo služi kao sredstvo za obogaćivanje ostalim društvenim redovima.

U vezi s potrebama seljaštva trebalo bi naročito voditi državnu politiku javnih financija i prilagoditi je kretanjima konjunkture, kako se odrazuje na cijenama seljačkih proizvoda. Potpuno je ekonomski neopravdano zahtijevati od seljaka iste porezne terete u vrijeme niskih kao i visokih poljoprivrednih cijena. Isto je tako besmisleno ubiranje poreza bez obzira na sezonske mogućnosti plaćanja. Porezni se tereti naročito teško ogledaju na prilikama seljačkoga gospodarstva, jer je novac za porez jedan od glavnih pokretača za raspadanje zatvorenoga seljačkog gospodarstva, i jer novac kod seljaka, čim je siromašniji, imade višu subjektivnu vrijednost.

Isto tako bi trebalo reorganizirati i novčaničnu politiku, koja u našoj seljačkoj zemlji ne uzima dovoljno obzira na to, da potreba za novčanim sredstvima raste ne samo radi porasta proizvodnje, kao i u ostalim zemljama, već i radi toga, što sve veće područje naturalnoga gospodarstva stalno prilazi u sklop novčanoga. Treba onda uzeti obzir i na umnažanje pučanstva, koje ima dosta neznatnu ulogu u zemljama, po kojima se naša Narodna banka orijentira, jer imadu stacionirano pučanstvo. A sustav planske privrede predviđa ujedno i federaliziranje središnje notne banke, jer se na takav način mogu novčanična i kreditna politika mnogo bolje prilagoditi potrebama razvitka svakoga pojedinog kraja. Naravno da rad federalnih banaka imade biti koordiniran putem zajedničkog vijeća.

Privredni plan, koji se proteže na period od više godina, imade odrediti i to, u kojim se razmjerima imade kretati proizvodnja proizvodnih sredstava, u kojima opet ona potrošnih dobara, te koje industrije treba s narodno-gospodarskoga gledišta promicati. U vezi s tim valja predviđati i to, koje proizvode namjeravamo izvoziti u uvećanoj mjeri, i koji se proizvodi kod kuće ne mogu doista u n o s n o proizvoditi, te ih treba uvoziti iz inozemstva. Postupak unapređivanja i naročito zaustavljanja izvjesne proizvodnje može se regulirati i putem koncesioniranja

radnjâ, te neizdavanja koncesija, ako se prevrši granica proizvodnog kapaciteta za izvjesnu proizvodnu granu. I ukoliko privredni plan nema u vidu vojne interese, može se provoditi bez potrebe pojma autarkije.

Naša zadaća nije bila izrađivanje programa za naše plansko gospodarstvo, već prikaz glavnih načela planske privrede. Ne misli se time, da bi na taj način bilo ostvareno beskrizno gospodarsko blagostanje, ali bi se svakako mogle izgladiti mnoge oštrine današnjega gospodarskoga života. Takav privredni plan imade za nas važnosti s tim više, što se dade ostvariti u granicama demokracije, koja se ne iživljava samo u diskusijama, već i pri radu. Oni narodi, koji nisu dosta zarana opazili potrebe glačanja konjunkture i planskog upravljanja privrede, bili su osuđeni, da autoritativni režimi bez sudjelovanja naroda uređuju njihovo gospodarstvo. Stoga je kod demokratskih naroda i danas znanost o planskoj privredi upravo u središtu ispitivanja, pak bi stoga i takovo oblikovanje gospodarstva odgovaralo gospodarskom sastavu i političkom osjećaju hrvatskoga naroda.

N e š t o b i b l i o g r a f i j e o p l a n s k o j p r i v r e d i :

Brainard D. S. and Zeleny L. D.: Problems of our Times. Vol. II, Economic and Social Planning. New York 1936.
Cole G. D. H.: Economic Planning. New York 1935.
Dewey J.: Liberalism and Social Action. New York 1935.
Douglas P.: Controlling Depressions. New York 1935.
Gayer A.: Monetary policy and economic stabilization. New York 1935.
Hazelett, C. W.: Incentive Taxation; a Key to Security. New York 1936.
Henderson E.: Capitalism and the Consumer. London 1936.
Holcombe A.: Government in a Planned Democracy. New York 1935.
Keynes J. M.: The General Theory of Employment, Interest and Money. London & New York 1936.
Laski H.: The Rise of Liberalim: the Philosophy of a Business Civilization. New York 1936.
Lohmann K. B.: Regional Planning. Ann Arbor 1936.
Melchett A. M. M: Industry and Politics. New York 1936.
Moulton H.: Income and Economic Progress. Washington 1935.
Pigou A. C.: Economics in Practice: Six Lectures on Current Issues. Toronto and New York 1935.
Ryan J.: Better Economic Order. New York 1935.
Simpson H. D.: Purchasing Power and Prosperity. Chicago 1936.
Ware G. nad Means G.: The Modern Economy in Action. New York 1936.

DRAGUTIN TADIJANOVIĆ, ZAGREB

RIJEČI IZGUBLJENOGA SINA

I. — Hoću da započnem ovu pripovijest s onim danima, kada mene još nije bilo na zemlji. U ono su vrijeme Tadijanovići bili velika zadruga. Glava kuće, moj pradjed, zvao se Antun, a njegova druga žena Klara. Prva se žena Antina, mati moga djeda, utopila, kupajući se u Glogovici, pod vrbama, u viru. A Klarin glas odjekivaše po kući ovako: — *Nije Klara trubeljika, već je Klara od čelika.* Kad bi družina bila okupljena okolo stola, da jede, Klara bi stala donositi jelo, kako je išao red. Donijela bi najposlije, nedjeljom, kositreni tanjur, na kojemu se pušilo meso. Tanjur bi bio postavljen nasred stola. A Anta, moj pradjed, uzevši u ruke nož, rezaše toplo meso, dijeleći svakome, koliko mu pripada. Dno tanjura bijaše išarano urezanim tragovima mnogih noževa. O tome bih tanjuru hotio da kažem dvije riječi. Davni tanjur. Tanjur kositren. Davna ruka jednoga Tadijanovića urezala je u donji rub tanjura inicijale svoga imena, ST, i godinu 1763. U mome djetinjstvu davao sam s bakom iz toga tanjura mlijeko mačkama, da piju. Obično smo imali po tri mačke sa zelenim očima. Ja sam, poslije, odrastao, a iz tanjura su zobali pilići kukuruzno brašno, žuto, namočeno vodom. Koji nije dobro vidio, iz podaljega ne bi mogao da razazna, koje su pilići, a koje brašno kukuruzno. Ali po žutome skakutanju zaključio bi: to pilići skakuću. Uz njih je naslonjeno žuto sunce. A pilići imadu crvenkaste nožice. Katkad kvočka kljucne kljunom u dno tanjura, gradeći se pred pilićima, tobože: i ja jedem; činite tako, koji me gledate. Mene su poslali u škole, gdje sam čitao knjige o prošlosti. I tako sam jednoga jutra otišao s kositrenim tanjurom na potok, da pijeskom izribam nalijepljeno brašno. Moja se mati čudila, gledajući za mnom, ali je ćutala misleći: iz čega ću sada hraniti piliće? Kad bih imala kakav stari napuknuti tanjur, možda ću ga naći gdje. Danas meni dolazi tuga s neznanih strana, preko dalekih brda, kroza zatvorene prozore. I naginje se nada me. I gleda me. Mirno. U oči. Odvrativši oči od tuge, zapisujem riječi o kositrenom tanjuru, da razagnam sadašnjost. U tišini gori moja svjetiljka. A na stolu kositren tanjur. Tanjur davnine. Na njemu olovke, i pera, i tinta. I nožić za rezanje knjiga, od žute kovine, kupljen ljetos u Veneciji pored crkve Svetoga Vida. Ali ne ću da govorim o Svetom Vidu. Htio bih opet da gledam sunce, kako leži na mome tanjuru. A pilići u pijukanju, kako bježe, da se skriju pod hambar, opazivši u plavim visinama, gdje kruži jastreb. Preda mnom naslagane učene knjige, i gori lampa, i zlatan satić iz dječaštva kuca. A pored mene, pored mene, danas, djevojka, koju nazivam dragim Javorom. I ona voli moj kositreni tanjur.

Svršena je moja pripovijest.

U Zagrebu, 10 XII 1936 naveče.

II. — Imao bih mnogo riječi za kazivanje, ali ne znam, čime da započnem svoj samotni govor. Možda bi dobro bilo, da stanem najprije opisivati predmete, koje vidim pred sobom u kuhinji, gdje pišem, a zatim da reknem koju riječ o zvukovima, koje slušam za vrijeme govorenja. A najposlije će mi, nadam se, uspjeti da kažem ono, radi čega sam i prihvatio savjet Moga Srca, da razgovaram u rano ljetno poslijepodne sa samim sobom. Kuhinjski je prozor malko pritvoren; izvana dopire brušenje, i lupanje, i kuckanje iz obližnje tvornice u dvorištu. O toj bi tvornici trebalo opširnije govoriti, ali danas ne ću izlaziti iz prostora kuhinje, da uzmognem što prije doći do samoga sebe. Još ću samo spomenuti, da iznapolja čujem vrapce, kako živču, i golubinja krila u letu iznad dvorišta. O, kako želim, da mi je gledati modra nebesa, prolazeći poljem između zelenih žita. U kuhinji čujem budilicu, kako jednoliko udara i trči nedostiživo. A pokraj budilice je avan, teški mjedeni avan iz godine 1813. Stoji. Nepomičan. Mislim na sve one, koji su u tome avanu tucali šećer, cimet i kavu, mislim na mlade nekadanje ruke, koje su davno strunule u neznanim grobovima, a avan je tu, sa mnom, u kuhinji, avan iz godine

1813. A što da kažem o žlicama, viljuškama i noževima, kojih je zveket u davnini čuo moj avan? U moje tužne oči naviru suze. Tko će da ih zaustavi? Možda moja daleka mati, koja sada u Rastušju nosi s bunara pun kabao vode. Sama je grabila vodu. I sjetila se mene, svoga prvog sina, koji odavna nije bio u rodnoj kući, jer je suviše zaposlen; ljetos je bio u Italiji, pa je u Firenzi napisao pjesmu, u kojoj misli na zavičaj, na mater i na sestre; a ovoga ljeta odilazi u Paris, odakle će također misliti na rodni kraj. A moja mati, noseći u lipanjski dan vodu sa staroga bunara, misli: »*Evo do danas još od tebe nema odgovora čekajuć od 17. travnja, moj sinko, slabo ti mariš za nas zar da ne možeš naći pol sata, da nam otpišeš, a mi se oko Duhova ubile pitajuć za tvoje pismo; pitamo kod općine i kažemo, da mora biti, a ono još ni do danas ga nema, pa sada, ako mislite doći za Vidovo, pišite nam, a ja očekujem svaki dan, da ćeš pisat pa ne mogu dočekati.*« Hotio bih, draga mamo, da uzmem iz tvojih umornih ruku vedro s vodom, i da ga trčeći uza skaline unesem u kuću. Pa bih te zatim pitao: kako je sa zdravljem? I gradio bih se ravnodušnim slušajući tvoj odgovor. Kako bih volio da gledam kroz prozor u selo, kroz koji gledahu moja baka, i djed, i otac, i brat moj, a kroz koji sada gleda moja mati uzalud očekujući, da spazi svoga sina, koji je izučio škole, kako se brzim korakom primiče k oknu, iza kojega će njena usta kazati: evo ga, dolazi. Zar je već došao čas, dušo moja, kada riječi postaju suvišne, a suze govore u tišini? Moja mati nosi sama vodu s bunara.

Svršena je moja pripovijest.

U Zagrebu, 10 VI 1937 popodne.

TIN UJEVIĆ, SARAJEVO

PJESNIČKE PROZE

NAŠA LJUBAVNICA TLAPNJA

Draga, ti si se vidjela u granama. Zaplela si se kosama u granje, tvoje su kose bile ljepše od grana, ali nestvarnije. I odlepršala si u pramovima oko šume. Za dalje naraštaje, ti ćeš biti vila. U vis!

Draga, ti si se vidjela u oblacima. U oblacima si bila onaj isti pramen magle, koji je odlepršao od šume. U zore i u sutone, ti si iskrsavala nad vodama i nad raslinjem. Treperila si na rijeci i na jezeru, i kružila si od zemlje do neba.

Tvojega je pogleda bilo u cvjetovima, tvojega mirisa u gaju glavobolja. Noću se osjećalo i disalo tvoje tamno prisustvo, i pitalo se: Gdje je? Zna noć i mrak, sigurno prama čistim zvijezdama; prama kumovskim slamama, što su kao lažni plin, i ledenom žmarku noćnih prostora.

U podne smo te tražili. Cvijeće je bilo puno tvojih vijoglavih potpisa; cvijeće je očijukalo i pitalo za te. Ali u podne te nismo našli. Podneva si se bojala, i pitalo se, da li obmane žive u svjetlosti.

Ali ti živiš i sa svjetlošću podneva, jer je svijetlo puno varki i čarolija. Onda nisi pramen magle, nisi oblak, nisi pletenica ni struk u granama... Ne; u podne ti si, kad u sjeni pritisnem dva prsta u oba oka, plod i lik od dva crvena i krvava šipka, crvenija od sunca i krvavija od svjetlosti, od kojih je jedan u desnom, a drugi u lijevom oku.. Ti si u svjetlosti, kako se sljubila s mojim okom i pripila u moje prste.

A kad skinem prste i gledam slobodno u svijetlo, rojevi zvijezda jure mojim očima, mrene i pruge bojadišu se u zraku: to su poleti tekućega zlata, sitni gorući kukci i slap praha od tvoje zažarene sjene, Astralnoga Fantoma.

OSJEĆAJ PROLJEĆA

Riječ znaocima voda. To bi moglo biti jedno sjedalo na parobrodu, na sunašcu (ovo je umjestan deminutiv). Mogao bi biti prozor u kakvoj staroj kamenoj kući, četverouglastoj kao kutije ili sanduci, s pogledom dalje, ili kakva zdušna terasa, ili pak ljuljka među stablima. Nisu sezone samo kalendar; ima jedan osjećaj proljeća, pored osjećaja drugih zbivanja u prirodi, osjećaj upisan u duši, dan za obećanje svim živonosnim klicama.

Proljeće. Manimo emfazu uskrsa, rast trave i žubor vrela, javljanje ptičica, kolanje krvi i otapanje snijega. Manimo proljeće organizma. Nego ovaj mlaz u srcu. Ima duševnih proljeća, unutrašnjih osvita, krijesova nade. Proljeće. Okupat ćemo se u zelenkastom kristalu rijeke, protrljat ćemo mišice, i naše rite svući; zrak ćemo dublje udisati. Razvigor, razvigorac. Jedan ćuh ili lahor, koji se tako zove. Nosilac peluda. Pravda moćima bića.

Radit ćemo. Jesti ćemo jedan pošten kruh mrko ispečen, piti zdravu vodu s česme krepkih umova drevnoga svijeta. Zrak i nebo će biti puni simpatije, i nešto će mahati, visoko. Pahalice, pahuljice. Ne englesko ladanje, ni alpinski krajolik, pa ni uobičajeni motiv Arkadije. Ali ona treperenja i blaženstva atmosfere, koja su na dohvatu ruke (isto kao sjena, kao sunčev trak, kao zvijezde u jezeru), elektricitet u našim živcima i duhu. Struja od prirode čovjeku. Manastir, zvona? Ovdje samo naša samoća, naša mala sobica, kovčeg manje ambiciozan nego štivo pred maturu, kakav vrt, koji diše duboko kao momak na spavanju. Praštanja u dubini perspektive. Misli kao vedro nebo, nadahnuća s crvenim i plavim munje. Skice u eksploziji. Koliko nam je godina? Obmane registra. Mladi smo, proljeće je, krv kola, pluća slobodno dišu, nadanje pupi. Prostor liječi oči, šarena sjena se igra s dušom, puna izazovnih ljubičica. Proljeće. Vječiti ne stare, živi ne umiru, mladi se bude u kasnim godinama i traju kao stabla, kao iskreni sokovi zemlje. Sokovi teku, limfa škaklje, žar paluca i žeže.

Neka me ne mine dobri osjećaj proljeća ni u kojoj eposi ni godini života, ni u kojoj sezoni godine. On je cvjetanje organizma, rezonancija zaspalih žica, palingenezije mogućnosti dara i umnih sila. Evo povratnika, mohuna, klasova, šišarica, bobica. Proljeće će »ponijeti«, biti plodno. Nije proljeće samo fikcija ili istina kalendara. Proljeće je data žive duše, vječito i moćno, u nama, s nama. Do moje smrti neka ne mine spasonosni osjećaj proljeća, jer je od snaga, koje periodički jačaju, a poslije moje smrti neka živi kao moj vlastiti i lični nadgrobni spomenik, moj marcijalni znak, za dobročinstvo drugima, čovječanstvu, svima.

Pozdrav njemu. I koji me ne budete umjeli izreći ni opisati, naslikajte me kao mladu živu proljetnu granu s dvije hiljade cvjetića, koje prva ptica osjeti kao neodoljivo i gizdavo pijanstvo, da bih tako listao i granao u junačka i teška vremena, u teške plodove, u grane blagoslova, u breme smrtonosnog uživanja, u eksplozije zelenila — i bujio, brektao, pucao u prostor.

PRESTALI SMO SE SMIJATI

Prestali smo se smijati, i veselje ne umije više biti bučno i nametljivo. Kroz četvrt stoljeća odučili smo se od smijeha. Je li baš tako? Život je padao teško i ozbiljno, ni plač nije bio umjestan. Ali došla je ozbiljnost. Pređašnji smijeh nas nije zanimao: izgledao je znak nepoštovanja, površnosti, neshvatanja strahovitosti života, i onoga, što u njemu može biti važno. Prestali smo se smijati, i nije mi bilo žao, jer je prije gubitka smijeha u meni dozrela ozbiljnost. Druge je do ozbiljnosti doveo sirovi i mučni život. Nema više prpošne igre, elegantnoga zvuka grla.

Ali nije prestalo bančenje, razvrat, rasulo. I tu se vidi bezmislenoga kreveljenja, teškoga grohotanja, ciničkih i rabijatnih očitovanja gruboga veselja. Razvija se duševnost majmuna... Ima kiseloga smijeha, konvencijonalnih riktusa lica. Za smijehom djece i šaljivaca došla je imitacija smijeha, po-

kus oslobođenja od duhovnih sadržaja. Smijeh je ljudima presjeo, pokvario se u grlu. Ne smiju se ljudi jednako kroz tri naraštaja, ali nikakav smijeh nema i ne pokazuje više pobožnost prama životu. Rabelais, Voltaire, smijači, ja sam vas osudio. Ja nisam izgubio poštovanje za vrijednosti, ni pobožnost prama životu. Kako stoje ljudi prama smijehu?

Nema u smijehu više božanske vedrine, nije smijeh hraniv kao kruh ili krompir, nije nuždan kao voda. Ja se ne smijem. Smiješak je još samo izraz onih lica, koja ne govore, riječ nijemih statua i slika. Božanska vedrino, ja te pozdravljam. Ja te cijenim i želim, ali ne ću smijeha: ni smijeha veseljaka, ni smijeha rugača, ni smijeha burgijaša, ni smijeha ovih grčem potresanih histerika, koji su izgubili pamet. Dok imam smisla za život, ja osjećam i gajim poštovanje. Ne smijem se.

ESQUIRE

Pokoravaj se općem toku: to smo čuli. Ali neko je kimao glavom; »to je tako dvoznačno kao da mi kažu: poopćeni sebe. Ako je ovaj tok u meni isto, što i opći tok, savjet je pleonastičan; ako nije, možda je neizvediv«.

I tako zavaljen na kanapeu, pomatrajući pupak kao hezihista, pronađoh svoju staru posjetnicu s titulom: Esquire. To je moje paradoksalno i ironično plemstvo, krvlju zasluženo, i bez nasljedstva; ne znam, je li više veže moju ličnost uz Don Kihota ili uz Sanča Pansu. Jer donkihotstvo je već stajalo u predaji viteštva, ali ni ovo plemstvo duha nije išlo vrlo daleko od svoje plebejske grude. Zanimao me kvalitet, a ne stepen.

Konjušnik, konjušar, tako sam prevodio ovu čudnu riječ, a ne posjednik zemlje ni kućevlasnik. Jer bliže je bilo uzjahati konja i jezditi, nego steći svjetovne župe i seoske posjede. Na kraju, ljepotu zemlje neugodno je žrtvovati tijesnim, vrlo tijesnim međašima. Ljepotu zemlje i zvijezda, koje moj konj ne može premjestiti, jer me ne vodi do Južnoga Krsta. Timariti konja, prati ga vodom, dotjerivati ga česagijama, kakav udes viteškoga pratioca i veterinara! I onda: ove male putopisne slasti, uz takav posvemašnji gubitak iluzija o svemu i svačemu!

Esquire, plemićka titula, i konjušnik, priprosta rabota, kakvi osebujni uvjeti za nezavisan život! A drugovi, često puta, takva strašna smjesa bijede i kataleptičnih abulija, čežnje za veličinom. Esquire, sačuvaj titulu, ovaj tajinstveni rang i utvaraj sebi, da su u pravome plemstvu svi do vrhunaca međusobno ravni. Konjušniče, timari konja, nosi štit s emblemom, i drži se čvrsto u sedlu. Jer ti danas imaš osebujan zadatak. Ideš u borbu na Himere. A moj glas mi šapće:

— Jutro je. Esquire, diži se, vadi mačeve. Vadi plemićko željezo, da podijeliš megdan s posljednjim kavalirom, ocem i bratom tvojim, s don Kihotom iz pikareskne Španije!

RIJEKA TEČE

Mutna rijeka valja svoje valove u teškome šumu. Je li takav šum slušate u snu, ili ste se s njim probudili? Ima i rijeka, koje huče; ova je povisila svoj glas, i od toga biva nesnosno. Na gusarskoj Neretvi mi se činilo, da bijesovi, džinovi ustaju i viču u noć. Od toga šuma imao sam vizija... Ovdje, dosada, groza. Kako je to bilo na Rodanu, na Seni, na Temzi, na Savi, na Dunavu? Valjda nigdje ovoga sudbonosnoga, očajnoga šuma, u koji su se splasnule gorske kiše.

No ima jedna opća, groznija, veća rijeka. Opća rijeka: klupko, kovitlac. Nosi vas. Ljudi, događaji, historija je rijeka; valovi, nejasni šum. Teče, i ne ostavlja traga; spomena ne ostavlja. Čisti fenomen; gubici bez računa i broja. Virovi, vrtlog. Šum rijeke se čuje; ali u tom šumu su ugušeni vaši vapaji, trzaji bune. Što je propalo? Što se izgubilo? Sve. A najviše sam izgubio od samoga sebe. Meni zuji u uhu. Zuje školjke, koje loše iskustvo pretvaraju u zvukove. Šum rijeke i ovo zujanje u uhu dva su glasa; ali oni se stapaju u stanje nesnalaženja, gotovo u struju ogorčenosti i srdžbe. Utopljenici, sante leda, krh broda, brodolomci, kojima s lađe režu prste, sve to biva u meni. I šumi, zaglušno šumi: jedan, dva, više glasova.

Rijeka nas nosi. Gubimo zemlju, kopno. Gubimo sebe. Vrtoglavica. Ne pomaže mi voda do sebe. Ona me utapa u svoju dosadu i monotoniju.

Djevojke, što otkrivaju lice samo mjesecu; čardaci i kule, stolovi, čudesne vode, medvjed na lancu, crne oči, srca u zamjenu, sjaj svijeća kroz mušebake, miris Đurđeva uranka, konj i soko, stara romantika tambura, sve to ne postoji za me, sve me to ne zanima. Malo je i Heraklitov talas za ovaj pandemonijum muzike šuma. No rijeka, mutna i bučna u svom koritu i dalje: događaji, rijeka, sve što para bubnjiće i iščezava netragom, sitnije od dima.

Ova strašna, zaglušna, Opća Rijeka, događaji šuma i buke izvan kronike, sasvim bez historije, dinamika kaosa, metež impresija i praznina zaborava: rijeka, rijeka, grdna Niagara teče i sve poplavljuje i potapa.

SAT KASNIH SPOZNAJA

Tko ima hrabrosti još danas, da kaže: morat ćete se kajati, kada doznate, da ste se varali i druge varali, jer ste bili prevareni i radili krivo; morat ćete žaliti svoje riječi i djela kao zazor i sramotu? Danas više nema Savonarole ni Jana Husa. Propao je ugled propovjedničke nauke i isposničkoga pepela. Svejedno, kajat ćete se i bit će vam žao onda, kada doživite i spoznate, dvadeset ili trideset godina kasnije. Pobjede znate i spoznate, dvadeset ili trideset godina kasnije. Pobjede spoznaje polagane su i kasne; za njih je kratak i čitav ljudski život, a u njima je grozno, što obično ne dolaze na vrijeme.

Jer ima pozne mudrosti, krvave osvete vremena, kada čovjek providi svoju šupljinu i svoje bivše neznanje. Treba čekati deset i dvadeset i daleko više godina, da se uzmogne kakati deset i dvadeset i daleko više godina, da se uzmogne kazati: Bili smo u zabludi. Nas su prevarili. Ta će daleka mudrost stići jednoga dana, da nas kazni prije same smrti za čitav jedan život zabluda i propusta.

Ima kasnih spoznaja, kada su gole riječi moćne bez nakita, i kada se sni proziru, ili će se prozrijeti. Koji poživimo, doći

ćemo k njima. One će doći k nama. Ja ih ne pozivam, jer su kasne, i zato žalosne. Ja bih želio ranijih, boljih spoznaja, otkrića o podlozi stvari, dok još sat nije minuo, dok je na vrijeme. Ja vas opominjem.

Ne pozivam se ni na kakvo pokajanje, ali ura ispaštanja putem istine će doći, mora doći. Kao pjesnik, koji je upozorio svoju draganu: »Jedne večeri, kada ostarite, uz svijeću...« Ura istine i kazne će doći. Sve će biti golo, sve će biti jasno, ali kasno.

Bit će kasno. I za mnoge utjehe i revanše, koje ćemo dobiti (mi rijetki, jedini, izabrani), ja se ne veselim, jer će doći kasno. Stariji naraštaj i potomstvo moći će opet da beskorisno i sasvim u tutanj kažu: Bio je jedan glas, jedan čovjek, koji je na vrijeme govorio istinu, ali ga nisu slušali.

Za bivše načinjene nepravde, za ispade iz vremena nezrelosti mnoge će vikače i istupnike prikoriti, kao glas savjesti, razboritije sjećanje na naša prošla vremena i sat kasnih spoznaja, kada večernje sunce neumitnih jeseni na izmaku obasja zlatni vinograd i bakarne lugove.

MALA ODA RADOSTI

... Njoj, koja čini, da se bolesnik izdiže u krevetu i hrani kupom šampanjca! Htio bih joj ime reći njemački i starogrčki, ali opet ne bi bila ništa dublja. Ograničuju je njene plemenite drugarice; ali neka se bori, i neka i njoj vječito bude mjesta. Čak je i Budhi utisnula neki trascendentan i transcendentalan osmijeh... Ona, učiteljica majstora! A za sokratike ispala je samo al pari.

Radost je vječita i neprolazno je značenje i vrijednost radosti. Ona ustaje u junaštvu muzike, orgulja i pršti u vodopadu i u žurbi brzica, tjera mlinice na rijeci. Dok nje bude, bit će i života; no ona je više majka života nego njegova kćerka. Pravda traži, da se njoj digne isključiv spomenik. Život u duhu biva radost, jer bez radosti duh je u involuciji tame. Ne stidimo se sestre radosti, i učinimo, da radost bude ljudska

(povorka je naime skup i ritam ljudi, što umiju kretati nogama); izdajmo svima kupone na radost i jednu matrikulu blagoslova. Radost je za sve, ali je ona jedne birane kakvoće, bez zvjerstva i bez krvožednosti, u saosjećanju i blagorodnosti rukava. Prvo su je dotjerali pjesnici i mudraci, tu mističku Maomu, tu blistavu roksburgiju. Radost je u palingenezijama, u uskrsima, u mijenama, u preporodima. Mithra i Svantovit samo su odraz njenoga lica. Radost je u svjetlosti i u pokretu. Radost baca koplje od obijesti i vozi kotače svijeta. Neka je. Neka je bude. Neka se množi na pregršti, na slapove, na vijence; neka prska u vatromete.

GLAVE

Neki su ljudi odlučili da uprave svoju sudbinu u pravcu svojih glava. Nisu ovo više organi mišljenja, radije su fasade pod barjacima. Sve je potopljeno, sve je u pitanju; glave jedine plivaju, plutaju, stoje nad vodom kao na Savi za vrijeme kupanja.

Tako plutaju i tikve, neki pojasi, plutače. Neki tumači dube, studiraju glave. Neki ih drže visoko, i ištu zaradu i prihod od glava. Možda su to lovci na miraz, ili pak uspjele rekonstrukcije slavnih spomenika.

Glave. Hermes Ekist. Janus je ipak nad svima, jer je dvoglav kao neki orlovi. Riječi su oskudne, kretnje sliče na razbacivanje. Govori se u vjetar, gestikulira se prama vjetrenjačama. Ali glave su uporne, tvrdoglave. Dostojne, i pune dostojnosti. Glave daju upornost i osovinu života jednom nesložnom, rasklimatanom tijelu.

Neko je kriv, neosporno i veoma kriv za svoju glavu. Neko je glavom stekao velike zasluge, flirtove, popularnost. Glave su otpor, centracija, centralna adaptacija. Osim glava, sve je naokolo bezglavo. Ruke su hvalisave, prošlo gospodstvo. Glave su glavno, bitno: glavnica i zaglavak.

Stilski pečati. Uložak u igru. Dika. One više puta obmanjuju svojega nosioca. Pa ipak su važne, jer je epoha škrtost.

Tako se nekada stari mornar ponosio satom, koji je donio s dalekoga kontinenta, ili s kakvim prstenom.

Glave. Izrazi mudrosti, važnosti, poglavitosti, strpljivosti, dugoga čekanja. Fenjeri. Jabuke. Kugle na zelenoj čohi biljara. Lampioni. Posljednja afirmacija: ja jesam. Velevažne, poglavite, glasovite. Album. Kada se sjetim, da ih je Tamerlan hiljadama nabô na koplja i izložio, usprkos djevojačkom plaču, na bedeme osvojenoga Damaska!

SIMON STILITA

»Sami imamo čisto srce dječje,
i naše ruke jesu nevine«

kazao je mislim Hölderlin. Teško je tražiti u staroj Grčkoj, Rimu i Indiji čudesa, koja su ravna Indiji i dalekim zemljama Zmaja. Pa ipak, slične se gatke traže posvuda.

Davno je to bilo, kada harmonički mir duševnih građa nije bio narušen. Fakiri su pružali usahlu ruku u vis, drugi su se u pozama odricanja vješali o grane njišući se nad rijekom, dok ne prerežu konopac ili grkljan. Samo je tijelo bilo crta, strjelica, klada. Pitao sam se, što mogu najljepšega izabrati od kršćanstva i starih tradicija. Nisam poželjkivao biti Simon Magus, čudotvorac i oživitelj nedopuštenih magija, no sam mislio prometnuti se u kamen, u potez, u pozu, u isprazni simbol arhitekture kao stup ili obelisk. Kako se zvao taj drugi, taj blaženik, taj anahoret? Simon kao Simon Magus?

Na ime Stilite naišao sam više puta prevrćući stare rašivene knjige, iz kojih su ispadale stranice, i kod imena Stilite sam se zaustavio. Zašto ne biti stijena, umrijeti živ, upokojiti se u ispravnoj okomitoj liniji? Živjeti kao kip, zadovoljiti se ustezanjem od života?

. . . Kritika je na dlanu, i svi je svakoga dana ponavljate. Prezreni su oni, koji su odbacili život. Zenon stoik nije srećno prošao. Sigurno će nam život dati bolje i ljepše? Neka bude. Ali kada bi se čovjek mogao odreći sebe! Međutim, život, vihor, potres, požar, kataklizma čini, da se čovjek počinje boriti

za sebe i za svoj život, kao za neka osnovna i sigurna dobra. Ne ćemo nedjelatne vrline. Ali prije svake vrline hoćemo svoju blagodat i egzistenciju (u njima će propasti sve drugo, altruizam, ideali).

Stilita je daleko za mnom. Ovaj život nije stilita, no nije ni stilista. Ne zna za mir groba i kamena, mir vječnosti, ali nema ni stila, muhura jedinstva i duhovne karakteristike. Život je razbacan, fragmentaran, nedosljedan; obično ga ne stvaramo, i samo ga podnosimo. Život živimo, rijetko ga patimo, nikada ga ne produbljujemo. On je običan, a neobična je vještina, da sakrijemo njegove nedostatke i bijede. Život je kapitulacija programa, poniženje ideala, izdaja zahtjeva duše bruka za onoga, koji ga odmata. Zadnja je veličina možda u njemu, da ga mislimo, da tražimo njegove bolje izglede i prividnosti, i da mu junački opraštamo.

BORBA S ANĐELOM

Nije zloduh onaj, s kojim se borim. S anđelom dijelim megdan u mojim snima. On je genij dobrote, miloće, nevinosti i nesebeznalosti, i katkada me opomene, da sam nešto zaboravio.

Ja mu prigovaram, da nema potpuni pojam o muškosti, da ima djetinjsko srce i misao, da nema pregleda. Da ne pozna zemlju, crnu požudu zemlje i da, različan od mene, ima krila velika kao šatore. Borim se s anđelom, kojemu zavidim i kojega mi je, ipak, žao. Ja sam dobio jače noge.

MOJ DEMON JE SVIRAČ

A s demonom, Daimonom, nemam borbe ni svađe. Ja mu se prepuštam, kao osjećaju samoće i sjedinjenja. On me savladava lako, bez borbe. Mi živimo u najboljoj slozi: moj demon je svirač.

Nije on Lucifer ni Satan, nije on zlobno i pakosno biće kao ljudi, što tku đavolske pređe. Nema on zanosa proroka ni

divlje pjesme furija. On je prijatelj, on je dobri genij utjehe za duh i srce. On ne savjetuje samoubojstvo, ali dolazi neodoljivo kao trenutna smrt i gašenje.

Znam, da je đavao uzeo Tartinijevu violinu, da mu u snu odsvira đavolovu sonatu i rastumači teoriju vibracije zvuka na žicama. Tako je Tartini zapisao svoj Trillo. No moj duh je muzičar blagosti i staloženja.

U tragičkim situacijama on je za me smisao katarze. U okovima on je za me oslobođenje. On je čisti duh čiste umjetnosti, čiste poezije, čiste muzike. Na violini ili klaviru on mi propovijeda uvijek isto učenje, a to je umirenje. Trebam ga, kao Saul Davidove harfe. On nije žigosao noktima moje meso. Liječio je melemom moje rane, dao mi je utuk protiv skizofrenije, a kada je srce puklo na dva komada, on ga je sašio.

Moj demon je svirač, a puna ljubavi i oproštenja jeste glazba, koju on svira. On se rodio u cvijeću i popeo na dugu. Drugi se bore s demonom, a ja sam s mojim demonom jedino s njime — u savezu.

DR. JOSIP TORBARINA, ZAGREB

ALDOUS HUXLEY

Kad jednoga dana, koji ne može biti daleko, Aldous Huxley dobije Nobelovu nagradu za književnost, a možda i za mir — jer i nju je zavrijedio svojim posljednjim djelima — hrvatska će javnost iz dnevnih listova doznati glavne podatke o najvećem suvremenom engleskom književniku. On će s običnim zakašnjenjem doći k nama, i onda će isto tako sigurno osvojiti i našu čitalačku javnost, kao što je osvojio i sve kulturne narode, koji imaju u prijevodima većinu njegovih djela. Očekujući ta bolja vremena ovdje ćemo se pozabaviti ovim darovitim piscem, koji po osebujnosti talenta izlazi iz okvira svoje uže domovine i koji se — iako još mlad (tek je navršio četrdeset i treću godinu) — pročuo daleko izvan granica Engleske.

Huxley naime nije običan Englez. Odgoj u Etonu i Oxfordu nije od njega stvorio tipičnog engleskog gentlemana. Unuk čuvenog prirodoslovca Thomasa Huxleya, prijatelja Darwinova i obretnika »agnosticizma«, po majci potomak pjesnika i kritika Matthew Arnolda, Huxley je već u rodnoj kući naučio obožavati intelekt, na koji se u Engleskoj tako sumnjičavo gleda. Druga odlika, koja ga odvaja od prosječnog Engleza, jest njegova univerzalnost. Huxley nema smisla za poslovičnu englesku »splendid isolation«. On je građanin svijeta, i to uvjereni građanin, koji pozna iz prve ruke velik dio toga svijeta. Nakon mnogih putovanja, koja opisuje u sjajnim putopisima (*»Along the Road«*, 1925; *»Jesting Pilate«*, 1926; *»Beyond the Mexique Bay«*, 1934), on je spoznao, da svi ljudi imaju smisla za vrijednosti, koje su svagdje uglavnom iste, i da je čovjek uvijek i na svakom mjestu cijenio dobrotu, ljepotu, mudrost i znanje.

U dvadeset godina književnog rada Huxley je razvio djelatnost, kojoj na daleko treba tražiti para. Ogledao se na svim poljima, u svim rodovima književnosti. Već u njegovoj lirici (*»The Burning Wheel«*, 1916; *»Jonah«*, 1917; *»The Defeat of Youth«*, 1918; *»Leda«*, 1920; *»Arabia Infelix«*, 1929; *»The Cicadas«*, 1931) izbija originalnost njegova talenta, koji je rezultat kombinacije pjesničke prirode sa znanstvenom kulturom. On primjenjuje naučne metode na sva životna pitanja, tako da je čak i njegova lirika znanstvena. To je poezija čovjeka, kojega se isto toliko doimlje znanstvena ideja koliko i ljudski osjećaj. U toj kombinaciji znanosti i lirike dostiže zbiljsku, ironičnu i bolnu poeziju, ispreplićući kozmičke teme sa čovječanskima, te u tom pogledu podsjeća na pjesnike »Božanske Komedije« i »De rerum natura«.

Ta strana njegova talenta javlja se u punom sjaju u njegovim brojnim esejima (*»On the Margin«*, 1923; *»Essays New and Old«*, 1926; *»Proper Studies«*, 1927; *»Do What You Will«*, 1929; *»Holy Face«*, 1929; *»The Future of the Past«*, 1930; *»Vulgarity in Literature«*, 1930; *»Music at Night«*, 1931; *»The Olive Tree«*, 1936). Tu on traži opipljivu »eksperimentalnu stvarnost« u ljudskoj prirodi i, povodeći se za talijanskim sociologom Paretom, primjenjuje na socijalnu znanost metode, koje su se pokazale valjanima u fizici, kemiji, astronomiji i biologiji. U eseju se Huxley najviše osjeća kod kuće, jer je ta književna vrsta najprikladnija za refleksije i razmatranja. Tu on raspravlja o problemima, koji zanimaju najinteligentnije među suvremenicima na način, kakav ti suvremenici traže. To je tvrd i jednostavan ton biologije, miran cinizam, koji ne preza pred idejama.

Kritični eseji o književnosti naročito su zanimljivi za proučavanje Huxleyeve književne ličnosti. Tako u eseju »Tragedija i cijela istina« (iz zbirke *»Music at Night«*) on sam tumači svoj naturalizam, koji se sastoji u tome, da se u književnom djelu nastoji ispričati cijela istina — za razliku od književnosti, koja kaže istinu samo od česti. Kao primjer prve vrste navodi kraj Homerova pričanja o navali Scile na Odisejevu lađu. Homer ne završava priču s time, kako mornari oplakuju smrt svojih drugova. On priča, kako su mornari ne samo plakali, već i jeli i pili, a kad su se naplakali, onda su zaspali. Da je pisao tragediju, Homer bi tu istinu bio ograničio, bio bi iz priče izbacio sve osim suzâ, jer je tragedija, kaže Huxley, »destilat« života, »koncentriran ekstrakt«.

Ni Huxley ne piše tragedije. On je »odisejski« pisac, koji kaže cijelu istinu. Nije nikad tragičan, ni onda, kad se u njegovim romanima dešavaju bolne, grozne i patetične stvari. Kao Homer i Fielding, on prima sve činjenice, ne izbjegavajući one irelevantnosti, koje u običnom životu uvijek modificiraju situacije i karaktere, a te situacije i karaktere pisci tragedija drže »kemijski čistima«. Tragedija stvara raspoloženje herojskog zanosa. Umjetnost, koja kaže cijelu istinu, ne djeluje tako naglo i tako moćno, ali zato su efekti ove umjetnosti trajniji. Ona stvara raspoloženje rezignacije i izmirenja sa stvarnim činjenicama.

Takav naturalistički pisac je i Huxley. Njemu je svrha »dati u književnom obliku osjećaj neposrednog iskustva — drugim riječima, izraziti ono, što se ne može do kraja izraziti.« Ta metoda se protivi klasičnom idealu, koji »geometrikalizira«, eliminira i pojednostavnjuje strasti.

Dakako da i Huxley mora u stanovitoj mjeri pojednostavniti materijal, koji mu pruža život. To osobito vrijedi za njegove novele (*»Limbo«*, 1920; *»Mortal Coils«*, 1922; *»Little Mexican«*, 1924; *»Two or Three Graces«*, 1926; *»Brief Candles«*, 1930), koje baš zato neki »klasički« raspoloženi kritici pretpostavljaju njegovim romanima. Ovdje se ličnost pripovjedača podvrgava objektivnosti pričanja, idejni se materijal eliminira, a ostaje samo čista i hladna ironija.

Huxley se u novelama pokazuje kao materijalist, koji zna, da postoji idealistična žica u dnu njegova bića. Ali on je izgubio povjerenje u idealizam, zato što je tako često i tako neugodno izopačen. Novela *»Chawdron«* (iz zbirke *»Brief Candles«*) je, na primjer, satira na idealističnu religioznost, dok u pripovijesti *»The Claxtons«* (iz iste zbirke) pisac satirički prikazuje idealističnu umjetnost i etiku, namjerno podcrtavajući materijalno i konkretno na uštrb svega, što je duhovno i idealistično.

Ironija je glavna karakteristika i molijerovske satire na spiritizam *»The World of Light«* (1931), koja je jedini važniji dramski pokušaj Huxleyev. Glavno lice toga djela uspostavlja vezu s duhom svoga sina, za kojega misli, da je mrtav, i na

osnovi tih prekogrobnih razgovora postaje slavan pisac knjige o spiritizmu. Sin se iznenada vraća živ i zdrav te kvari račune ocu i vjerenici, koja se međutim utješila s medijem. U drami Huxley naročito podcrtava jaz između poratnog pokoljenja u Engleskoj i onoga predratnog, koje je dobilo naobrazbu »prije otkrića podsvijesti — dok je čovjek još bio *»animal rationale«*.

Potrebno je dobro staviti pred oči taj jaz, da bi se potpuno shvatilo značenje Huxleyevih romana. On je odrastao u ratnoj i poratnoj Engleskoj, koja zazire od lažnih osjećaja i traži strogu iskrenost, reagirajući na taj način na eru sentimentalnosti, koja je završila groznim klanjem. Prevarena od svojih vođa, rođena u nesretno i mučno doba prijelaza, mladost tjera iskrenost do okrutnog cinizma, jer je i suviše često vidjela, gdje lirski izljevi služe kao maska neznanju i ličnim interesima. Huxleyevi romani izlažu opadanje i propast viktorijanskih načela i ideala, prijelaz od jake vjere u znanost kao sredstvo ne samo za prevlast nad prirodom već i kao put k znanju i spasu, do skepse, ogorčenosti i razočaranja. Huxley izlaže etične i filozofijske posljedice znanstvene pobune protiv viktorijanske ortodoksije, proučavajući, bešćutnošću i nepristranošću naučenjaka, žrtve modernog poretka ideja. Stvorenja njegova nesretnog svijeta prekinula su sve veze s etikom i religijom, lutaju na pustom moru senzacija i senzualnosti. Neki puštaju, da ih nose struje i vrtlozi erotike; drugi, intelektualniji, uviđaju strahote života bez nekog određenog mjerila i trse se da otkriju smisao u mrtvom, nesvijesnom svemiru, gdje je čovjek sitan i prolazan i bespomoćan.

To još ne znači, da sam Huxley nema određenog mjerila u životu. Naprotiv, njegovo je mjerilo tako visoko i izbirljivo, da mu je skoro sve vulgarno. Kamogod se krene — a mnogo putuje — vidi samo sulude ili kriminalne ljude i žene. Zato mu se obično predbacuje, da ne voli ili čak da prezire čovječanstvo. Ali on u stvari mrzi samo ljudske slabosti i ne će da na njih gleda sentimentalno. Prigovara mu se, da je skeptik i pesimist, da su mu svi karakteri očajni, da je atmosfera njegovih romana beznadna. Ali i samo utvrđena dijagnoza je već početak liječenja, a Huxley je kao malo tko postavio dijagnozu bolesti moderne

civilizacije. Prigovara mu se, da njegove knjige rđavo utječu na mladež (drugim riječima, da je uči misliti drukčije od svojih otaca), i da je nemoralan. Dovoljno je navesti samo jedan dokaz protiv te tvrdnje. Govoreći o Pieru della Francesca, Huxley kaže: »Privlači me njegov karakter sa svojom intelektualnom silom, svojom sposobnošću, da učini bez afektacije veliku i plemenitu gestu; svojim ponosom na sve, što je sjajno u čovječanstvu«.

To su i Huxleyeve osobine, ali danas ih je teže izraziti, jer moderni svijet, u kojem Huxley živi, ima malo razumijevanja za ono, što pripada intelektu, za veliko i sjajno ljudsko. Zato se oduševljenje za ove stvari često može očitovati samo negativno, u kritičnom stavu prema suvremenom društvu. Huxleyev pretjerani strah od sentimentalnosti pokazuje, da se u njemu krije osjećajan čovjek, protiv kojeg se bori. D. H. Lawrence je dobro primijetio za Huxleya, da samo jedna polovina njega piše knjige — neka vrsta prerano razvita dječaka (precocious adolescent). »Ima sigurno«, veli Lawrence, »mnogo više muževnoga u pravom Aldousu«. Taj pravi Huxley proživljava stvarni život po instinktima i strastima, po umjetnosti, naročito po muzici i poeziji. Kad god želi izraziti harmoniju života, on pribjegava glazbi, a za pjesnike kaže, da samo oni mogu dati sintezu jedne epohe.

Kad mu je bilo dvadeset i sedam godina, Huxley je napisao svoj prvi roman *»Crome Yellow«* (»Žuti Crome«, 1921. Crome je ime dvorca, u kojem se zbiva roman, ali naslov je ujedno igra riječi; kromova žuta boja dobro pristaje bogatoj, toploj atmosferi romana). Tu se pisac pojavljuje kao majstor, koji je već asimilirao različite utjecaje, i to u prvome redu Anatole Francea, Baudelairea, Rimbauda i Laforguea. Huxleya su privlačili ironija i intelektualni prezir tih pisaca za prosti, praktični svijet. U ovom romanu ima tragova i knjiškog skepticizma Rémy de Gourmonta, kojega u to vrijeme Huxley prevodi na engleski *(»Coeur virginal«)*. Ali tradicija starih engleskih pripovjedača

osamnaestog vijeka i finih satirika, kao što su T. L. Peacock i Jane Austen, jača je od svih ovih francuskih utjecaja.

Huxley odbacuje konvencionalnu formu romana; zamjenu za fabulu on nalazi u društvenim sastancima, gdje se sukobljuju raznolike ličnosti. Zanimljivost i napetost zapleta on zamjenjuje sa zanimljivošću i napetošću suprotnih gledišta te sukobima nastranih i ekstravagantnih pobuda. *»Crome Yellow«* je opis week-enda u aristokratskoj kući i zabavna parodija psihoanalitičnih kompleksa pomalo fantastičnih lica. Huxley već u ovo rano doba gleda jasno i objektivno na svoje suvremenike. On nije poput većine mladih pisaca zaokupljen sobom, jer ga strahovito zanimaju ljudska bića; on ih nalazi čudnovatim i neobičnim, ona ga privlače, kao što prirodoslovca fascinira otkriće kakova neobičnog kukca.

»Crome Yellow« kao u jezgri sadrži elemente, koje će pisac razraditi u svojim kasnijim romanima. U poređenju s tim djelima to je lagana i nepretenciozna knjiga, ali sama za sebe odlikuje se vedrinom, elegancijom i spontanom gracijom kao nijedno kasnije njegovo djelo.

»Antic Hay« (Groteskni ples, 1923), drugi Huxleyev roman, vodi nas u London u vrijeme nemirnih godina neposredno poslije Svjetskog rata. To je virtuozna slika društva u kritičnoj fazi, koje luta bez cilja tražeći zaborav u besmislenim razonodama, glupim igrama, u jazzu i alkoholu. Sve je to opisano grubim, gorkim i trpkim humorom. Poratna se engleska generacija osjeća slobodnom. Ona preskače ili ruši sve ograde i prepreke, u politici, ljubavi i religiji, naročito u religiji, o kojoj Huxley raspravlja s ležernošću, koja bi zaprepastila njegove pretke. Rat je iznio na površinu sve ljudske slabosti i one su kao ostaci poslije brodoloma i dalje plutale na površini poratnih godina. U romanu *»Antic Hay«* Huxley je fiksirao bitnost te nemirne ere.

U romanima *»Crome Yellow«* i *»Antic Hay«* Huxley savršeno daje sve ono, što želi dati — drugim riječima, on svijesno ograničuje opseg svoje umjetnosti. U romanu *»Those Barren*

Leaves« (Jalovo lišće, 1925) osjeća se neka vrsta nepouzdanja i nesigurnosti. Tu kao da je pisac svijestan granica, koje je sebi postavio u ranija dva djela, i nastoji ih prekoračiti. Želi gledati život s više gledišta. Za razliku od ranijih romana ovdje više saosjeća s ljudima, u njegova raspoloženja se miješa melankolija i nježnost. Kao da želi izaći iz stava satire i sardoničnog smijeha i zauzeti prema životu blaži i topliji stav. U isto je vrijeme svijestan opasnosti, da ne zapadne u sentimentalnost. I tako čitalac stalno vidi, kako ironični Huxley promatra ovog osjećajnog Huxleya, gdje piše i prekida svojom ironijom nježnija i strastvenija mjesta. U tom romanu neki nacereni demon i čovjek, koji plače, biju neodlučan boj. U riječima spisateljice Thriplow kao da se osjeća žaljenje samoga Huxleya, što čitatelji vide obično samo demona i prečuju plač čovjeka.

»Čini se, da uvijek sasvim krivo tumače, što se piše«, kaže ona. »Vole moje knjige, jer su oštroumne i neobične i paradoksalne i cinične i elegantno brutalne. Ne vide, kako je sve to ozbiljno. Ne vide ispod površine tragediju i nježnost«. Tu kao da se Huxley ironički smije na svoje vlastite pritužbe, da ga ljudi ne shvaćaju.

Po formi *»Those Barren Leaves«* podsjeća na raniji roman *»Crome Yellow«*. Nekoliko zanimljivih lica sakupljeno u zamku raspravlja na dugo o različitim pitanjima, koja zanimaju pisca. Često ponavljaju ono, što je već sam Huxley rekao u svojim esejima. U četvrtom dijelu, koje nosi naslov »Putovanje«, govori se na primjer o starim Etrurcima. Mr. Cardan se oduševljava za njihov jezik, o kojem je tako malo poznato. On se nada, da će etrurski zamijeniti grčki i latinski kao mrtav jezik u nastavnom programu engleskih škola: »Latinski i grčki imadu neku infinitezimalnu praktičnu vrijednost. Ali etrurski je posvema i apsolutno beskoristan. Ne može se naći bolje podloge za odgoj gentlemana. To je veliki mrtvi jezik budućnosti. Da etrurski ne postoji, trebalo bi ga izmisliti«. »Pa to je baš zadaća, koja čeka pedagoge«, odgovara mu jedno drugo lice u romanu, »jer nema etrurske literature, osim natpisa i nesuvislog niza riječi na ovoju mumije u Zagrebu«.

Od zagrebačke mumije pisac prelazi na Sv. Tomu Akvinskog, na Dantea, na Pika della Mirandola, na Luku Giordana, raspravlja u bogatom baroknom stilu s toliko duha i lakoće, da čitalac ostaje očaran, predaje mu se, ne zalazeći dublje u bît predmeta, o kojem je riječ. To je razlog, da »Jalovo lišće« još i danas možda ima najviše uspjeha kod prosječnog čitaoca.

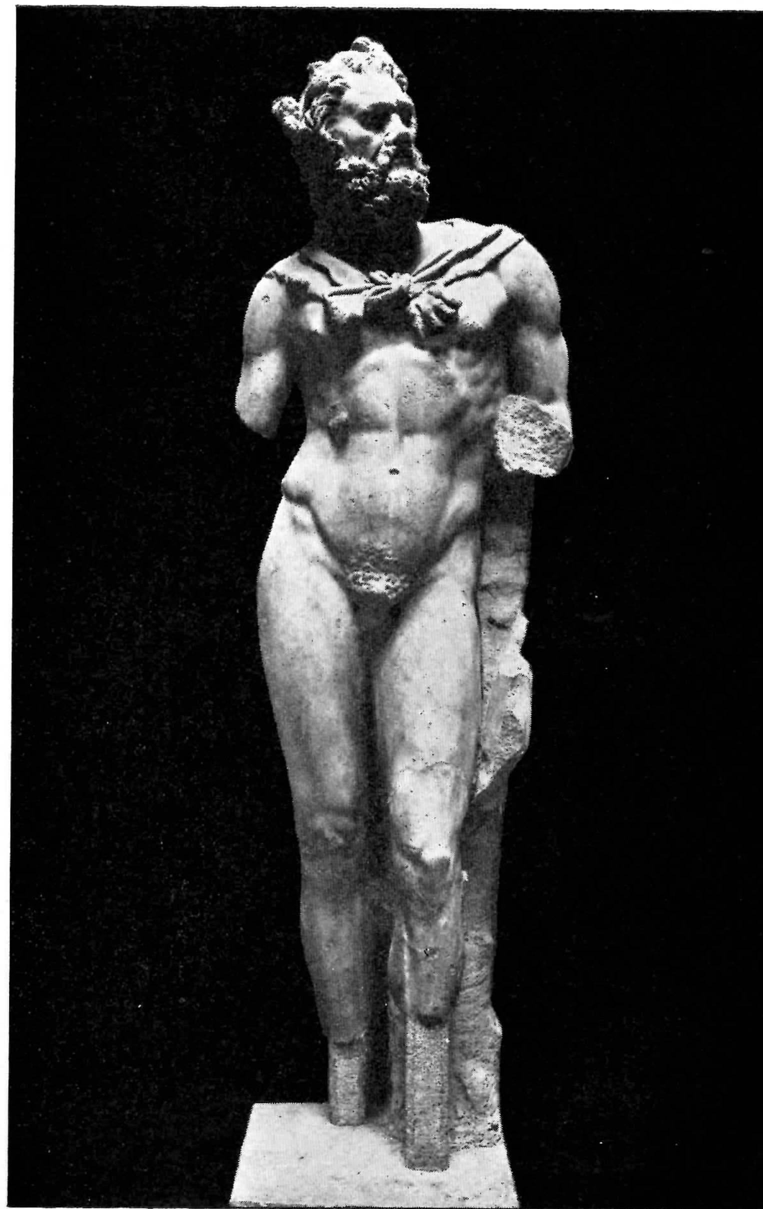
»Point Counter Point« (Kontrapunkt, 1928) je po tehnici i idejno najvažnije Huxleyevo djelo. On je u mladosti razvio odvojen stav intelektualne skepse prema životu, možda zato, što je od svoje sedamnaeste do dvadesete godine bio skoro posve slijep, te nije mogao učestvovati u običnim aktivnostima života. Ali uskoro se uvjerio, kako čovjek skupo plaća tu prividnu intelektualnu nezavisnost. Još prije nego se sprijateljio (1926) sa D. H. Lawrenceom, Huxley je bio nezadovoljan s intelektualizmom, osjećao je, da je pogrješka pretjerano razviti umnu stranu života na štetu fizične. U ovom romanu on nastoji od intelektualne skepse prijeći na harmoničnu koncepciju zaobljena života. Lawrence je Huxleyu pomogao, da svoje nezadovoljstvo kristalizira u doktrinu. No iako teži za potpunim materijalnim životom, on ne može, a da ne ostane na intelektualnoj liniji. On prelazi od intelektualizma do ublaženog oblika Lawrenceova »obožavanja života«, jer žudi za potpunijom čovječnošću nego mu je sam intelektualizam može dati. U isto vrijeme zna, da ni sama osjećajnost nije dovoljna.

Huxley uviđa, kako je intelektualcu teško vratiti se na prvotni poganski način života. Ako mu to i uspije, to više nije sam život, već puka ideja tog života. Odatle osjećaj očaja i pesimizma, koji prožimlje ovaj roman.

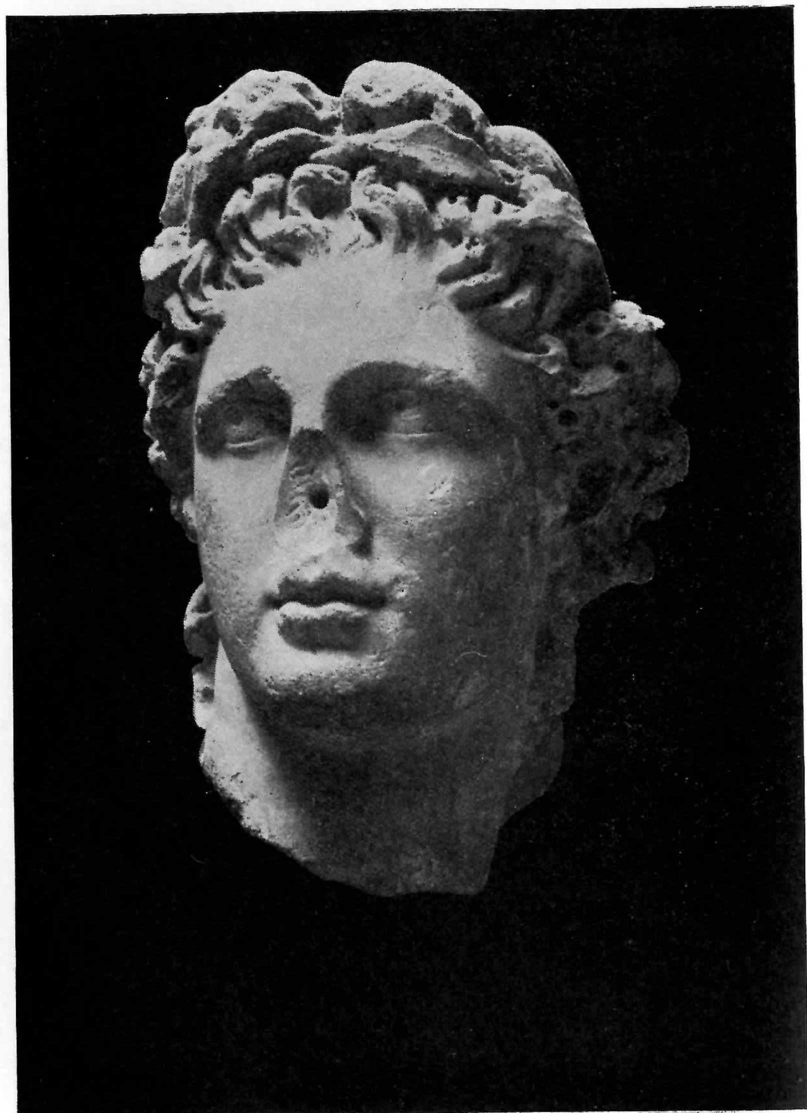
Moderna naime civilizacija znači prevlast intelekta i bijeg od stvarnog života. Za nju je važnija zasebna funkcija, koja čovjeku daje mjesto u društvu nego čitav čovjek; dok je sve ostalo irelevantno ili čak štetno i odvratno, zato što intuitivni, nagonski i osjećajni dio čovjeka ne pridonosi znatno zgrtanju novaca ni napredovanju u industrijaliziranom svijetu.

Život intelektualca je vrlo ograničen i jednostran. Dakako, lakše je znati mnogo, na primjer o povijesti umjetnosti, i imati dubokih ideja o metafizici i sociologiji, nego znati mnogo iz ličnog iskustva i intuitivno, o svom bližnjem i biti u dobrim odnosima sa svojim prijateljima i ljubavnicama, sa svojom ženom i djecom. Živjeti je mnogo teže nego znati sanskrit ili kemiju ili ekonomiju. Intelektualni život je pusta igra. Potisnute funkcije ne umiru, one se pogoršavaju, trunu, vraćaju se u primitivnost. Ali međutim mnogo je lakše biti intelektualno dijete ili luđak ili životinja nego harmoničan odrastao čovjek. To je među ostálim jedan od razloga, zašto se toliko traži viša naobrazba. Ljudi traže knjige i sveučilišta, jer hoće da utope svijest o poteškoći potpunog života, oni hoće da zaborave svoju vlastitu žalosnu nesposobnost u umjetnosti života. Neki utapljaju svoju tugu u alkoholu, ali ima ih još više, koji je tope u knjigama i diletantskoj umjetnosti; neki pokušavaju zaboraviti sebe u senzualnosti, plesu, kinu i radiju, drugi u predavanjima i znanstvenim razonodama. Knjige i predavanja su bolji surogat nego piće i blud. »Moram priznati«, veli Philip Quarles, »da sam do nedavna vrlo ozbiljno shvatao učenost, filozofiju i znanost — sve aktivnosti, koje se zajedno strpavaju pod naslov ,potraga za istinom'. Smatrao sam traženje istine najvišim ljudskim zadatkom, a tražitelje najplemenitijim ljudima. No za posljednjih par godina počeo sam uviđati, da to famozno traženje istine nije drugo do zabava, razonoda kao svaka druga, prilično rafinirana i složena zamjena za pravi život; i da tražitelji istine postaju na svoj način isto tako glupi, djetinjasti i pokvareni kao i pijanice, čisti esteti, poslovni ljudi i oni, koji trče za zabavama... Hoću li ikad imati duševne snage da se otrgnem ovim indolentnim navikama intelektualizma i da posvetim svoje energije ozbiljnijem i težem zadatku, da živim integralno?«

»Point Counter Point« sadrži mnogo autobiografskih elemenata, a Philip Quarles u romanu je zapravo sam Huxley. Pitanje uspostavljanja ravnoteže između intelektualne i osjećajne strane života, između razuma i strasti, to je pitanje, koje njega sama najviše zanima. To nam pokazuje i motto, koji je stavio na čelo svom romanu:



Sl. 1. Marsija
Mramorni kip u Arheološkom muzeju u Zagrebu



Sl. 2. Apolo
Glava s mramornoga kipa u Arheološkom muzeju u Zagrebu

O wearisome condition of humanity!
Born under one law, to another bound;
Vainly begot, and yet forbidden vanity;
Created sick, commanded to be sound.
What meaneth Nature by these diverse laws?
Passion and Reason, self-division's cause.

(O mučnoga li stanja čovječanstva! — Čovjek je rođen u jednom zakonu, za drugi je vezan; — Tašt je rođen, taština mu se brani; — Stvoren je bolestan, zapovijeda mu se, da bude zdrav; — Što hoće Priroda ovako raznorodnim zakonima? — Strast, i razum uzrok su unutrašnje podvojenosti.)

Ti stihovi elizabetskog pjesnika Fulke Grevillea duboko su se kosnuli Huxleya. On ih navodi u svojoj antologiji *»Texts and Pretexts«* i opet u najnovijem svom romanu. Tu on filozofskim mirom prihvaća pitanje podvojenosti radi opreka između strasti i razuma. Tako mora biti! Poput Joba strpljivo prima nepravdu poretka u svijetu i zadovoljava se da pokaže isprepleten kontrapunkt oprečnih težnja u čovjeku. Jer, u dosljednom svemiru, kao da veli, pravedan čovjek ne bi mogao postojati. Bît vrline je nesebičnost, a to ne bi bilo u svijetu, koji bi automatski nagrađivao vrlinu i kažnjavao porok. Ljudi bi bili dobri radi neke vrste uvjetnog refleksa i proračunanosti, to jest, ne bi uopće bili dobri. Samo u nečovječnom svijetu može biti čovječnosti, samo pored grijeha može postojati krepost. Stanje čovjeka je zaista mučno!

Kao što smo već spomenuli, i po umjetničkoj formi taj je roman novost, i to ne samo u stvaranju Huxleyevu nego u književnosti uopće. Od André Gidea *(»Les Faux Monnayeurs«)* Huxley je naučio, kako se dnevnik glavnog junaka može efektno umetnuti u tok pričanja. U tom dnevniku pisac nam otkriva mnogu tajnu svoga umijeća. Ni u ovom romanu nema fabule u pravom smislu. Povezanost među licima nije povezanost umjetnog zapleta, već se ona slučajno upoznavaju kao i u životu. Pisac se ovdje ne služi ranijom formulom društvenog skupa, da dovede u dodir različna lica; on postizava svoj učinak tako, što

isprepliće varijacije na nekoliko tema, koje predstavljaju različite skupine karaktera.

O tom »Kontrapunktu života«, o »muzikalizaciji romana« sam pisac na široko priča. On postupa sa svojom građom, kao što glazbenik postupa s tematskim materijalom. Oponaša promjene tona, modulacije, nagle prijelaze iz jednog raspoloženja u drugo. Najavlja temu i onda je razvija, preinačuje, neprimjetno izobličuje, dok se sasvim ne promijeni, iako se još može prepoznati; slaže varijacije po cijeloj skali misli i osjećaja. Drugim riječima, uzima stanovit broj lica, postavlja ih u nekoliko paralelnih, kontrapunktalnih situacija, i onda modulira udvostručujući situacije i karaktere. Pokazuje, kako se nekoliko razstručujući situacije i karaktere... nih lica zaljubljuje ili moli ili umire, — to jest, pokazuje, kako različiti ljudi rješavaju jedan isti problem. Ili opet pokazuje, kako slični ljudi rješavaju različite probleme.

Za Huxelya je sav život glazba. »Sve je kao glazba«, veli Lord Edward Tantamount; »harmonija, kontrapunkt, modulacija. Samo treba da se čovjek nauči slušati. Kineska glazba, na primjer, za nas nema ni repa ni glave«. Zahvaljujući nerazumnom odgoju, »univerzalni koncert« je za njega kineska glazba. I on odlazi u Berlin, da uči biologiju, kako bi mogao slušati glazbu života.

I Huxley je biolog, te nas s pomoću znanosti uči, da slušamo ne samo glazbu života već i onu običnu, konkretnu glazbu. Lord Edward u svom laboratoriju sluša, kako iz daleke dvorane dopiru zvuci Bachove suite u B-mollu:

»Bach«, reče Lord Edward šapatom. Svirka guslača potresla je zrak u velikoj dvorani, stakla su na prozorima zadrhtala i uzbibala zrak u odajama Lorda Edwarda, daleko na drugoj strani kuće. Ustreptali zrak je dirnuo njegovu membranu tympani; malleus, incus i stremen su se pokrenuli i potresli membranu ovalnog otvora te podigli infinitezimalnu buru u fluidu labirinta. Dlakavi krajevi slušnog živca su se trgli kao haluge u uzburkanom moru; velik broj skrivenih čudesa desio se u mozgu, i Lord Edward je ushićeno šapnuo: »Bach!«

Kao što sam Huxley radi, tako i njegov romanopisac Philip Quarles prilazi stvarima sa strogo biološkog gledišta uspoređujući ljude sa životinjama. U tom poređenju ljudi slabo prolaze. Kad bi čovjek zadovoljavao svoje nagone samo, kad ih zaista osjeća, kao što to rade životinje, koje on toliko prezire, vladao bi se mnogo bolje nego većina civiliziranih ljudskih bića danas. Prirodni prohtjevi i nagoni ne čine ljude životinjskima. »Životinjski« je kriv izraz, jer implicira uvredu za životinje... Ljude čini životinjskima mašta, intelekt, načela, tradicija i odgoj. Kad bi oni ljubili samo, kad ih zanese strast, kad bi se borili samo, kad su srditi ili zastrašeni, kad bi sezali za vlasništvom samo u nuždi, — ovaj bi svijet bio više sličan kraljevstvu nebeskom nego što je u današnjem kršćansko-intelektualno-znanstvenom poretku. Nagon ne stvara Casanove i Byrone. Nagon za posjedovanjem ne čini modernu civilizaciju bezumnom u pogledu novca. Treba ga umjetno dražiti odgojem i tradicijama i moralnim načelima. Onima, koji grnu pare, treba ponavljati, da je zgrtanje novaca prirodno i plemenito, da su štednja i radinost vrline, da je nagovarati ljude, da kupuju ono, što im ne treba, kršćanska usluga... Civiliziran rat nema veze sa spontanom ratobornošću. Ljude treba siliti zakonom i škakljati propagandom prije nego će se boriti.

Ali nije dovoljno gledati na svijet očima biologa ili zoologa. Bit Huxleyeva gledišta je mnogostranost. Tu su kemik, fizik, historik, ekonom, sociolog, »homme moyen sensuel«, i svaki od njih vidi, stručnjački, drugi izgled događaja, drugi sloj realnosti. Huxley hoće da gleda sa svima tim očima najedamput, hoće da prikaže čudesnost najobičnijih stvari.

On sam osjeća, da je ovaj proces suviše intelektualiziran. Ali naglašava intelektualnu stranu baš zato, što se u sredini, u kojoj je odrastao, intelekt ne cijeni, i zato, što u Engleskoj biti suviše inteligentan nije kompatibilno s pojmom »gentlemanstva«.

No pretjerani intelektualizam i mnogostranost nužno vodi do bezličnosti. Huxley ima toliku moć asimilacije, da često ne može razlikovati između asimilatora i asimiliranoga, da u mnoštvu uloga ne zna, tko je glumac, da gubi svoj identitet. On se

neprestano mijenja. U različitim vremenskim razmacima, a ponekad i u isti čas, on se zna uživjeti u različite uloge. Kao i njegov Philip Quarles, on je i cinik i mistik; humanitarac i u isto vrijeme mizantrop; pokušava živjeti životom stoika a drugi put opet teži za prirodnom egzistencijom daleko od civilizacije. A sve to zavisi od knjiga, koje u određeno vrijeme čita i od ljudi, s kojima se druži.

Huxley se bori, da se riješi intelektualne bezličnosti i da se nauči živjeti s intuicijama, osjećajima, nagonima. Ali ne može, jer je to njegova druga narav. Kao ni njegov junak, ni on ne bi znao napisati »jednostavnu priču o mladiću i djevojci, koji se zaljube i uzmu i nailaze na poteškoće, ali ih svladaju i konačno se smire«. Jer u umjetnosti ima jednostavnosti težih od najsloženijih komplikacija. Komplikacije Huxley može da svlada bolje nego ma tko drugi, ali za jednostavnosti nema talenta — onoga talenta, koji proizlazi iz srca isto tako kao iz glave; iz osjećaja, simpatija, intuicija, isto tako kao iz analitičnog razumijevanja.

A srca se Huxley boji ili stidi. Jer »srce je bilo Burlapov specijalitet«, a Burlap je najodurnije lice u romanu, na koje su uperene najoštrije strijele Huxleyeve satire. I tako se on bavi idejama radije nego srcem, a to mu se osvećuje kao romanopiscu. Prilazi ljudima u prvome redu po njihovim idejama, i radi toga su lica njegovih romana puki izraz jednoga stava. Kod njih se obično primjećuje preobilje ideja i oskudica tijela i osjećaja. Jer u romanu ideja karakter svakog lica mora biti sadržan u idejama, koje zastupa, a to je izvedivo samo, dok su teorije racionalizacije osjećaja, nagona i raspoloženja duše. Velik nedostatak romana ideja je taj, da je namješten, izvještačen; jer ljudi, koji mogu očitati fino formulirane pojmove, nisu sasvim realni; pomalo su monstruozni, a s vremenom dosadi živjeti s monstruozitetima.

I zaista su u ovom romanu monstruozni svi ti ljudi bez vjere, bez oduševljenja, hladni, cinični, indiferentni. Kako je bijedan taj Philip, koji želi znati, »kakav je to osjećaj vjerovati u nešto u tolikoj mjeri, da ste spremni za ideju ubiti ili dati, da vas ubiju«; i ta Lucy Tantamount, koja ne će da vuče za sobom tovar

ideala i romantike, jer »kad se putuje aeroplanom, treba ostaviti kod kuće tešku prtljagu. Staromodna duša bila je na svom mjestu, kad su ljudi sporo živjeli; ali danas je preglomazna. Nema joj mjesta u aeroplanu«. Kako su konačno jadni i taj Illidge, koji ubija za ideju i taj Spandrell, koji se daje ubiti.

Pa ipak ispod površine osjeća se kucanje onoga srca, koje je Huxley tako brižno i tako svijesno isključio iz svojih romana. On ga je izrazio putem glazbe, kojoj uvijek pribjegava, kad želi dočarati harmoniju, lijepo i dobro u životu. Glazba provejava ovaj roman kao ni jedno drugo njegovo djelo. Bez straha, da se »kompromitira«, s pomoću glazbe Huxley indirektno izrazuje ono, što se boji izraziti neposredno. To se jasno vidi u opisu čudnovatog samoubojstva Spandrellova. Spandrell je žedan dobrote, a mrzi glupost (u tom je romanu glupost, a ne zlo, protivno od dobrote); i jer je u životu spoznao svu grozu gluposti, on dobrovoljno ide u smrt. No prije smrti traži i nalazi dokaz o postojanju Boga, duše i dobrote u »Heiliger Dankgesang eines Genesenen an die Gottheit« iz Beethovenova kasnog kvarteta u A moll-u, koji sluša na gramofonu.

»To je bila glazba bez strasti, prozirna, čista i kristalna kao tropsko more, kao alpsko jezero. Voda na vodi, tišina klizeći po tišini; slaganje ravnih obzorja i prostora bez valova, kontrapunkt vedrinâ. A sve je bilo bistro i sjajno, bez magle, bez nejasnih sumraka. Nije to bio mir obamrlosti ni sna, već mir tihe i uznesene kontemplacije. Bila je to vedrina konvalescenta, koji se budi iz groznice i osjeća se preporođenim u carstvu ljepote. Ali groznica je bila ‚groznica, koja se zove život', a preporod nije bio u ovaj svijet; ljepota je bila nezemaljska; konvalescentna vedrina — mir Boga; ispreplitanje lidijskih melodija — nebo . . .«

U romanu *»Brave New World«* (Novi svijet, 1932) Huxley nastavlja debatu započetu u pređašnjem romanu između strasti i razuma, poezije i znanosti, Boga i udobnosti. To je utopistični Inferno, gdje se iznose sve grozote moderne civilizacije. Radnja se dešava g. 632. »poslije Forda«, to jest, ne u buduć-

nosti, već u svijetu mašte, koji je nastavak stvarnoga svijeta. Huxley se tu bavi današnjom civilizacijom, slijedeći tok njena razvoja i pokazujući, kakva će biti ta civilizacija, ako se razvije u pravcu logičnog očekivanja. I to nije nikakav san budućnosti. On se ostvaruje pred našim očima. »Čini se, da je mnogo lakše ostvariti utopije«, kaže Nikola Berdjajev, »nego što se nekad mislilo. Mi se sad nalazimo pred tjeskobnim pitanjem: Kako da izbjegnemo njihovo definitivno ostvarenje?... Život korača prema utopijama. I možda počinje novi vijek, kad će intelektualci i obrazovane klase sanjati o tome, kako da izbjegnu utopije i da se vrate u društvo neutopističko, manje ,savršeno' i slobodnije«.

Huxley stavlja te misli ruskog filozofa na čelo svoje knjige i u njoj ih razrađuje, pokazujući, kako će iznalasci znanosti donijeti tako malo sreće, da se ljudi u većini slučajeva ne će htjeti njima koristiti. On ne vjeruje u promjenljivost ljudske naravi, a ta je osuđena da trpi, razapeta između razuma i strasti. To je drugi oblik nauke o istočnom grijehu, i Huxley je prema tome bliži katoličkoj vjeri nego li intelektualnom optimizmu XVIII. vijeka. Engleski dominikanac Gerald Vann u svojoj knjizi *»On Being Human: St. Thomas and Mr. Aldous Huxley«*, koja je dobila imprimatur od crkvenih vlasti, ide tako daleko, da i protiv intencija samog Huxleya identificira njegovo »obožavanje života« s kršćanstvom i tomizmom. On misli, da katolička vjera i filozofija anđeoskog Doktora iz Akvina dopunjuju »obožavanje života«, te da u njima čovjek nalazi ostvarenje svojih težnja u Huxleyevu smislu mnogo potpunije nego u poganskom politeizmu.

Predstavnik »obožavanja života« i »plemenitog divljaštva« John dolazi iz Meksika, do kojega još nije doprla nova civilizacija, u London, gdje se kao naivni novajlija divi »vrlom novom svijetu« i ponavlja Mirandine riječi u Shakespeareovoj »Buri«, kad prvi put ugleda ljudska bića:

Stvorenja krasnih li ovdje! Kako
Lijep je čovjek! vrli novi svijete,
Što imaš takve ljude!

(Prijevod Dr. Kriškovića)

»Brave New World!« ironički kliče Huxley; i kao što iskusni Prospero patetički kaže svojoj kćeri za taj svijet: »Nov je tebi!« (jer ne poznaš pakost i pokvarenost tih krasnih stvorenja), tako i Huxley pokazuje svom Divljaku trulost i očaj civilizacije, gdje ljudi cijene udobnost i stabilnost više nego iskustvo i pretpostavljaju tako zvanu znanost prirodi. »Ali ja ne trebam udobnosti«, veli Divljak, »ja hoću Boga, hoću poeziju, hoću zbiljsku opasnost, slobodu, dobrotu, grijeh«. »Ako sve to hoćeš«, odvraća Huxley, »onda moraš tražiti pravo, da budeš nesretan, da ostariš, da postaneš ružan i nemoćan; pravo, da trpiš od sifilisa i raka; da gladuješ; da si ušljiv; da živiš u neprestanom strahu od onoga, što se može sutra desiti«. Ostatak romana je povijest Divljakova razočaranja, koje svršava očajem i samoubojstvom. U toj knjizi Huxleyev pesimizam dodiruje svoj nadir. Ona odražuje fazu krajnje hladnoće i jalovosti u njegovu osjećajnom životu.

U posljednjem svom velikom romanu *»Eyeless in Gaza«* (Slijepi u Gazi, 1936) Huxley se pojavljuje u sasvim novom svijetlu. Čitalac se začudi, kad nađe, da jedno lice u romanu kaže: »Čovjek ne može pametno suditi o ljudima, ako prije toga ne zauzme sentimentalan stav prema njima. Treba, dakako, uzeti riječ ,sentimentalan' u dobrom smislu, to jest, treba voljeti ljude. To je neophodni uvjet, da ih shvatimo«. Huxley je izronio iz swiftovske ironije i sada pokazuje kristovsku ljubav prema bližnjemu. Na mjesto intelektualnog prezira došla ja samilost, koja sve prožimlje.

To djelo je novost i po književnoj formi. Već su i drugi pisci (Joyce, Virginia Woolf, Marcel Proust) pokušali ograničiti ili potpuno ukinuti značenje vremena u romanu, ali nikomu nije to uspjelo kao Huxleyu. On ne priča povijest svog junaka Anthony Beavisa od početka do kraja, već isprepliće isječke iz četiri različna perioda njegova života, od djećaštva g. 1902. do muževnosti u današnje doba, tako da poslije poglavlja iz g. 1933. slijedi jedno iz 1902., zatim jedno iz 1926., jedno iz 1912. i tako redom. Time se postizava, da čitalac jednim pogledom zahvati

razdoblje od trideset i pet godina, koje po tome dobiva na cjelini i jedinstvu, dok osjećaj vremena skoro potpuno iščezava. Simfoniji prostora Huxley dodaje i simfoniju vremena, otkrivajući čudesne i suptilne odnose između stvari, koje su naoko vrlo udaljene jedne od drugih.

Naslov za svoje djelo uzeo je Huxley iz Miltonove drame *»Samson Agonistes«*. Na početku Miltonova djela nalazimo Samsona slijepa i okovana, gdje razmišlja: »Obećano je, da ću ja osloboditi narod izraelski od filistejskog jarma; pitaj sad za toga velikog oslobodítelja i naći ćeš ga s l i j e p a u G a z i, k o d ž r v n j a s r o b o v i m a« *(Eyeless in Gaza, at the mill with slaves)*. Huxleyev junak je Samson, koji se bori, da izvojšti svoje unutrašnje oslobođenje, oslobođenje od novčanih briga, od porodičnih veza, od iluzija i od obaveza prema bližnjemu. I kad je sve to postigao, kad je odbacio svijet, izdao prijatelje, napustio ljubavnicu, u muževnim godinama dolazi do spoznaje, da njegova neodgovorna sloboda uopće nije sloboda, da je sve to samo moralni kukavičluk i malodušnost, te konačno nazire spasenje u aktivnom i pozitivnom pacifizmu.

Anthony Beavis »zna, što mu je raditi, ali i dalje čini ono, što zna da ne bi smio raditi«. *Video meliora proboque; deteriora sequor.* Tim riječima počima njegov dnevnik, koji se isprepliće s ostalim, narativnim, poglavljima romana. Njegov duševni vođa je filozof-liječnik Miller, koji propovijeda pacifizam, ljubav i dobrotu. Ako čovjek ima dovoljno ljubavi i dobrote, uvijek može u stanovitoj mjeri izazvati ljubav i dobrotu kod ma koga, s kim dođe u dodir. No Anthony zazire od neposrednog dodira s ljudima; on lako zapada u nesmetano teoretiziranje i igranje s idejama. Kao i Philip Quarles u romanu *»Point Counter Point«*, i on voli »Viši Život«, koji znači mir i neodgovornost i sve blagodati smrti ovdje na ovom svijetu. Učenjaci, filozofi, prirodoslovci, za koje se obično misli, da su nepraktični, dobro znadu, da je »Viši Život« bolji način, da se izbjegnu odgovornosti života nego što su alkohol, blud i morfin. I u ljubavi u užem smislu Anthony bježi od odgovornosti. On odbacuje Heleninu ljubav, jer hoće da bude slobodan za volju svoga rada — drugim riječima, hoće da ostane rob u svijetu bez slobode za volju svoje zabave. Voli više neodgovornu senzualnost od prave ljubavi.

U pitanju mira i socijalne pravde Anthony Beavis dolazi u sukob sa prijateljem Markom i s ljubavnicom Helenom. Sarkastični Mark ne vjeruje u popravljivost ljudske naravi: »Ako svinje hoće da se uzajamno kolju, pusti ih; i tako ih ne možeš spriječiti. Svinja će ostati svinja«. Anthony misli, da svinja može postati čovjek. *Homo non nascitur, fit.* Čovjek se ne rađa, već se stvara iz gotovih elemenata i potencijalnih osobina, s kojima se rodio. Za Helenu, opet, vrijedi makijavelističko načelo, da svrha opravdava sredstva. Anthony smatra, da sredstva moraju biti u skladu s ciljem. Nasilnim i nepravednim sredstvima ne mogu se postići mir i pravda. Sredstva određuju cilj i moraju mu biti slična. Nasilje i rat će proizvesti mir i socijalnu organizaciju, koji će u sebi nositi sjeme novih nasilja i ratova.

Ako se pitanje reforme promatra isključivo s političkog i ekonomskog gledišta, treba nužno odobriti i prakticirati nasilje. Ljudi načela i stvaraoci sustava ne mogu, a da ne smatraju jedni druge đavlima. Načelo je, po samoj svojoj naravi, d o b r o; sustav se stvara z a d o b r o n a r o d a. Iz tih aksioma logički slijedi, da su oni, koji se s vama ne slažu i ne će da vam pomognu ostvariti vaš plan, neprijatelji dobrote i čovječanstva. Oni više nisu ljudi i žene, već personifikacije zla, utjelovljeni đavli. Zlo je ubijati ljude i žene, ali ubijati đavle sveta je dužnost. Tako su nastali Inkvizicija, Robespierre, koncentracioni logori i GPU.

Ako uzmete kao polaznu točku konkretnog čovjeka, vidite odmah, da je sloboda od nasilja nuždan uvjet, da se čovjek razvije u potpuno ljudsko biće; uviđate, da oblik privrednog prosperiteta, koji se sastoji u posjedovanju nepotrebnih stvari, ne stvara blagostanje pojedinca; da dokolica ispunjena pasivnom zabavom nije blaženstvo; da se za udobnosti gradskog života plaća visoka fiziološka i duševna cijena; da društvena organizacija, koja sili pojedince, da se svakih par godina uzajamno kolju, ne može biti dobra.

Ako se, s druge strane, polazi s gledišta Države, Vjere, Ekonomskog sustava, onda su vrijednosti posve obrnute. Pojedinci

se moraju uzajamno ubijati, jer to traže interesi Nacije; moraju se odgajati, da misle o svrhama i da se ne osvrću na sredstva; moraju živjeti u gradovima, imati vremena, da idu u kino, kupovati nepotrebne stvari, jer je industrijski sustav tu i treba ga podržavati; treba ljude siliti na posluh i zarobljivati, jer bi inače mogli misliti svojom glavom i zadavati brige svojim vlastodršcima.

Kao alternativu za nasilje Anthony Beavis predlaže, da se ljudi bave teškom umjetnosti ljubavi prema bližnjemu. To je zadatak za čitav život. Svakiput, kad se popnete na neki vrhunac, vidite pred sobom drugi vrh, koji niste mogli spaziti iz doline. Idealni ciljevi uzmiču, dok im se primičete. Svi ljudi mogu voljeti sve druge ljude, ali mi smo na umjetan način ograničili ljubav putem konvencionalne mržnje i nasilja. Ograničili smo je na porodice i plemena, klase i narode. Ali Anthony ne će ograničenja. On traži »jedinstvo čovječanstva, jedinstvo svega života, svega, što postoji«. Fizično jedinstvo prije svega. Jedinstvo čak i u raznolikosti, u podvojenosti. U tome zaključnom poglavlju romana skupljaju se različiti, a opet slični motivi. »Posvuda su iste konstelacije prvotnih jedinica energije. Iste su na površini sunca kao i u živoj puti, toploj od sunčanih zraka; u mirisnom grozdu cvijeća kao i u modrom moru i u oblacima na horizontu«. Poslije fizičnog — duševno jedinstvo. Neustrašiva ljubav vraća pamet bezumniku, pretvara neprijateljskog divljaka u prijatelja, kroti divlju životinju.

Zlo je sve, što naglašava podvojenost; dobro pomaže jedinstvo s drugim životima, drugim bićima. Ponos, mržnja i srdžba su u bitnosti zli osjećaji, a zli su zato, što su intenzifikacija elementa podvojenosti, jer uporno traže podjelu i osebujnost, jer odbacuju i niječu druge živote i bića. Ali neizbježivo je, da čak i u najpotpunijoj ljubavi bude podvojenosti, jer podvojenost i raznolikost su uvjeti našeg opstanka. Uvjeti, pod kojima imamo život i svijest, i spoznajemo, što je pravo, a što krivo, i možemo birati između njih, prepoznajemo istinu i osjećamo ljepotu. Ali podvojenost je zlo. Zlo je, dakle, uvjet života, uvjet svijesti i spoznaje dobra i zla.

»Oh, wearisome condition of humanity!«

U tu završnu meditaciju svoga junaka, Huxley ubacuje jedan od stihova, koje je stavio na čelo romanu *»Point Counter Point«*, kao da želi upozoriti čitatelja na vezu između ta dva velika svoja djela. Ali dok u ranijem romanu on jednostavno konstatira, da je čovjek rođen pod jednim zakonom i da ima obaveza prema drugomu, i razvio svoj talent komentirajući sarkastički tu činjenicu, sada on u toj disparatnosti i podvojenosti čovjeka vidi dublje značenje. Hoće da pokaže koordinaciju i sklad tih naoko protivnih sklonosti. Iz negativne skepse prelazi u pozitivni optimizam. Radi te spoznaje on ne može više neodgovorno živjeti, osjeća nove dužnosti prema sebi i prema drugima. »I sad mu je napokon bilo jasno«, veli za svoga junaka, »sad je putem nekog neposrednog iskustva znao, da je sve u paradoksu, u činjenici, da je jedinstvo početak i da je jedinstvo kraj, a da je međutim uvjet života i svega postojanja podvojenost, koja je ekvivalent zla.«

Ali, kakve veze imaju sve te teorije s književnošću. Kakva im je svrha u romanu, gdje se opisuje, kako se ljudi kreću, rade, ljube, umiru? Ima li lijepa književnost uopće smisla? Huxley odgovara na to pitanje i opravdava znanstveni i propagandistični, tendenciozni element u svom djelu. U književnosti se pretpostavlja, da ljudi stoje pod kontrolom, ako ne razuma, a ono barem shvatljivih, dobro organiziranih osjećaja. Ali to nije tako. U životu imaju važnu ulogu puki trzaji i tropizmi, lude i skrovite požude. No književnost taji tu činjenicu i propagira golemu laž o životu ljudi i žena. Bitno je znati sve — i to znati ne samo iz znanstvenih knjiga, već i u obliku, koji može predstaviti činjenice čitavoj svijesti, a ne samo intelektu. To je neophodni preliminarni uvjet svake reformatorske akcije, svakog ozbiljnog pokušaja, da se od čovjeka stvori ljudsko biće u pravom smislu riječi.

Takva bića treba onda da ostvare jedinstvo čovječanstva. Treba da se bore neumorno i nepomirljivo protiv svih zapreka, protiv unutrašnjeg nemara, gnušanja i intelektualnog prezira; a izvana protiv averzija i nepovjerenja drugih. Tu je i kontem-

plativni put, napor, da se shvati jedinstvo života intelektom i, napokon, možda intuitivno, u aktu savršenog razumijevanja, kao što se spoznaje boja, miris ili zvuk. Korak po korak prema osjećanju života, ne više odvojena, već sjedinjena u dubini s drugim životima, sa životom općim. Jedinstvo u miru, u tamnom, neizmjerno dubokom miru. U miru od ponosa, mržnje i srdžbe, u miru od čeznuća i odvratnosti, od svake mahnitosti, koja razdvaja. Mir dolazi putem oslobođenja, jer mir je izvojštena sloboda i u isto vrijeme istina, istina zaista iskušenog jedinstva.

I tako Huxleyev Samson postiže svoje pravo oslobođenje. U osam godina, koje dijele *»Point Counter Point«* od romana *»Eyeless in Gaza«*, Huxley je mnogo iskusio i mnogo se promijenio. Kraj prvog romana prožet je gorčinom i sarkazmom, osjećajem beznadnosti i pesimizma; *»Eyeless in Gaza«* svršava s akordom optimizma i vjere. Anthony se sprema da govori na pacifističkom zboru; u posljednji čas dobije pismo od »grupe patriotskih Engleza«, koji mu prijete, da će ga ubiti, ako se pojavi, ali on ostaje neustrašiv. Razmišlja i diže se iz tame svakidašnjice u sfere postojanog svijetla. »Na uri odbije sedam sati. Sporo i oprezno on se spusti iz svijetla, natrag kroz tamu u polusjenu svagdašnjeg života. Ustane i pođe u kuhinju, da priredi jelo. Nije imao mnogo vremena; sastanak je bio zakazan u osam... Bez strasti i s nekom vedrom bistrinom mislio je na ono, što ga čeka. Ma što se desilo, sada je znao, da će sve biti dobro«.

PAUL VERLAINE

INTIMNO BOGOSLUŽJE

Final

Ove pjesme složih ja nevrijedni grješnik,
O nevrijedan tako nakon svih milosti,
Što ih gazih ledno i na način prosti
Svojom grješnom nogom, niski gadni grješnik.

Ja ih složih, Višnji, a na Tvoju slavu,
A na Tvoju slavu još mi i sad milu,
Što me vazda mami, dok u groze krilu
Čekam gnjev Ti strašni ili Tvoju slavu,

Isuse, što prostit uzmože mi grijehe,
Moje grdne grijehe, zločinstva mi pače
Na silnu Ti ljubav ja pomišljah jače
Neg na svoje strašne, svoje gadne grijehe;

Ti, što blagoslovit znade nevrijednika,
Patit, umrijet za me, stvor, što po zlu krenu,
Ti, što od vijeka me izbra u vremenu,
Stvorac, ovog mene, trulog nevrijednika!

Stoga, o Isuse, s grižnjom, gle, bez kraja
I jecanja prepun, što me prijestup hara,
Vraćam Ti se, vraćam s grčem sred rebara,
Nogu punih rana i zlih koračaja.

Koračaja? Srce, glava, udi moji —
Sve ko prikovano uzmom je i kjednu
Razdire do u dno moju pjesmu bijednu,
Što ne strujeć više ko šinuta stoji,

Nalična na krdo sred silne oluje
S pastirom na čelu, i ipak Ti vjerno
Tu je srce moje, klanja Ti se smjerno,
I Ti ljubiš mene još i sred oluje.

Moje srce krd je burom rastjerani,
Što se skuplja, kada pravi Pastir zvizne,
I kad kuja dobra, Straža-Grižnja, lizne
Koljuć ljuto bagru, koju blato hrani,

Mene, krd, što glupo u dalj sam odlijeto
Do nekakva puta pustog, strahotnoga.
O evo me, Višnji, o veselja Tvoga!
Pašnjaka Ti, kojim tu skoro sam lijeto,

I čistoga platna, što nam vazda treba,
I kajanja, jao, što je tako nužno,
I hoćeš li primit moje biće tužno
Gle me! Daj, da budem, jao, ko što treba!

Iz »Liturgies Intimes« preveo *Milan Pavelić* D. I.

VJEKOSLAV MAJER, ZAGREB

RATNI DOŽIVLJAJI

FRAGMENTI IZ II. KNJIGE: PEPIĆ U VREMENU I PROSTORU

Bilo je već podne, kad se Pepić probudio. Sav se je stresao od zime, naglo ustao i brzo pošao prema izlazu. Dobro da ga nitko nije vidio, dok je spavao. E, kako je sada lijepo ispavan i svjež. Tek glad se stala sve jače javljati. Hodajući ulicama, razmišljao je, kuda da pođe. I sjeti se svoga druga, koji je stanovao u Mesničkoj ulici, u staroj kući s trošnim, drvenim balkonima, koji su uvijek škripali pod koracima, kao da će se svaki čas strovaliti u dubinu. K njemu će poći. Nešto će se jela za njega već naći, pa kad njemu, Pepiću, osvanu opet malo bolji dani, odnijet će svome prijatelju komad slanine, jer onda prijatelj skuha malo zelja, Pepić skokne u susjedno vinotočje po litru vina, i tako su već mnogo popodne ugodno sproveli. Zgodan je čovjek taj njegov prijatelj, tek rado je pričao razne junačke zgode, u kojima je imao važnu ulogu i uvijek prednjačio, i te zgode su zaista bile zanimljive i vrijedne, da se čuju, tek imale su jedinu manu, a ta je bila, da nisu bile istinite i da su se odigravale samo u glavi Pepićeva prijatelja. No imao je dobro srce i bio je pripravan ne samo zaplakati nad tuđom nesrećom, već i pomoći takovome, iako i sam nije imao mnogo. — Eto, k njemu ću se uputiti — pomisli Pepić — nešto će već imati za mene, pa makar suhoga kruha. Prolazio je Ilicom, koja je bila puna ljudi, i ti su žurili kući na ručak. Kraj njega prođe čovjek s velikim brcima i u šubari, a pod rukom je nosio mali, bijeli, dječji lijes. Taj je čovjek imao blage, modre oči, s kojima je tužno gledao u Pepića. Njemu je bilo žao toga čovjeka, pa se okrenuo i dugo gledao za njim, dok nije s lijesom nestao u vrevi. Prođe nekoliko cigana koritaša s dugim kosama, koje su im padale na ramena. Govorili su čudno, nerazumljivo i brzo i mahali rukama, pa je izgledalo, da će se svaki čas potući. Prođu seljaci s košarama na glavi, pa se čulo, kako im opanci stružu po mokrom pločniku. Naskoro zakrene Pepić u Mesničku ulicu.

Nekako u polovici bila je kuća. u kojoj je stanovao njegov prijatelj. Pepić uđe u kuću i uspevši se u prvi kat, prijeđe preko trošnog balkona, na kome su tužno zaškripale daske, i stane pred niskim, staklenim vratima, na kojima je bila zeleno-blijeda isprana zavjesa. Pepić pokuca tiho na staklo, no nitko se ne javi. Pokuca još jednom i zovne: — Joško! — Tko je? — javi se iz sobe pospani glas.

Pepić: — Šta me ne prepoznaješ? Ja sam. Pepić!

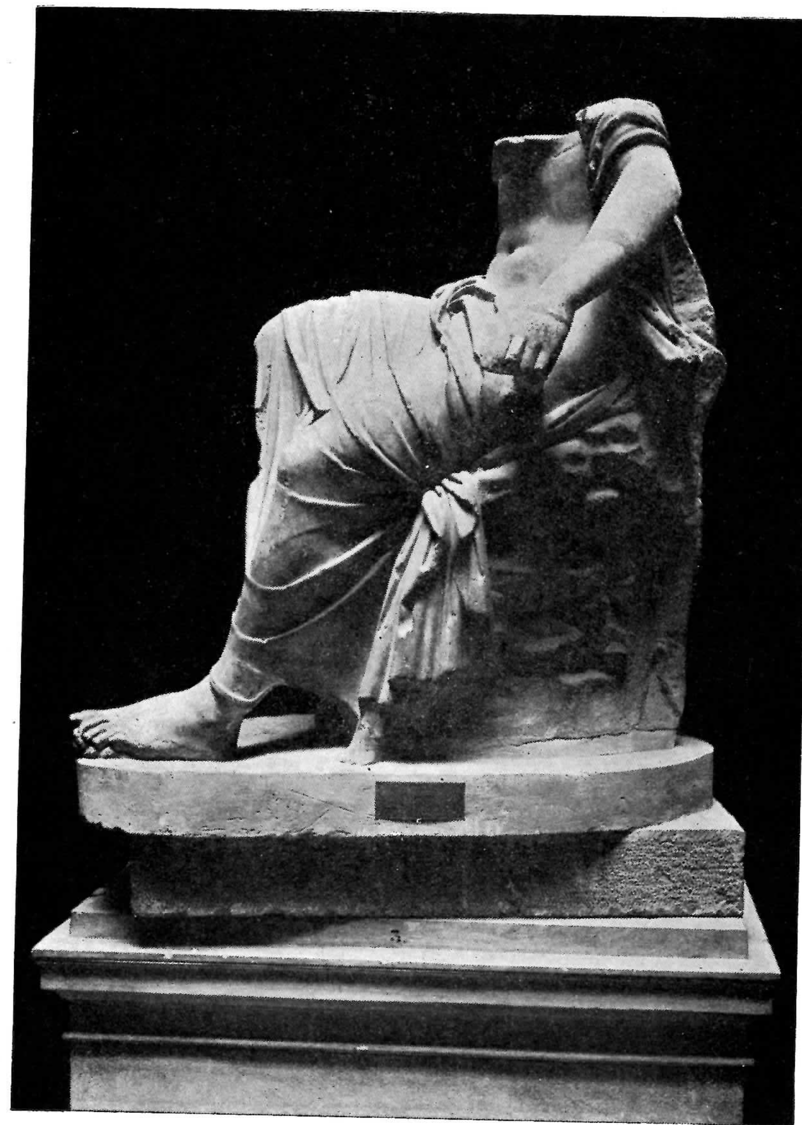
Glas iz sobe: — Bog, Pepić. Odmah. Ja sam u krevetu.

Za čas se vrata otvore i suhi, dosta visoki čovjek sa svijetlim vlasima i u košulji, ukaže se nasmiješen na pragu: — Zdravo Pepić! A kud se ti klatariš? Lijepo, da si se jednom k meni navrnuo. Ja i onako ne znam, što bih počeo, pa u krevetu čekam, da prođe svjetska kriza. Ajd unutra! — Pepić uđe, njegov prijatelj se obuče i zakapčajući gumbe na hlačama uzdahne i rekne potišteno:

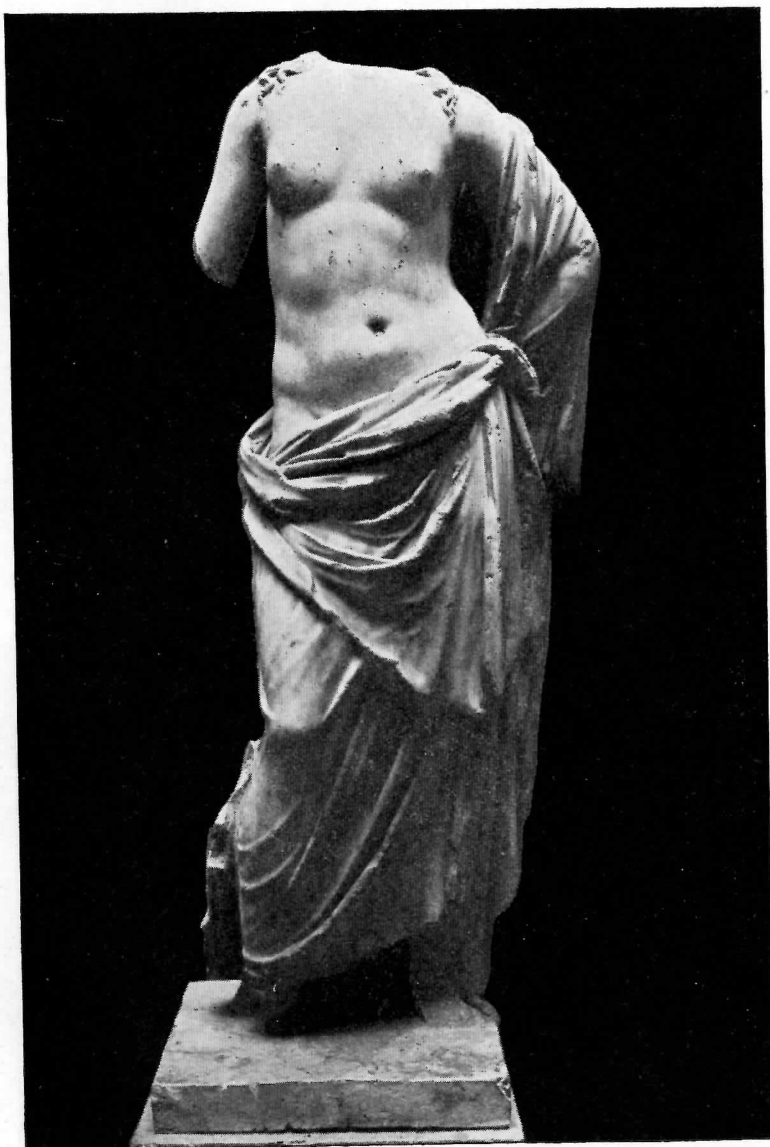
— Znaš ti, da ja često u krevetu razmišljam: zašto da uopće ustanem? Posla nemam nikakova, kakvih lijepih stvari se na ulici ne viđa osim izloga, a šta ću tamo gledati krasote, kakve valjda, dok sam živ, ne ću posjedovati. Najbolje bi bilo to doba krize prespavati, kao što medvjed u svojoj špilji leži u zimskom snu.

— Samo što bi to spavanje možda malo predugo trajalo — rekne Pepić — eto naše najbolje godine prošle su u čekanju, a tko zna, hoćemo li mi još dočekati konac toj bijedi!

— Vrag po bijedi — odvrati Pepićev prijatelj, — ja ti imam čitavu zdjelu punu sarme. To mi je dala žena kućegazde, jer sam joj pročistio kacu, koja je bila začepljena. Njezin mali se u kaci igrao pomorske bitke, no njegove papirnate podmornice su se rastopile i začepile škulju, gdje voda izlazi. Cijelo prijepodne sam se mučio s tom kacom. Da, pomorske bitke se igrao. Upravo sam se sjetio jednog mog doživljaja sa talijanske fronte, koji ti, sigurno znam, još nisam pripovijedao. To ti je vrlo zanimljivo. Ali čekaj, idem ja po litru vina. Birtaš me dobro pozna, pa kad opet gdje svršim kakav poslić, odmah mu vratim. Jedi dotle!



Sl. 3 Musa Kaliope
Mramorni kip u Arheološkom muzeju u Zagrebu



Sl. 4 Afrodita?
Mıamorni kip u Arheološkom muzeju u Zagrebu

Prijatelj stavi pred njega zdjelu punu sarme i žlicu.

— Hoćeš, da ti zgrijem?

— Hvala — odvrati Pepić — naučan sam ja na mrzlu koštu. Baš sam gladan, pa bi mi bilo muka čekati, dok ti to prigrijavaš.

I Pepić stane žlicom veslati po sarmi i poslije prvih zalogaja rekne:

— Bome je sjajno načinjena. Zna ta žena praviti sarmu. Zašto ne otvori menzu, kad tako divno kuha. Reci joj!

Pepićev prijatelj, češljajući se pred okruglim ogledalcem, koje nije bilo veće od stakalca na džepnom satu: — Menzu da otvori? Pa to ti se danas također više ne isplati. Jedi Pepić, ja sam odmah tu.

Pepić s punim ustima: — Ti, koliko smijem još jesti? Moram paziti, da se slučajno za vrijeme jela ne zamislim u kakvu stvar, pa zaboravim na tebe, i najednom je zdjela pri kraju.

Pepićev prijatelj: — Samo ti jedi! Ja sam već prilično od te sarme jeo. Eto me odmah.

Prijatelj ode, Pepić je još neko vrijeme jeo zelje i komade mesa, a onda stavi žlicu pokraj zdjele, obriše rukavom usta i ispruži se udobno na stolcu. He, kako mu je sada ugodno ovdje sjedjeti! Ispavan je, i sit, a za čas će doći prijatelj i donijeti vino. Nekako je ožednio na sarmu, pa će malo pića upravo dobro doći. Začuju se koraci po trošnome balkonu. Uđe prijatelj i vesela lica stavi litru na stol: — To ti je dobro vince. Znam, da će ti prijati.

Pepić: — Pogledaj u sarmu, da ti nisam previše pojeo.

Pepićev prijatelj baci prikriveno pogled u zdjelu. no kao da nije u nju pogledao, rekne:

— Dobro, dobro. Ja sam ti rekao, da jedeš, koliko hoćeš. Tad stavi na stol jednu čašu i jednu bijelu šalicu:

— Znaš, ja ti nemam dvije čaše. Jedan mora iz šalice piti. Pa to je svejedno. Glavno je ono, što je unutra.

Pepić stavi pred sebe šalicu:

— Mene to ništa ne smeta. Ja ću iz nje piti. Tu imam barem lijepu ručku, pa ću si, dok pijem, utvarati, da sam ona de-

bela gospa, koja popodne u Korzo kavani uvijek kraj prozora sjedi, u jednoj ruci drži cviker na nekakovu pozlaćenu štapu, a u drugoj šalicu.

Pepićev prijatelj stao se tako smijati, da mu je boca, iz koje je točio, stala drhtati u ruci, pa se malo vina prolilo na stol.

Pepić: — Pazi, šteta za vino. Baš sam danas žedan. E, kako je to lijepo od tebe, da ti, koji i sam nemaš, podvoriš mene siromaha. To ti ne ću zaboraviti, vjeruj mi.

Pepićev prijatelj: — Ja sam veseo, da si došao, bar mogu s nekim brbljati. Baš me zanima, što ćeš ti reći za moj doživljaj na talijanskoj fronti. No prije nagni čvrsto, jer stvar je malo jezovita, pa treba imati dobre živce.

Oni ispiju do dna. Pepić je načinio malo snuždeno lice, jer je znao, sad će njegov prijatelj, koji je inače čovjek bez prigovora, početi pričati same nemoguće stvari, a on, Pepić, ne će moći mnogo protusloviti, jer ipak mu je prijatelj dao toliko sarme, pa eto, i vino je donio. No taj je smjesta opazio Pepićevo snuždeno lice, pa rekne malo neraspoloženo: — Ne znam, zašto se svi mršte, prije nego im započnem pričati moje ratne doživljaje. Ako nemate dosta jake živce, onda se svi skupa objesite, jer niste dorasli ovome teškom dobu. Budite sretni, da to sve niste vi doživjeli.

Pepiću budne neugodno, da je prijatelj opazio njegovo snuždeno lice, pa rekne:

— Ne mrgodim se ja radi tebe, Joško. Bog zna, rad čega sam se snuždio. Već ni sam ne znam.

Joško: — Pa bilo bi i glupo, da se radi mene mrnjiš, jer ti još i ne znaš, što ću ti ja reći. Dakle čuj!

Obojica su sjedjela kod stola i daleko ispružila noge od sebe. Prijatelj započne:

— Bilo je to nekako pred konac rata. Vojske već izmučene, hrana slaba, a iza fronte same bolesti. Tifus, tuberkuloza, a i nešto malo kolere po dalekim gorskim selima, koja su cijelu godinu u dubokom snijegu, pa rijetko tamo nagazi liječnička noga. Bio je to poseban slučaj gorske kolere, a ta je najopasnija. Znam još dobro, bilo je vrlo studeno i na časove preletjela bi kraj naših bajuneta po koja pahulja snijega. Kapetan je dokoračao do našeg voda, tužno nas je pogledao, ma upravo tako, kako ti mene sada gledaš, a onda je rekao: — Momci, zašto da tajimo naš položaj! Stvari za nas ne stoje osobito dobro, jer su Talijani izumili nekakve nove topove, koji imadu vragometno pametno uređena taneta. Straga na tanetu je nekakva naprava, koja već iz velike visine namiriše ljudsku krv i onda se tane smjesta s užasnom brzinom spusti među naše bataljone. — Dragi momci — nastavio je komandant — taj novi izum načinio je pravi pokolj među nama i zanimljivo je, da to tane namiriše odmah baš ljudsku krv, jer kad su, recimo, konji ili mazge pod njim, ne spušta se iz zraka. Zato mi treba nekoliko hrabrih momaka, kažem, samo najhrabriji među najhrabrijima dolaze u obzir, i ti će morati poći u neprijateljske položaje. Tko je zato, taj neka podigne ruku.

— Jasno je, da sam ja odmah podignuo ruku. No pomisli, moja je ruka bila jedina, koja se podigla. Svi su drugi šutljivo gledali u zemlju, jer su po tužnom licu komandanta zaključivali, da je stvar sigurno vrlo opasna, a znaš, kako je. Ljudi imaju ženu, pa djecu, ili vinograde, a možda i nešto ušteđenog novca na dnu ormara. A šta je to meni! Ako poginem, poginem. Najprije dolazi hrabrost, a onda život. Ali šta si se ti tako snuždio?! Znam, teško ti je slušati o opasnostima, u kojima se nalazio tvoj prijatelj. Ali kako vidiš, ja sjedim tu pred tobom čitav i zdrav, pa nema uzroka, da se tako zabrinjuješ.

Pepić: — Nisam ja snužden, već mene zanima, što će dalje biti, pa zato je taj napeti izraz u mome licu.

— Onda dobro — rekne zadovoljnim glasom njegov prijatelj. — Ajde, popijmo malo. Ali brzo. Inače izgubim nit u pripovijedanju.

On natoči čaše i oni brzo ispiju. Tada prijatelj nastavi:

— Kad je komandant vidio, kako se samo jedna jedina ruka podignula visoko iz voda, nasmijao se trpko i rekao:

— Jasno. Joško se je javio. Tko bi i drugi! Da je još barem tisuću takvih, sjedjeli bi mi danas u Rimu, Petrogradu i Parizu, i ne bi morali ginuti u ovom prokletom klancu.

Komandant je došao posve blizu mene, stavio mi ruku na rame, a onda je iz svoje zlatne doze izvadio cigaretu, metnuo mi je u usta, i molim, sam mi je zapalio, a onda je rekao:

— Joško! Ti znaš, da ja u tebe imadem veliko povjerenje. Stvar, koju ću ti reći, ne bi mogao svatko izvesti. Ti ćeš se morati proverati kroz neprijateljske položaje. Mi imamo od naših špijuna na karti crveno označeno, gdje se nalazi kuća izumitelja, koji je izumio ta prokleta taneta. Ti imaš dužnost, da se po noći uvučeš u njegovu sobu, pa da ukradeš njegove planove. Mi od taneta, koja panu u naše položaje nemamo nikakve koristi, jer to je jasno, taneta se odmah rasprsnu, pa tko će znati, kako su sastavljena. Dakle na posao Joško! Ako ti stvar uspije, ja ti jamčim, da ćeš smjesta postati oficir. Za to ću se već ja pobrinuti. Joško, hrabar jesi od prirode, sada samo pamet u glavu, pa da mi za najkasnije dva dana doneseš te planove živ ili mrtav!

Pepić: — Kako to: živ ili mrtav? Pa mrtav ne možeš nositi planove kroz streljačke jarke. Oprosti, što sam te prekinuo.

Joško: — Hvala, to sam znam, da si mrtav ne mogu više ni nosa obrisati, a kamoli nositi teške vojničke planove. Ali u vojsci se tako kaže: živ ili mrtav, pa se nemoj tome čuditi. Uostalom, što ćemo se ustavljati na takvim sitnicama. Tu se sada, dragi moj, radi o malo većim stvarima. Dakle slušaj dalje. Ali nemoj mi praviti tako tužno lice. Šta ti je možda od sarme zlo? Znaš, gdje je zahod? Tu odmah na hodniku, treća vrata od mene.

Pepić: — Već sam ti rekao, da ne pravim tužno lice. Vidiš da slušam!

Joško: — Dobro, primam na znanje. Idemo dalje. Dakle ja sam rekao:

— Komandante, javljam pokorno, ja bih najradije smjesta pošao po planove. Molim litru ruma na put, a onda idem.

Komandant me je još jednom potapšao po ramenu, ja sam dobio litru ruma i kako je u prosincu rano tmina, počeo sam se smjesta provlačiti kroz šikarje, grmlje i suhu travu, da bi čim prije stigao do neprijateljskih položaja. Ali molim te, Pepić, ne pravi tako kiselo lice, kao da si zagrizao u limonu. Ako hoćeš, slušaj, ako ne ćeš, hodi doma, vino znam ja i sam popiti.

Pepić: — Moje je lice posve mirno. Samo ti pripovijedaj. Stvar postaje sve zanimljivija.

Joško: — To i ja mislim, da je stvar zanimljiva. Toga nema ni u novinama. Dakle dalje. Vučem ti se ja već nekoliko sati kroz šikarje, oko mene gusta tmina, a ja ti svaki čas gucnem malo ruma, i u dobrom raspoloženju dovučem se u neprijateljsku zemlju. I najednom ti oko mene sami strani ljudi, posve drugačije govore, nego li mi, a ja ti veselo prolazim kroz vrevu i mirno pušim cigaretu.

Pepić, kojemu je već bilo dosta tih laži, koje je strpljivo slušao (jer čovjek mu je dao sarme, vino je na stolu, Joško inače nije loš), prekine ga i rekne:

— Pa kako te nisu prepoznali po uniformi? To je čudno.

Joško se u prvi čas nije snašao, pa je počeo nešto pentati, no odmah se sabrao i rekao:

— Pa to si sam mogao misliti, da sam se još u našim položajima preobukao u talijansku uniformu. Ti si zbilja još dijete, tebi se sve mora točno pripovijedati. Ili ti možda mene hoćeš zadirkivati?

Pepić: — Ne zadirkujem ja, Joško, već to mi je malo čudno bilo. Oprosti . . .

Joško je namrgodio lice, pa će srditim glasom:

— Čudno! Mnogo je toga na svijetu čudno. Što to na primjer nije čudno, da čovjek nema krila, a ptica, koja je tako glupa, da naleti na prozor i sva se izrani, ima krila i slobodno leti po svijetu. Sve je na svijetu čudno. Samo što ozbiljan čovjek o tome ne razmišlja. Ajd, okrijepi se malo. Jer ovo, što sada dolazi, još sigurno nikada nisi čuo.

Joško natoči čaše i oni ispiju do dna. Pomalo je postajalo tamno u sobi. Sa ulice trubio je auto, a u pivnici pilio je netko drva, pa se čulo, kako pila tužno škripi.

Joško protare ruke kao čovjek, koji je učinio dobar posao, a onda nastavi:

— Naskoro ti ja otkrijem kuću, u kojoj je stanovao izumilac tih taneta. Dobro mi je komandant nacrtao položaj, pa mi to nije bilo teško naći. To ti je bila kamena jednokatnica s bal-

konima; takvih kuća možeš često vidjeti u filmu, i ja sam ti još šetao neko vrijeme pred njom, dok se svijet nije počeo razilaziti, a onda sam još popio ostatak ruma, i kad nije bilo nikoga na ulici, ja ti brzo preskočim niski plot, i eto ti mene u vrtu izumioca. Na sreću nije nigdje bilo psa, no ja sam i slutio, da ga ne će biti, jer sam mislio, da bi ga taj sa svojim lajanjem sigurno smetao u njegovu teškom poslu.

Pepić: — Da, to može biti, da bi lajanje pseta smetalo izumioca pri razmišljanju, to mogu vjerovati.

Joško: — Ti možeš mirne duše i sve drugo vjerovati. Pa nemam ja uzroka, da ti lažem. Što imam ja od toga, ako ti od mene odeš s uvjerenjem, da sam te nalagao. Ja želim ostati čist pred tobom. U mojoj familiji nije nikad nitko lagao. Jednom je majka rekla ocu, da je vani hladno, a bilo je toplo, pa je otac tako planuo, da sam mislio, sad će udariti majku. Dragi moj, to, da govorim istinu, to sam ti ja naslijedio od svoga oca.

— A to, da lažeš, to si sigurno naslijedio od majke, — rekne Pepić, koji nije imao namjere, da mu tako odgovori, no naletjelo mu je to nekako na jezik, pa mu je poslije i samome bilo žao, no ipak se i srdio, da ga Joško drži za takova glupana, koji sve vjeruje.

Joško se za čudo nije rasrdio na Pepićeve riječi, već se snuždio i rekao tihim glasom:

— Ja sam ti, Pepić, htio prirediti veselje s mojim pripovijedanjem, a ti meni kažeš, da lažem. No mislio ti o meni, kako hoćeš, ja ću sve ispripovijedati do kraja, jer ako sada prestanem, ostat će to sve u meni, pa će me mučiti nekoliko dana.

Pepić: — Oprosti, nisam tako mislio, tako šale radi sam to rekao.

Joško, udobrovoljen:

—To sam i mislio, da si ti to šale radi rekao. Dakle, gdje smo ono stali? Aha, u vrtu izumioca. Ja ti se tiho dovučem do njegova prozora i pogledam unutra. Kraj velikog stola, koji je bio pun papira, knjiga i bočica s tintom, sjedio je čovjek s dugom crnom bradom i nešto sračunavao. Tu si ti, ptico ribolovna, pomislim ja, ti lijepo sjediš tu u toploj sobi i nama krojiš smrt,

a mi ginemo vani u jarcima i sve radi tih tvojih taneta! I ja ti stao razmišljati, kako da ga najbolje napanem. Ako počnem pucati u njega, čut će susjedi, pa ode moja glava. Nekako bih prije došao do odluke, da sam još imao sa sobom ruma, jer rum osvježuje, no boca je bila prazna. Ja još brzo stavim bocu na usta, još nekoliko kapi je bilo u njoj, i odmah sam stao brže i laganije razmišljati.

Dakle, kako da ga napanem? Kako?

I ja ti odlučim, da ga stanem zvati pred prozorom. Sakrijem se kraj prozora i stanem tiho i vrlo ljubazno zvati:

— Sinjore! Sinjoore! — To je sve, što sam znao talijanski. Čovjek s crnom bradom prene se ko iz sna i priđe k prozoru. Ja ti stao dalje zvati:

— Sinjore! Sinjooooore!

On otvori prozor i nagne se van. A ja ti brzo skočim iza zida, čvrsto ga povučem za bradu, i prije nego li je imao prilike, da se snađe, izvadim munjevitom brzinom iz džepa krpu natopljenu kloroformom, da, to sam također zaboravio reći, da mi je komandant tu krpu stavio u džep, i brzo ga tom krpom udarim po nosu. Izumilac je bez riječi pao preko prozora i ispružio ruke u vrt. Ja skočim u sobu, povučem ga unutra i položim na pod, onda ajde brzo do stola, no kako ćeš između tih stotinu planova naći onaj pravi, kad ne znaš talijanski! Ali srećom da su i slike bile na planovima i najednom ti ja uskliknem od veselja. Na jednom planu bilo je naslikano veliko tane, kako juri zrakom. A duboko pod njim ležali mrtvi vojnici u dugim redovima. Iz usta im je tekla krv, koju je izumilac nacrtao crvenom tintom. To je taj plan, reknem ja radosno, brzo ga smotam, pa s njime u džep. Izumilac je nepomično ležao na podu, ja ti pregazim preko njega, pa opet kroz prozor u vrt. No sad je već počela sjati mjesečina, pa je stvar za mene postala sve opasnijom. Ali srećom nije nitko opazio, kako sam preskakao plot. Pepić, Pepić, nemoj mi praviti takvo lice, ako ti je zlo, ajde malo na zrak, znam, da već slušanje ovakova događaja uzbuđuje. No što bih ja rekao, koji sam to sve doživio?!

Pepić se u sebi srdio, da sluša tako mirno te laži, no sarma je počela tako lijepo da probavlja u želucu, vino je dobro, toplo je tu u sobi, pa opet i čovjek ne smije biti nezahvalan, i tako Pepić samo rekne:

— Vrlo zanimljivo, vrlo zanimljivo. Samo dalje. Ja slušam.

Joško: — Sad je i onako skoro gotovo. Iako će tebi možda biti žao, da je već gotovo, ali ja ti ne mogu pomoći, ja mogu samo ono pripovijedati, što je istina. Ja sam se opet morao verati kroz šikarje, i već sam ćutio umor u nogama, pa umalo da nisam zaspao, no velika radost, da nosim taj plan, održala me budnim. I tako sam ti ja došao zdrav i čitav opet u naše položaje. Ja odem komandantu, dadnem ga smjesta probuditi i on još onako sanen, nikako nije mogao vjerovati, da sam donio plan. No kad ga je na stolu razmotao i vidio, da je pravi, počeo je po sobi skakati od veselja, dapače me je i zagrlio, i mi smo do jutra u njegovoj sobi pili, a malo smo i zapjevali. I vidiš to, da smo mi onda stali pobjeđivati, moja je zasluga.

— A kako to, da nisi postao oficir? — upita Pepić, koji se je u sebi opet stao ljutiti.

— He, he, heee — počeo se Joško smijati — pa naskoro nakon toga prestao je rat, pa moje promaknuće nije više došlo na vrijeme. Alaj si ti mudar! No sad pijmo opet, da se malo oporaviš od straha.

Pepić srdito: — Pa ne plašim se ja. Čega bih se plašio?

Joško: — Znam ja, da ti meni ne ćeš priznati, da te stvar zaplašila. No kako vidiš, sve je dobro svršilo, a meni je to najljepša uspomena moga života. Kako ti vino prija?

Pepić: — Vrlo je dobro. Pravo, nepatvoreno.

Joško: — Da, vino je dobro. A kako ti živiš?

Pepić: — Kao uvijek. Slabo, onda još malo slabije, a kad već mislim, da ću otići k vragu, opet se nekako spasem i veselim se, da sam živ. Nešto malo jela se nekako nađe, no sad je zima, pa mi je teško s noćenjem. Ne da se više vani spavati.

Joško: — No to si mogu misliti. Ti znaš, da ja uvijek na večer idem pred vlakove na kolodvor, da nekoga nađem, koji bi htio kod mene za par dinara prespavati. Često ne nađem nikoga, pa divan ostane prazan. Onda bi mogao ti na njemu prespavati. Je li divan prazan, ili je netko na njemu, meni je svejedno.

Pepić pogleda u polumračni kut i spazi neki stari, razderani divan, iz kojega su virile dlake na sve strane, no spavati na takovu divanu za njega bi bila prava sreća.

Pepić: — Ne mislim ja tebi pasti na teret. No molio bih te, za vrijeme, dok ti odeš na kolodvor, mogao bih malo prodrijemati, pa ako ti koga dovedeš, idem ja smjesta van, a ako nitko ne dođe s tobom, onda bih te molio, da smijem ostati ovdje. Ali ako ti to zbilja nije teško.

Joško: — Zašto bi mi to bilo teško? Ja i onako skoro idem, već je vrijeme. Idem samo u pivnicu po drva.

Pepić: — Radi mene nemoj trošiti drva. Meni je ovdje dosta toplo.

Joško: — E, moram ja ložiti radi ljudi, koji dođu prespavati. Kad netko već plati deset dinara za noć, onda hoće imati i toplu sobu. Ljudi su ti razmaženi. Odmah ću se vratiti.

Joško je otišao po drva, a Pepić je stao o njemu razmišljati. Eto, tako dobar čovjek, a ima samo tu prokletu manu, da tako gadno laže. Možda je tu manu ipak naslijedio od majke, kad i sam kaže, da je ona lagala. Bog zna, što se to u Joškovu mozgu događa? To ne može nijedan doktor znati. Rentgenom se doktori sigurno ne ufaju prosvijetliti glavu, jer na glavi su vlasi, a te bi sigurno stale gorjeti. I tako doktori ne mogu saznati, što je u glavi. Vratio se Joško s punim naramkom drva, koja je s glasnom bukom bacio na pod kraj peći. Metne dva komada u malu peć, jer više u nju nije stalo; tad rekne:

— Molim te, Pepić, ja sad moram otići, prije nego legneš, metni još par komada drva u peć, jer ako koga dovedem, taj će se ljutiti, ako je soba hladna.

Joško obuče nekakav kratki ogrtač, koji mu je sezao jedva do trbuha, navuče kapu skoro do ušiju, i reknuvši Pepiću zbogom, ode prema vratima.

— Bog, Joško — odvrati Pepić — želim ti, da nađeš koga za spavanje.

Joško na vratima: — Za tebe bolje, ako nikoga ne nađem, barem ćeš moći cijelu noć spavati.

Pepić: — E, najprije dolazi posao, a onda ja. Bog!

Joško: — Bog! Samo ti legni!

Vrata se za njim zatvore i Pepić ostane sam u sobi. Legne i ispruži se na starom divanu. Već se ne sjeća, kad mu je zadnji puta tako ugodno bilo. Soba je topla, želudac je pun, a noge se voljko odmaraju. Naskoro ustane, da prigleda u peći, stavi još dva komada drva u nju, zatvori pomno klimava vratašca, da ne bi žeravka ispala na pod, a onda opet legne. Naskoro mu se stale zaklapati oči. Toplina je još povećavala njegov umor i za nekoliko časova usne. Iz obližnjeg stana padao je trak svijetla u sobu i osvjetljivao bocu na stolu, prazne čaše i naslon stolca. Naskoro se začulo, kako škripe trošne daske balkona. Stanari: muž i žena išli su u svoj stan, koji je bio na istom balkonu i glasno razgovarali.

Muž: — Ja sam ti rekao, da odeš prije k njemu, dok je još doma. Ne da se njemu vratiti tih pedeset dinara. Zato bježi pred nama.

Žena: — Pa njegova soba je bila otvorena, ja sam unišla unutra, no nikoga nije bilo.

Muž: — On ti je lukav. Jesi li dobro pogledala, da se nije gdje u sobi sakrio. Taj ti je sve u stanju.

Žena: — Pa kud će se sakriti? Nije miš, da može stati u svaku škulju.

Muž: — On se morao negdje u sobi sakriti. Jer njegova soba ima samo jedan ulaz, kako znaš. U toj dvorišnoj kući su same male sobe. Pet ih ima. A u prvom katu je magazin. Ja sam jasno vidio, kako je čas prije ušao unutra. To ne vjerujem.

Žena: — Ti, meni se čini, dok sam stajala u sobi, da je ormar nekako čudno zaškripio. A i vrata od ormara nisu bila posve zatvorena. Da se nije taj vrag sakrio u ormar?

Muški glas se resko nasmijao, a onda je rekao:

— Pa to je jasno, da se je sakrio u ormar, a sad se negdje u svojoj sobi smije, kako te je nasamario. Čekaj, sutra ćemo bolje urediti stvar. Ja idem s tobom sa batinom. Ne će nam više

uteći. Još prije nego ja uđem u sobu, stražarit ćeš ti već sa kišobranom pred njegovim prozorom, da on u isti čas, kad ja otvorim vrata, ne skoči kroz prozor. Istjerat ćemo mi miša iz rupe. Pedeset dinara je danas veliki novac za nas siromahe.

Muž i žena su, glasno razgovarajući, pošli dalje po balkonu, koji je nemirno škripio, no Pepića sve to nije moglo probuditi, jer je pao u jaki san i njegovo disanje postajalo je sve glasnije i glasnije.

Noć kod Joška

Pepićevo lice bilo je u snu posve mirno. No naskoro se stao smiješiti, jer je sanjao, da sjedi na nekoj livadi, koja je sva bila puna sunca, a nedaleko njega tekao je potok, na kojemu su bili sami mlinovi, ali maleni mlinovi, kakove mu je otac davno pravio, kad je još kao dječak išao s njim na izlet. Te su onda mlinove postavljali u vodu, kotači se stali brzo vrtjeti i voda se zaista počela pjeniti kao kod pravih mlinova. Sjedi Pepić u snu na osunčanoj livadi i gleda, kako se ti maleni mlinovi vrte, oko njega tiho leprše leptiri, zuje pčele, a nedaleka šuma šušti mirno i ozbiljno. Ali Pepićevo lice prestalo se smiješiti, jer najednom je osjetio, kako nekuda duboko pada, nestalo je osunčane livade, mlinova i šume, i on se našao u nekakvoj grabi, koja je bila puna kaljave vode, a opet je ta graba ličila i na kacu. I on je u strahu htio izaći iz te grabe-kace, no sve je oko njega bilo tako sklisko, da se on uvijek odskliznuo natrag u kaljavu vodu. No pomalo se njegovo lice stalo razvedrivati. Nestalo je kaljave vode i on je veselo koračao po Medulićevoj ulici, a nad glavom je držao bijeli svileni suncobran, koji je u suncu sav blistao od bjeline, kao da je od snijega. Hoda on veselo s tim bijelim suncobranom po Medulićevoj ulici, sunce je visoko na nebu, a nebo je divno modro i ni oblačka na njemu nema. No najednom se Pepićevo lice namrgodi. Suncobran se stao naglo taliti i naskoro mu je samo držak ostao u ruci. A onda je Pepić opet stao tonuti u neke mračne prostore i jedno vrijeme nije ništa sanjao, već su duša

i tijelo postali nepomični kao kamen, panj u šumi ili komad željezne rudače, koji nepomično spava u utrobi gore. Lice je opet poprimilo miran izraz i u tome miru ostalo je nekoliko minuta. No najednom se stalo trzati. Pepić se u snu našao u nekakovu šikarju, koje ga je bolo po licu, rukama, leđima. Kraj njega klečao je Joško, a u rukama je držao topovsko tane, koje se stalo strašno pušiti. Pepić je u snu vikao: — Baci to, Joško, sad će prsnuti, pa ode nama glava! — Joško se samo smijao i govorio: — Ne razumiješ ti to, Pepić, ne razumiješ ti to, samo oni, koji su hrabri, to razumiju. — Tane se već tako pušilo, da su obojica već bili zavijeni u gusti dim. Tada je tane stalo zviždati kao lokomotiva prije ulaska u stanicu, i najednom nije Pepić od gustog dima ništa više vidio, tek samo se čulo to zviždanje, koje je postajalo sve glasnije i očajnije. — Propali smo, prooopali, — stao je stenjati, rukom pipajući bolno mjesto. Prokleti Joško! Te njegove laži su krive, da tako glupo sanjam, a i nogu sam si natukao. Vrag odnio te njegove doživljaje! I Pepić se srdito okrene na drugu stranu. No trebao je još neko vrijeme, dok je opet usnuo. Sanjao je o kutu kraj pivnice, u kojemu je danas prije podne spavao. I u snu je ćutio, kako je tamo bilo tvrdo i hladno. I šojku je u snu čuo, kako viče i zviždi, no za čas se njegovo lice opet počelo trzati. Stao se u snu hrvati s izumiocem. Bilo je to na nekakovu strašno dugom mostu, ispod kojega je glasno i prijeteći šumila rijeka. Natezao se s izumiocem, vukao ga za bradu i vikao: — Planovi! Gdje su planovi?! Oni pravi! Oni pravi! — No izumilac ga uhvatio za grlo i stao ga gušiti. Pepićevo lice iskrivilo se u snu; počeo je glasno, isprekidano disati, pa je vikao: — Joško! Joško, — no s velikim naporom. I najednom se most stao ljuljati, on i izumilac pali su s mosta, i on se probudio.

Sad osjeti, da ga i ruka boli. Sigurno je u snu udario njome po stijeni. Noga ga je također još boljela.

— Joško! Vrag te odnio, — stane stenjati. — Još jedamputa mi takove laži pripovijedaj! Hvala lijepa za sarmu i vino, ali tko će to slušati.

Sjedne u krevetu, i dok je opipavao čas nogu, čas ruku, razmišljao je: pa nisam ja tako plašljiv čovjek i dosta sam toga preturio preko glave, ali ovaj Joško čovjeka tako smota, da mu misli stanu kojekako trčati mozgom, pogotovo u snu. Čudna stvar, ti naši snovi. Oni su kao zrcalo, u kojemu se zrcali mnogo toga, što smo po danu doživjeli. Ali iskrivljeno zrcalo, slično onima, koja je jednom vidio u nekoj daščari na Sajmištu. Kad se postaviš pred njega, ugledaš se u njemu posve iskrivljeno, pa je to i za smijeh. Tako je i s tim zrcalom naših snova. Dapače i istinit doživljaj, koji si po danu doživio, to zrcalo iskrivi, a kako tek ne će iskriviti lažni doživljaj, koji je već sam po sebi iskrivljen, kao na primjer to Joškovo pripovijedanje o ratu i planovima. Nema više smisla spavati, šta će se opet uznemirivati u snu. Spavanje mora služiti odmoru, a ne da se u snu uzrujava još više nego u životu. Jer ako je već život nemiran, i san također nemir sije, pa kuda će onda uteći iz toga svijeta? Ima još samo jedan put, a taj je smrt, a on Pepić je veliki neprijatelj smrti, i da mu je moguće, on bi joj zazidao najljepšu grobnicu na Mirogoju i nametao na tu grobnicu čitavo brdo kamenja, tako da smrt više nikada ne bi uteći mogla.

A kako bi on postao bogat! Svaki čovjek u gradu dao bi mu barem deset dinara, jer je jednom za uvijek zakopao smrt, a bogatiji dali bi sigurno i više. Ali vrag je s bogatima. Oni daju manje od siromaha. Ali on bi ih zaplašio. Ako ne bi htjeli dati novaca, on bi im zaprijetio, da će opet odvaljati kamenje s grobnice, i smrt će se opet dići, jer žilava je ona, žilavija od svoga brata đavla, i opet će s največim mirom kositi ljude. No kad bi bogati vidjeli, da će smrt opet ustati (a bogati tako rado žive), odmah bi pripravno izvadili svoje lisnice, banke bi se stale redati pred Pepićem i za čas bi se stol šarenio od samih banki, kao da je na njemu prostrta velika, šarena zemljopisna karta. I Pepić je, sjedeći u krevetu, i zijevajući stao računati, koliko bi on u gradu skupio novaca, ako siromašniji daju, recimo, svaki po deset dinara, a bogatiji, recimo, svaki po tisuću dinara. No tko bi to sračunao?! Zna on računati, ali nikad nije računao s tako velikim brojkama, jer ih nikada nije trebao. A kad bi slučajno

u novinama pročitao kakve strašno velike brojke, recimo, u kakovu članku o zvjezdoznanstvu, pred njegovim bi očima te brojke nemirno skakale, kao da ima vrtoglavicu, i on bi stao dalje čitati, preskačući retke, u kojima su velike brojke, jer iako ih nije razumio, vjerovao je gospodi profesorima, da je sve zaista tako, kako je u članku napisano, jer profesori to moraju znati. Oni imaju najveće ispite i ti ispiti traju po nekoliko mjeseci, dapače po nekoliko godina. On pozna u jednom vinotočju u Jurišićevoj ulici nekog sveučilištarca, dugog, uvijek neobrijanog čovjeka od jedno četrdeset godina, kojega tamo često pitaju: — Gospodine doktore, a kad će opet ispiti? — On uvijek odgovara: — Opet na jesen. I to traje već nekoliko godina. A gazda vinotočja kaže, da je taj sveučilištarac vječni študent. Ali valjda vječno ne traju ti ispiti, iako je istina, da vrlo dugo traju.

Opasni su ti ispiti, razmišlja Pepić i pipa naizmjence čas bolnu ruku, čas nogu. Jednom je čuo, kako su na ulici mladići zadirkivali svog druga: — Pao si na ispitu! Nije te stid! — Mladić, koga su zadirkivali, pravio je vrlo snuždeno lice, i od tuge vukao se cijelo vrijeme za nos.

Pao je na ispitu. To znači, da su tamo tako stroga gospoda, koja te sigurno muče sate i sate, dok od umora ne padneš na pod. Ili možda se onesvijestiš, jer od tih tisuću i tisuću pitanja zavrti se čovjeku u glavi, i on, kako je dug i širok, padne pred gospodu ispitivače. Onda ga sigurno polijevaju mrzlom vodom, ili mu naliju u usta malo borovičke, pa kad se oporavi, nastave oni dalje s ispitivanjem, dok ne načine od njega ili profesora ili lješinu. Toga Joška bi trebalo postaviti pred gospodu ispitivače. On bi ih tako obasuo svojim lažnim pripovijetkama, da bi u tom slučaju svi oni pali na ispitu pod stol, i on bi ostao jedini profesor u gradu. Pepić se tiho nasmijao svojoj dosjetci, a onda ustane, da prigleda peć, koja je postala nekako mirna, a i nikakav odraz nije više iz nje izlazio. Otvori klimava vratašca i ugleda još dovoljno žeravke. Metne na nju dva oveća komada drva, zatvori opet pomno vratašca i ponovno legne. Ovako umornu javljale mu se pred zatvorenim očima razne slike, nemirne i raskidane. Ugleda, kako krabulje u strašno šarenim odijelima trče preko željezničkog nasipa, tad ugleda bradato lice prodavača novina, koga često viđa na ulici, tad ugleda plot u Botaničkom vrtu i škulju, kroz koju se provlačio. Sve se to zbivalo u izmorenom stanju između sna i jave, i sva ta raskidanost i nemir ličio je na bitku u mozgu. Svijest se je borila i htjela da ona dalje vlada, pa je zato viđevao pred sobom slike iz svoga svakidašnjeg života. A opet iz podsvijesti izlazile slike sna, šarene, čudne, unakarađene ili lijepe. Iz toga bunovnog stanja prenu ga glasni koraci po drvenom balkonu. I za čas se otvore vrata i uđe Joško, sam:

— A ti si budan? Zašto ne spavaš? Nisam nikoga našao. Bogatiji putnici spavaju u hotelima, a siromašniji valjda kao ti, po sjenicima. Prokleto doba! Već mu crijeva van vise!

Pepić: — Nemoj tugovati. Možda sutra koga nađeš.

Joško: — A zašto ne spavaš?

Pepić: — Oprosti, meni je ovdje vrlo lijepo, ali ti si me tako uzbudio tvojim pripovijestima, da sam se svaki čas budio, dapače sam u snu rukom i nogom stao udarati po zidu, pa još i sad ćutim bol.

Joško, vrlo ozbiljno: — Kakvim pripovijestima? Ti valjda misliš ono o planovima? To ti je, brate, krvavo istinita stvar, pa vjerujem, da ti se tako usjekla u pamet. Ne čuje se to svaki dan. Tu već valja Joška potražiti, ako se želi nešto takovo čuti. Šteta, da si se radi toga tako uzrujao, jer upravo mi je na putu došao na um jedan moj drugi ratni doživljaj, možda još zanimljiviji, pa ako se malo oporaviš od straha, mogu ti ga sada ispričati. Noć je duga, možemo još malo drva metnuti u peć, a i sarme još ima. Vina sad više ne možemo dobiti, jer je vinotočje već zatvoreno. Dakle hoćeš li, da ti to pripovijedam?

Pepić sa splašenim izrazom lica: — Hvala lijepa, sutra, sutra. Suviše sam još pun prijašnje pripovijetke, danas ne bih podnio.

Joško srdito: — Ja sam ti već rekao, da to nije pripovijetka, to je krvava istina, krvava istina. Ili ti vjerovao ili ne.

Pepić je dobro čuo, da je Joško čas prije spomenuo sarmu, a i opet bi bilo vrijeme, da se nešto pojede, a i nezahvalno bi od njega bilo, da Joška zadirkuje, i on rekne:

— Ne mislim ja tebe vrijeđati. Ali to se tako kaže pripovijetka.

Joško je kratko vrijeme razmišljao, a onda, svlačeći svoj kratki kaput, rekne:

— Samo ti Pepić legni, ako danas nisi sposoban slušati. Ja ću već pripaziti na peć. Znam, da si umoran. Ajde legni.

Pepić: — Pa i meni se baš ne spava. Ima još vremena.

Joško sve energičnije: — Legni samo, Pepić. Ja ću još neko vrijeme ostati budan, a onda ću i ja leći. Ne daj se smetati.

Pepiću nije preostalo drugo no da legne, i on se opet ispružio na divanu.

Joško: — Ja sad ne ću ništa razgovarati, tako da ti uzmogneš čim prije usnuti. Samo spavaj.

Pepić: — Eto, skoro ću usnuti.

Pepić je zatvorio oči i mislio, kako je taj Joško ipak čudan čovjek. Zato jer on sad ne će slušati njegove ratne doživljaje, ne će dobiti sarme, a sutra je sigurno više ne će biti. No milije mu je bez sarme usnuti, nego opet te laži slušati, poslije kojih teško da bi mogao usnuti.

Ne može ga on siliti da sluša, ako on nije raspoložen. Nije on njegov rob. Radije će spavati u kakvoj šupi, pa makar i zebao, ali siliti se ne da. I Pepić stane zatvorenih očiju lagano, odmjereno disati, ne bi li na taj način nekako dovabio san. Disao je tako neko vrijeme i ćutio, kako se umornost razlijeva po tijelu, a svijest mu je pomalo tonula u neke mračne, duboke krajeve sna. No u to ga prenu lagani štropot. Pogleda prema stolu i opazi Joška, koji mu je bio okrenut leđima. Joško je u ruci držao žlicu i tiho, da Pepić ne bi čuo, vadio je njome sarmu, oprezno pazeći, da žlica ne bi udarila o zdjelu. Pepić je dalje glasno disao i u tome disanju zaista je naskoro usnuo. Joško je

pojeo čitavu salamu, tad je još metnuo komad drva u peć, i svukavši se, legnuo u svoj krevet. Pepić je već tvrdo spavao i glasno disao. Ovako umoran pao je u teški san bez snova, i lice mu je bilo mirno, tek gornja usna se malo, skoro neprimjetno micala. Joško je u košulji stajao kod petrolejke i upravo se spremao, da prstima zavrne šaraf na njoj. No prije još pogleda na zaspalog Pepića i tiho promrmlja: — Da si slušao moje doživljaje, dobio bi sarme. Bez novaca nema muzike. — A onda utrne polagano petrolejku, počeše se pred krevetom po leđima, zijevne dugo, otegnuto i legne. Naskoro je i on usnuo.

ANTE PETRAVIĆ, SPLIT

MATIJA PETAR KATANČIĆ (1750—1825)

Trebalo je da prođe još jedno stoljeće, da dobijemo prvi pokušaj i teorijski i primjerima unošenja više klasičnih obrazaca u hrvatsko pjesništvo, a napravio ga je Matija Petar Katančić sa zbirkom pjesama *Fructus auctumnales* (Zagreb, 1794.). Ta knjižica, koja opsiže nekih osamdeset strana, sadrži u prvih trideset i šest strana Katančićeve latinske pjesme, većinom prigodnice ispjevane u raznim klasičnim metrima. Ostalih preko četrdeset strana sadrže pjesme u hrvatskom jeziku, i to podijeljene u više odjeljaka sa latinskim nazivima u »sadržaju djela«, koje nazive Katančić prevodi: 1) *Peto i šestonoge* (Elegiaca et heroica), t. j. elegijski distisi i heksametri — 2) *Tamburne inostranske* (Lyrica peregrina), to su safična strofa i »metrum asclepiadeum primum« — 3) *Popivke narodne* (Trochaica patria; in choreis), a to su pjesme ispjevane pod punim utjecajem erotičke narodne lirike u osmercima i desetercima, da se mogu uzeti za narodne i 4) *Proste* (Vulgaria lyrica); to je već umjetno pjesništvo rimovano.

Pred ovim pjesmama stavio je Katančić uvod u latinskom jeziku pod natpisom »Brevis in prosodiam Illyricae linguae animadversio« (Kratak uvod u prozodiju ilirskoga jezika). Ovo je prvi put, da je netko kod nas razvio metrička pravila uopće, a pogotovu pravila, po kojima treba sastavljati pjesme u klasičnim razmjerima. Kako je u vrijeme Katančićevo svaki školovan čovjek dobro poznavao latinsku prozodiju i metriku, Katančić razvija pravila ukratko i sažeto, jer pretpostavlja, da su uglavnom pravila klasične prozodije i metrike svakome poznata. Stoga on iznosi propise, po kojima je spjevao unesene klasične obrasce. Kako su ovo prvi put razvijena neka pravila za umjetnu versifikaciju u hrvatskom jeziku, u ovom slučaju klasičnu, to donosim u prijevodu taj uvod:[1])

»§ 1. U »Ilirskoj metrici«, kojoj smo razvili pravila bez ijednoga prethodnoga primjera, gledat ćemo poglavito na duh jezika, dakako služeći se načinom Grka i Latina, koji su zadnji od prvih pozajmili.

1) Dakle, srednji i prvi *slogovi* riječi, koji su *duboko* i *oštro* naglašeni, po *naravi*, su dugi. Na pr. *gūsta, līska* (lijeska) naglašuju *oštro* prvi slog; *suša, biva* jačaju *(duboko* naglašuju*)* predzadnji slog.

2) *Položajem dugi* su oni predzadnji slogovi, kada *vokal* stoji ispred dva *konsonanta* kao što su u riječima *prsten, mislim* (jer za dvostruke jednake konsonante, kojih u našem jeziku ima malo, van sumnje je, da su slogovi, koji pred njima stoje, dugi).

[1]) Teškoće pri prijevodu ovoga uvoda pomogao mi je svladati prof. Marin Rabadan.

3) Ovdje se može uzeti u obzir, da kao i kod Latina *bezvučni* (muta: b, c, d, g, k, p, t) sa *slitnima* (liquida: l, r), kao u riječima *toplo, srebro, srcem, njedra, pogled, oklop, poprug, netresk,* u kojima prvi slog, koji nije ni *duboko* ni *oštro* naglašen, smatra se *neodređen* (anceps ⏓), t. j. može po potrebi da bude dug ili kratak.

4) Ali ako se pak namjeri jedno od toga, da je *duboko* ili *oštro* naglašen, *slog* prema prednjem pravilu treba *produljiti,* kao u riječima *mag|la, mud|ra, deb|lo,* kod kojih prve slogove ne možeš nikada skratiti.

5) Kod vrsta izvedenih riječi, kod kojih osnovne imaju dugi slog, često se mijenja naglasak; na pr. *ljūba, dīva, līpa* oštro naglašuju predzadnji slog, koji u *ljubica, divica, lipota* postaje kratak. Mi ga upotrebljavamo kao neodređen (anceps ⏓), t. j. sada za dug sada za kratak slog.

§ II. 6) *Jednakosložne riječi,* koje se sastoje od jednoga *vokala,* kao što su ponajviše uzvici, prijedlozi i veznici, pa iako za njima dolazi *vokal, duge* su. Na pr.:

U onomū dvōrū jā ī ōn bīsmo zajēdno.

7) Ako je pred *vokalom konsonant,* kao u partikulama (česticama) *da, ne, ni, po,* pošto nijesu otegnute, t. j. ne produljuju glas, uzimlju se kao *neodređene* (anceps ⏓), naime mogu biti i duge i kratke. Na pr.:

To da ne bi škodilo, po zlomu putu ne pojdi.

8) Ako slijedi poslije ovakvih jednakosložnih riječi vokal, onda se pokraćuju *(kratke su);* kao što i one, koje svršuju na konsonant, *sad, nad, nut, od, pod,* koje se prilagođuju pravilu, koje slijedi (§ III). Među diftongima (dvoglasima) navode se *ao, au, ei, ie,* kao *jao, znao, pauk, neima, liepo, nije;* ovi su dugi, ako se ne dijele.

§ III. Kod *višesložnih* riječi na koncu *vokali a, e,* uvijek su kratki, ako na njih ne pada *dug* glas, t. j. ako nijesu otegnuti kao *žene* u drugom padežu i *čuje se* u vezi (u kontekstu). Vokali *i, o, u,* jesu neodređeni (dugi ili kratki ⏓), ako ne prijeći prvo pravilo (§ I). Na pr.:

Ja kozu s dvim jarići dadem tebi, samo posviraj.

Riječi, koje svršuju na *konsonant,* drže se latinskih pravila: ako je u riječi, koja slijedi, *vokal, kratke su;* ako slijedi *konsonant,* otežu se (t. j. duge su) — naravno, ako je konsonant jednostavan ili *prost* (*x* i *z* su složeni), i ako ne prijeći prvo pravilo (§ I). Na pr. *Ja ću pivat, ti ćutit imaš.* Tu pazi, da su konsonanti *ć, č, dž, đ, lj, nj, š* jednostavni ili *prosti* (Katančić bilježi u tekstu latinskom ove konsonante mađarskim pravopisom, op. prev.), i da im se drugi nadodava u pomoć (subsidii gratia). U izvedenim riječima *dj, nj, tj* izgovaraju se kao đ, nj, ć, koje držimo neodređenim (dugim ili kratkim *c*), uz održavanje prvog pravila (§ I): kao u riječima *mlādjan, krūnjen, okōćen.* I

radi toga kod osnovnih riječi upotrijebili smo *y*, da kod izvedenih bude razlika, prema nauci odličnih gramatičara. (Katančić naime služi se mađarskim pravopisom, pa konsonant *lj* bilježi *ly*, kad je prost, na pr. *lyba;* ali ako je izveden, na pr. *opkoljen* (part. perf. pas.) od *opkoliti,* onda piše lj).

§ IV. Elizija uobičajena kod Latina smeta harmoniji, naročito u pjesmi (pjevanju). Mi smo joj se prema grčkom običaju uklanjali, osim u »Samoborskoj odi«. Ekloge sastavismo u elegijskom distihu, da pjesma lakše ispadne, makar znamo, da se one običavaju pjevati u herojskom stihu (heksametru), kao što smo učinili u trećoj eklogi. Čitava ilirska poezija (narodna) ispjevana je u trohejskom stihu, a ona se pak običava izvoditi uz glas gusala (Lirae). Primjere pružamo u trećem odjelku ovoga dijela knjige (jer su u prvom dijelu latinske pjesme); i najprije u čistom stihu *alkmanijskom:* u ostalima prvi i zadnji slogovi, koji se običavaju produljiti, održani su. Ali o ovome drugi put, kad budemo govorili o Ilirskoj poeziji.«

Katančić je doista napisao teoriju o hrvatskom pjesništvu u latinskom jeziku, ali je ostala u rukopisu, kako kažu, s ostalim njegovim rukopisima negdje u Budimpešti. *Alkmanijskim* stihom zove Katančić čisto podražavanje narodnoj lirici, koja se pjeva u kolu. Zašto tako zove, ne znam odgonetnuti. Uopće nije lako dovinuti se svemu, što ovdje gore donosi kao pravila za prozodiju klasične lirike u našem jeziku, a nije ni jasno njegovo shvaćanje akcenata. Regbi da on drži, da su samo tri akcenta u našem jeziku. Ja sam ovdje propustio njegovo bilježenje naših tako zvanih složenih konsonanta (ć, č, š, lj, nj, dž, đ), od kojih neke bilježi na dva načina: kao proste (ly) ili složene (lj).

Za ovu njegovu prozodiju napisao je Adolfo Veber ovo: »Kod nas se obično viče na staroklasično mjerilo, kano nepristojno našemu jeziku. Ali to se krivo mnijenje ima pripisati tomu, što su pjesnici, koji su dosada kušali pjevati u starom mjerilu, pravila o hrvatskoj metrici uzimali iz klasičnih jezika, pa što su ovi posve druge naravi od hrvatskoga jezika, morali su se i naški stihovi činiti siloviti, nespretni i neugodni. Dokazom neka mi služi ovdje slavni Katančić, kod koga imaju između ostalih ovi stihovi, kojih neugodnost da tim laglje u oči udari, pobilježit ću im slovke (slogove) po naravi hrvatskoga jezika prema mojim pravilima:

Glắs ōnī | slātkŏ slū | šăt, vī|trĭć kădă | pūnĕ zâ|padnī,
Līstje kăd | ŭstrēp|tī, | grānčĭcǎ | kăd sē vī|e.
Il kâdă | jōcâ slằ|vūlj gū|stōj mĭlŏ|ljūbnŏ | nằ līskĭ,
Grlĭcă | kằd tū|žī, | kằdlĭ | kōs|ić fīću|kā

Ova dva distiha imala bi u heksametrima ovakovo lice imati:

Slatko je | slušat | glas, kad | vjetrić sa | zapada | puhne,
Listje | kad us|trepti, | kad se | grančica | vije,
Il sla|vulj jo|ca gu|stoj milo|ljubno na | liski,
Grlica | kad tu|ži, ili | kad no | kosić fi|ćuka.

Sada mislim, da ne će nitko reći, da su ovi stihovi naškom uhu neugodni.«

Ovako Veber ispravlja Katančića. Međutim i lajik može lako opaziti, kako i Veber nije na pravom putu slažući heksametre dijelom na osnovu akcenta, a dijelom na osnovu kvantiteta, jer je dovoljno upozoriti na neskladnu diobu stopa u zadnjim dvjema stihovima, koja je isto tako neprirodna kao i Katančićeva. K tomu Veber, koji zna, da je drugi stih elegijskoga distiha pentametar, naprosto ga briše, valjda što ne umije napraviti pentametar. Ako je Katančićeva teorija o prozodiji za klasične stope u našem jeziku zamršena, teška, i ne odgovara duhu našega jezika, iz navedenoga bilježenja dužine i kračine slogova vidi se, da je i Veberovo naučanje neprilagodivo našemu jeziku, jer se ni on ne drži akcenta, nego miješa principe o slaganju stopa po akcentu s principima o slaganju stopa po kvantitetu (dužini i kračini slogova).

Prema ovoj teoriji, uglavnom osnovanoj na pravilima latinske metrike, ispjevao je Katančić osam pjesama u četiri vrste klasičnih obrazaca: elegijski distih, heksametar, safična strofa i metar asklepijadejski drugi (metrum asclepiadeum secundum).

Najprije dolaze tri pastirska razgovora, od kojih su prva dva u elegijskom distihu (heksametar i pentametar), a treći u heksametrima. To su pastirske ekloge, ali ne više u maniri talijanske renesanse, koja je prenijela u Dubrovnik čitav niz t. zv. pastorala, već pod punim utjecajem Teokritovih *Idila* i Vergilijevih *Bukolika.* Dr. Franjo Maixner[1]) dokazuje podrobnim poređivanjem, kako je sve to prepjevano prema gornjim pastirskim idilama Teokrita i Vergilija; k tomu pridodavanjem iz Ovidija.

Evo jednoga primjera kako Katančić prepjevava:

Ovdi bijaše zdenac neglotni, kog voda bistra
prosvitliva; nikad taknula marva njega.
Nit vodu muti zvirad, bližnjeg nit grančica stabla;
stabla daju hladnost, trava priželjnu sladost.
Ovdi dite došav morno tirajući zviradi,
spusti se na travicu blizu do zdenca meku.

[1]) *Pastirski razgovori u Katančićevih »Fructus auctumnales«* — Rad Jugoslavenske akademije, 65, str. 71—91.

I kad hoti žedju protirat, nova žedja priraste,
prignuvš' usta k vodi priliku lipu vidi.
I što tilo ne bi, ljubeć on tilo činjaše;
sam se čudi sa sobom, pak stade motrit oči,
Obraz bili, čelo svitlo, vrat čisti, obrve
crne, vidi rumenom gizdava usta bojom.

Original u Ovidijevim *Metamorfozama* glasi (III. 407—423):

Fons erat inlimis, nitidus argenteus undis,
quem neque pastores neque pastae monte capellae
contigerant aliudve pecus, quem nulla volucris
nec fera turbarat nec lapsus ab arbore ramus.
Gramen erat circa quod proximus humor alebat,
silvaeque sole locum passura tepescere nullo.
Hic puer et studio venandi lassus et aestu
procubuit, faciemque loci fontemque secutus
dumque sitim sedare cupit sitis altera crevit.
Dumque bibit visus correptus imagine formae
spem sine corpore amat, corpus putat esse quod umbra est.
Adstupet ipse sibi vultuque immotus eodem
haeret, ut e Pario formatum marmore signum,
spectat humi positus geminum, sua lumina, sidus,
et dignos Baccho, dignos et Apolline crines,
impubesque genas et eburnea colla decusque
oris et in nives mixtum candore ruborem.

U prijevodu Maretićevu:

Bez gliba izvor imade srebrolikih, bistrijeh vala,
Kojeg ne taknuše nikad pastiri ni koze, što brdom
Pasu, ni druga stoka; pomutila nije ga nikađ
Ptica nit ikakva zvijer ni grana padnuvši s drva.
Okolo rastaše trava i bujaše imajuć vlage;
I šuma bješe, što nije sunčane propuštala žege.
Narkis izvorom jednoć i mjesta ljepotom privučen
Od lova trudan buduć i pripeke onamo leže.
Hoće da ugasi žeđu, al' nova žeđa mu raste.
Pijući krasan ugleda lik i opčinjen njime
S nadom ljubi čeg nema držeći za t'jelo sjenku.
Samome sebi se divi, nepomično motri i stoji
Sličan istesanom iz parskoga mramora kipu.
Oči svoje ko dvije zvijezde gleda ležećke
I kosu, koje se Bakh ni Apolon stidjeli ne bi,
Gleda golobrado lice, bjelokosni vrat i ljepotu
Usta i crven, koja s bjelinom se snježanom m'ješa.

Jedino je svoga tu dodao Katančić, što je pohrvatio imena pastira i njihove pastirske razgovore prenio u Slavoniju. O kakvoj pjesničkoj vrijednostih ovih njegovih pokušaja nema ni govora, i već je pred pô vijeka Maixner izrekao nepovoljan sud o Katančićevu pjesnikovanju usprkos Šafaříkovu protivnom mišljenju: »Dapače morat ćemo protivno suditi, da u Katančića nije bilo ni pravoga uzleta ni tvorne sile i izvornosti pjesničke, te da spada među slabije između onih pjesnika, koji su se u ono vrijeme pojavili u Slavoniji. Taj svoj sud ne temeljimo u ostalom na opažanjima svojim o pastirskim razgovorima nego također na drugim njegovim pjesmama u »fructus auctumnales«. Latinske bo pjesme njegove, akoprem pokazuju veliku vještinu i okretnost u latinskom slogu, većim se dijelom prislanjaju na staroklasične uzore, najpače na Horacijeve ode, a hrvatske ili su imitacije narodnih — a te su mu još najbolje uspjele —, ili se povađaju također za staroklasičnima, ali nešto samostalna, što bi po strogim zahtjevima zaslužilo ime prave poezije, stvorio nije.«

Iznijevši ponajprije pravila Katančićeve klasične metrike, evo po nekoliko stihova iz raznih razmjera. Elegijski distih već smo donijeli na dva mjesta (citat iz Vebera i iz Maixnera), a evo par heksametara iz one poznate »Satir od kola sudi«:

Pán sviralóm jednoć zapovid na Feba, potočne
Sestre kupi na gori Fruškoj kod Srima ponosnog;
»U kolo, Nimfe,« veli, »svetac valja Cinta današnji
Proslavit i starom poigrat po načinu, znate. i t. d.

Kako je safična strofa po konstrukciji najbliža prozi, uspijeva mu najbolje:

Il' se po lugu Patarea Febe
Il' po Parnaskim šumami prohađaš,
K nam se prislatkom citarom požuri,
Divo Talija.

Dao je i jedan pokušaj u obrascu »metrum asclepiadeum secundum«:

Ú društvú kolikó Cíntija mláđanih
Séstricá, tirajúć zvírke dugó, zahod
Hládit súnčani kád póčme tihú šumu,
Žúdi lúk položít dolí...

Katančić postavivši svojim pokušajima u klasičnim obrascima za osnov pravila staroklasičnoga pjesništva grčkog i latinskog, on ga je proveo dosljedno u svih osam pjesama spjevanih po pravilima svoje metrike. Tako je nastalo ono naglašavanje u našem jeziku neprirodno, koje, i kad bi sadržaj u pjesmama imao kakvu pjesničku vrijednost, ubija svaku poeziju svojom neskladnošću sa duhom našega jezika, jer poezija nije samo u sadržaju, nego u sadržaju koji se je porodio

harmonično s formom. Potpuno je točan izneseni sud Franje Maixnera o Katančiću glede pjesnikovanja u klasičnim metrima, ali je ipak red nešto istaći o ostalom Katančićevu pjesnikovanju, koje je ispjevano u formama narodne metrike. Tu treba razlikovati dvije vrste pjesama, koje je već i Katančić podijelio: 1) Popivke narodne (alkmanska u kolu) i 2. Proste. Prve zove latinski »trochaica patria; in choreis«, a druge »Vulgaria Lyrica«. One prve nijesu drugo nego čiste imitacije narodnih lirskih pjesama:

O! jabuko bilorujna,
Krasan ti si rod donila;
Dvi jabuke na dvi grane,
A na trećoj soko sivi.
Soko gleda u bosilje.
U bosilju kolo igra,
U tom kolu lipa Mara,
I na njoj je zlatna parta,
I svilena povezanka,
I dva pera kalopera,
I četiri miloduha,
I dva traka suha zlata.

Ili ona druga:

Rosna, bosna, oj košutko, — oj, rosna, bosna!
Kud si rosom putovala?
»Pratila sam braca dragog.«
A što ti je bratac davô?
»Davô mi je devet ključev,
Otvaram da devet gradov.
Otvorih ja prva grada,
Al u gradu kolo igra,
U kolu je seka Mara.
Mara bi se jurve dala
za junaka za oblaka;
kuma zove žarko sunce,
a miseca svata starog,
a vlašiće barjaktare,
svate zove sitne zvizde.«

Treba uvažiti, da je Katančić počeo slagati stihove, kako on sam bilježi, god. 1779., a pjesme štampao god. 1794. U to vrijeme postoji doduše neki pokret u smjeru, da se umjetno hrvatsko pjesništvo približi narodnom stihu i izričaju (Kačić, Reljković), ali je to približavanje nastalo iz pobude, da se stvori štivo za narod, koje će narod odgajati i poučavati ili oduševljavati za izvjesni cilj. Katančić je protiv takvoga tendencioznog pjesništva, on je u shvaćanju pjesništva čisto protivan didaktičnom pjesništvu, on je za čistu poeziju. U to ime otvoreno ustaje posebnom pjesmom u heksametrima (»Satir od kola sudi«) protiv Reljkovića i njegovih napadaja na narodne običaje, a naročito na kolo. Treba pak istaknuti, da je Katančić svojim pokušajima, da podražava narodnoj lirici, za čitave decenije preteča kasnijih imitatora narodne pjesme, koji će kod Hrvata početi tek za »ilirskog« pokreta, a kod Srba još i kasnije, kad će četrdesetih godina prošloga vijeka Vukova borba srušiti »slavenosrpštinu« u srpskoj književnosti. Dakako da danas ono nekoliko Katančićevih pokušaja u duhu narodne lirike nema većeg značenja, ali za ono vrijeme pri kraju XVIII. vijeka znači utiranje nove staze u našem pjesništvu.

No još jedan pjesnički pokušaj treba spomenuti kod Katančićeva pjesnikovanja. Pri kraju zbirke »Fructus auctumnales« nalazi se odio pod natpisom »Proste« (Vulgaria Lyrica). Tu je napravio pokušaj, koji odaje, da je ipak bio na putu da pogodi pravi način: spoj narodnog stiha i izračaja sa duhom klasične poezije. Da je kasnije nastavio s ovakvim radom, nije isključeno, da je takvo nastojanje moglo uroditi kojim uspjelijim plodom. Ali se je Katančić dospjevši u zrele godine okanio pjesništva i prešao nauci, gdje je stekao veliko ime. Međutim zaslužuje da navedemo jedan od takvih pokušaja, koji se izdvaja iz čitavog Katančićeva pjesnikovanja i zavrjeđuje naročitu pažnju s obzirom na vrijeme, u kojemu je ispjevan:

Vinobera u zelenoj Molbice dolini prikazana Vilam samoborskim

O! zelena gorice, Molbice, lipa, ugodna!
Tebe štuju Snašice, Divice, gizda i plodna;
Ti si svakoj Divi mila, tebe želi svaka vila:
Ti si dobrim vinom i sadom rodna.

U tebi je baščica, grančica kitna, zelena;
A po sridi travica, ljubica šumskog plemena
Oko tebe loza vita i gorica kano kita;
Po tebi se Diva šetka ljubljena.

Amo šumski mladići, ditići hode veseli,
S njima hitrih Snašica, Nimfica kolo bit želi;
Uhvate se skladno skupa, stoji nogu lakih lupa:
Pan pribira svirku, hop! Satir veli.

U kolu je Milica, Ljubica sestrice mile.
Izvan kola Danica, Ančica i druge Vile;
Tu Milica pismu piva, a Ljubica njoj odpiva:
Nimfe igru pismom uredno dile.

Strane Bakus mlađani, kićeni na šest pardusâ,
U ruci mu dvojnica kupica, slatkoga kusa;
Na glavi mu grožđa vinčac, oko bokû listâ lančac,
Kite kola grozdi lipog mirisa.

Pored Nimfâ prolazi, njeg pazi Sestra vesela;
Slide Bake vijane, pijane, strumavog čela;
Satirim se podruguju, rukam, nogam posprduju;
To gledaju Vile, gledaju sela.

O zelena dolino, planino, lipa si dosti;
Ti si kratke prilika, ti slika svita radosti:
Zbogom, Vile, misto·vaše! Spomente se pisme naše;
O Molbice! Zbogom, raju mladosti.

Teško je utvrditi, što je Katančića potaklo na sve ove novotarske pokušaje. Nema sumnje, kasniji arheolog i profesor arheologije, učenjak, čije se ime i danas spominje u nauci, stajao je u prvom redu pod utjecajem klasike, u kojoj se je odgojio, ali mora da je na Katančića utjecao i pokret romantike u drugoj polovini XVIII. vijeka, koji je dolazio sa sjeverozapada Evrope, jer je to vrijeme, kad se teži za odvajanjem od klasike, a svraćanjem narodnoj romantici. Ja bih i još jednu stvar nabacio: nijesu li na Slovenca Bartolomeja Kopitara, latinista, a inače štovatelja narodne poezije, djelovati Katančićevi pjesnički pokušaji u maniri narodne lirike, na onoga Kopitara, koji će dvadeset godina poslije »Fructus auctumnales« otkriti talenat Vuka Karadžića i uputiti ga putem, koji će preporoditi književnost u našem jeziku?

(Ulomak iz oveće književne studije o klasičnoj metrici kod nas.)

DR. JOSIP NAGY, ZAGREB

PUCIĆ I STARČEVIĆ O ISTOČNOM PITANJU

I

Za *istočno pitanje* primijetili su njegovi najbolji poznavaoci, da je zapravo tako staro, kao što je i povijest svijeta i da će, sad u jednom, a sad u drugom obliku stajati na dnevnom redu, dok bude svijeta. Kao što je Istok, po svom čaru i svojim tajnama stvoren za beskonačna maštanja, tako će ne samo pjesnici nego i politički pisci uvijek naći nešto, što će moći svesti pod naslov Istočnog pitanja.

Bilo kako mu drago, treba imati na umu, da se ovo, u političkom smislu vrlo škakljivo, a u naučnom vrlo zanimljivo pitanje sastoji ne iz jednog jedinog, nego iz velikog broja različitih elemenata. Nitko ne može potpuno točno navesti sve njegove komponente, ali se svako može lako uvjeriti, da se Istočno pitanje može na jednoj strani shvatiti kao političko pitanje, a na drugoj kao kulturni problem.

U političkom smislu bio bi to skup problema, koji se u glavnome kreću oko Turskog carstva, dokle je god dopirala ili dopire još i danas vlast Turske. Tu su pitanja o istočnoj Europi, Balkanu, istočnom dijelu Sredozemnoga mora, Aziji i Africi. Prirodno je, da se sve ono, što se kreće oko ovog prostranog područja, nije nikada javljalo na jedan put, a niti u jednom te istom obliku, i da se nije moglo riješiti na jedan te isti način. Kako se pak često dogodilo, da se za to rješenje nijesu uvijek izabirala najprikladnija sredstva, tako se često događalo, da se postavljanjem istočnih problema na dnevni red podjedno stvaralo novih poteškoća, koje su Istočno pitanje u cjelini učinile još zapletenijim, nego što je samo po sebi. Dok je jedan interesirani faktor pospješivao rješenje, drugi ga je suzdržavao; dok je jedna država tražila načina, kako bi za sebe dobila koje istočno područje, druge, koje nisu imale što da osvoje ili nisu mogle ništa osvojiti, protivile bi se bilo kakvim promjenama na Istoku, i zalagahu se za to, da se postojeće stanje ne mijenja. Odatle se rodila dobro poznata formula o status quo. Javi li se jedna strana s bilo kakvim pretenzijama, druga će stalno poći u potragu za načinom, kako da joj ih osujeti. Ima država, koje uopće nijesu pomišljale na istočna osvajanja, pa su ipak radile na tome, da njihov utjecaj na Istoku bude i što ekstenzivniji i što intenzivniji.

Istočno pitanje, u političkom smislu, sastoji se faktično od ova tri glavna momenta: od neprirodnih političkih i vjerskih prilika na samom Istoku, od političko-diplomatskih pa i strategijskih pothvata evropskih država prema Istoku, i iz političko-diplomatskih, a kadšto i strategijskih pojava između samih država bez veze s istočnim područjima, ali pojava, kojima je klica u istočnim interesima. Nije rečeno, da se ne bi mogle navesti i još koje komponente, a još bi manje to mogla biti jedina definicija Istočnog pitanja. Definicija danas ima zapravo toliko, da ih je teško nabrojiti.

Istočno pitanje kao kulturno-historijsko pitanje kud i kamo je manje zamršeno nego kao političko, ali mu je zato opseg mnogo širi. Moglo bi se reći, da mjesto, koje Istok ima u svjetskoj povijesti, ispunjava kulturno-historijsku stranu Istočnog pitanja. S Istokom u uskoj vezi stoje velike kulturne epohe i odlučne historijske pojave; iz njega proizlaze ili se k njemu vraćaju činjenice iz prošlih i naših dana, koje oko sebe okupljaju velike dijelove svijeta.

Povijest kulturno-historijskog Istočnog pitanja mogla bi početi ili već s početkom svijeta ili barem s prvim počecima kulture za faraona u Egiptu, da se zatim nastavi u negda slavnoj Grčkoj, u rimskim pokrajinama u Aziji, u Bizantu i kasnijem Carigradu, u Damasku i Bagdadu. Istok je sjao u svijetlu kulture u doba, kad je ostali svijet bio zastrt tamom barbarstva. To sjajno doba ulazi doista u povijest Istoka, ali ne ulazi u povijest Istočnog pitanja. Nije se lako odlučiti, da se njegova povijest protegne na doba od drugog stoljeća do prijelaza šesnaestog vijeka u sedamnaesti, na doba širenja političke i vjerske snage Islama. Nije se lako na to odlučiti, jer je to doba prilično jednolično, pa kao da je baš po toj svojoj jednoličnosti u kontrastu s ostalim glavnim razdobljima Istočnog pitanja, koja su ispunjena kontrastima i dramatičnom živahnošću. Svakako povijest Istočnog pitanja, uzme li se kao zasebna cjelina, treba da započne sa šesnaestim i sedamnaestim vijekom, a iz pređašnjeg doba da tamo i amo uzme po koji elemenat, koji će biti lijepa paralela događajima kasnijih vremena.

U 16. i 17. vijeku otvorilo se Istočno pitanje u svom punom opsegu, jer je tada s istočne strane zaprijetila opasnost čitavoj Europi, u prvom redu Austriji. Tursko carstvo, nasljednik Bizanta, imalo je sve pozitivne i negativne crte ovog nasljedstva. Turska, kao i njezin predšastnik, isticaše svoju vlast nad obim stranama morskih tjesnaca Dardanela, držaše čvrsto u svojim rukama sve puteve, koji vode iz Europe u Aziju, a snagom svog oružja vršila je neku naročitu supremaciju čak u centralnoj Europi. Neprijatelji Bizanta su i njezini neprijatelji, a među ove spadaju i Slaveni i Perzijanci. Potreba otvaranja puteva u Istočnu Indiju za svjetsku trgovinu kosi se s njezinim

političkim načelima. Pred turskom silom strepilo je i samo kršćanstvo.

II

Svi narodi, koji su na jedan ili drugi način bili interesirani ili su to još i danas u Istočnom pitanju, pokazali su to i literarno-publicističkim djelovanjem. Interes Hrvata je doista drukčiji nego interes velikih sila. Pred široki svijet, na međunarodnim kongresima i konferencijama nisu mogli iznositi svoje prijedloge za takovo njegovo rješenje, koje bi odgovaralo njihovu položaju na raskrsnici između Istoka i Zapada i njihovu području, na kome se ukrštavaju narodi, vjere, kulture i civilizacije. Ali su barem studijama na svom i na tuđim jezicima mogli posvjedočiti, kako ga sami poimaju i kakovo rješenje smatraju najprikladnijim.

Dubrovački pjesnik, historik i publicist-političar Medo Pucić, čovjek, koji je vrlo rano i vrlo točno shvatio značenje Gajeva Ilirskog pokreta i kasnijega realističkog programa o sjedinjenju Dalmacije s Hrvatskom, pozabavio se Istočnim pitanjem g. 1867. u studiji La Serbia e l'impero d'Oriente, koju je objelodanio u talijanskoj reviji Nuova Antologia.

Markantna je već godina, kad je izašao ovaj Pucićev članak. To je doba, kada se stanje Istočnog pitanja osnivalo na Pariskom ugovoru g. 1856., koji mu je dao evropsku međunarodno-pravnu podlogu, kada su konvencijom od 15. travnja 1858. Austrija, Francuska i Engleska garantirale Turskoj integritet, i kad je engleski parlamenat tu konvenciju tako protumačio, da tri ugovorene stranke imadu pružiti zaštitu Turskoj protiv vanjskih neprijatelja, dok ne žele stati na put težnjama za neovisnost pojedinih naroda, koji stajahu pod turskom vlašću. Vanjskim neprijateljem Turske smatrala se u prvom redu Rusija; zapadne su velike sile često pokazale svoju volju, da suzbijaju porast njezina upliva na Istoku. Rusija se ne zadovoljavaše sa stanjem, koje bijaše stvorio Pariski ugovor, koje je išlo njoj na štetu, a drugima u korist, i spremaše onaj svoj istup u svrhu, da se oslobodi nametnutih spona, koji je učinila u doba prusko-francuskog rata g. 1870/71. To je doba, koje je vrlo blizu formiranju Kraljevine Italije, formiranju, koje je veliki talijanski državnik Cavour mogao sretno provesti, jer je, usprkos različitim mnijenjima svojih zemljaka, talijansko pitanje poput istočnog formulirao kao m e đ u n a r o d n o, i za svoje ciljeve dobio Francusku i Englesku.

Medo Pucić, koji je u talijanskim listovima Osservatore Dalmato i La Favilla izdavao svoje Studi sugli slavi, prosudivši točno političke koncepcije Cavourove, ispravno je povezao istočno pitanje uz talijansko. Veličanstveno rješenje talijanskog pitanja, kaže Pucić,

predstavlja najveći triumf načela nacionalnosti. Time je dan jak poriv slobodi pojedinih naroda u Euvropi. Istočno je pitanje u očima političara prava neman; pojednostavnit će se odmah, čim se postavi na onu istu bazu, na kojoj se riješilo talijansko, na bazu nacionalizma. Ne može biti sumnje, da će odatle prije ili poslije slijediti uništenje dvaju carstva, turskog i austrijskog. Pucić gleda na geografsku kartu evropskog Istoka, obara se na umjetno povučene političke granice (»i limiti politici che la prepotenza, la diplomacia e la barbaria vi hanno tracciato«) i pobliže se zadržava na području, koje nastanjuju Bugari, Srbi, Hrvati i Slovenci ili, kako zove ove zadnje, Carni. Skup svih naroda, koji ispunjuju evropski Istok, dođe li svaki do svog političkog života i do vlastitog oblika države, može jedino putem konfederacije dati evropskom Istoku prikladan oblik, a Istočnom pitanju legitimno rješenje (»E questo nesso di nazioni, tratta che sarà ognuna a vita politica ed a forma di Stato proprio, può solo con una spontanea conferedazione dare all'Oriente europeo il suo vero assetto ed alla Questione Orientale la sua legittima soluzione«.). Kako bi od rasula Turskog carstva i od koristi, koju bi odatle mogla za sebe izvući Austrija, najveća opasnost mogla nastati za Italiju, tako joj se nameće neminovna potreba, da nikakvim sredstvim ne sprječava prirodan tok događaja na bližem Istoku.

Pucić povlači paralelu između toka talijanske i srpske povijesti, zadržava se pobliže kod glavnih povijesnih događaja kod Srba do mohačke bitke g. 1526., kod Hrvata do napoleonskih vremena, baca letimičan pogled na povijest i književnost dubrovačku, opisuje borbe slavenskih naroda, u prvom redu Poljaka, protiv Turaka, prelazi na događaje devetnaestog vijeka u Srbiji, Crnoj Gori, Hercegovini, Bosni. Zadržava se kod djelovanja konzulata stranih država prigodom pobuna kršćana u Bosni i Hercegovini, talijanskog, ruskog, engleskog, austrijskog, pruskog i francuskog, i zaštite, koju su pružili kršćanima, dok za bijednu raju upotrebljava oznaku taillable et corvéable à volonté. Prelazi na Bugare, tumači njihovo ime, crta njihovu povijest, zadržavajući se osobito na djelovanju Ćirila i Metoda i njihovih učenika, na crkvenoslavenskom jeziku i književnosti, nastoji vjerske razmirice i vjerska pitanja novijih vremena učiniti shvatljivim zapadnom svijetu, ističe poznatu marljivost Bugara, koja da je osobito cijenjena u Engleskoj.

Pucić govori pobliže o Srbima u Austriji i Ugarskoj pa i tim povodom naglašava potrebu sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom (... Dalmazia che per titolo, legitimo e antico dovrebbe essere congiunta al sopradetto regno unito...). Nadovezuje nekoliko primjedaba o sukobima između Madžara, Hrvata i Srba, i o pothvatima za madžarizaciju različitih naroda u Ugarskoj. Nakon što je pobliže prikazao pokrete u Hrvatskoj u doba između g. 1848. i 1867., pokrete ne samo političke nego i kulturne, primjećuje, da se Hrvati s gradom Zagrebom u doba istočne krize predstavljaju kao vrlo važan elemenat za civilizaciju i za nauku. Preko Hrvatske Austrija, istisnuta iz Njemačke i Italije, može da se obrati Istoku, ne birajući nikakav novi program, nego služeći se tradicijom borbe s Turcima u uvjerenju, da Slaveni sačinjavaju većinu njezinih podanika (»e quindi il programma croato dovrebbe parergli ragionevolissimo»). Austrija se na to ne odlučuje iz bojazni, da Rusija ne bi zaposjela Bugarsku i pružila ruke na Carigrad. Antagonizam između Austrije i Rusije može postati fatalnim, i zbog toga nastaje potreba obrazovanja Kraljevine Srbije kao potrebit uvjet sigurnosti Europe. »E questo Stato — završuje Pucić svoje razmatranje — che oramai diventa condizione necessaria alla sicurezza dell' Europa, non può essere, per tutto il nostro discorso, che un Regno di Serbia.«

Već iz ovoga letimičnog pregleda sadržaja Pucićeva spisa vidi se, da je pred očima imao dva glavna cilja. Na jednoj je strani htio prikazati zapadnom svijetu prilike slavenskih naroda, a da bi svijet znao nešto pobliže o narodima, kojima je krojio pravdu i kojih je sudbina imala doći pred međunarodni forum i tu biti prikladnije riješena nego u prošlim prilikama. Na drugoj Srbija, koja čl. 28. Pariskog ugovora iz g. 1856. bijaše postavljena pod kolektivnu garanciju evropskih država, trebala je postati samostalnom državom, a da se iz rusko-austrijske opreke zbog Balkana i Bližeg Istoga uopće ne bi uskomešalo evropsko ravnovjesje. Pucić kao da je dobro uvidio, da zauzimanje velikih sila za Tursku na Pariskom kongresu i časovito, i to samo relativno, poboljšanje turske uprave nakon g. 1856. ne će ispuniti nade, koje se polagahu u ovoga najmlađeg člana evropske zajednice. Predvidjeti nije, naravski, mogao događaje sedamdesetih godina, slabo upravljanje Porte Bosnom i Hercegovinom, pobune, koje se, zbog toga, razmahaše u tim zemljama, i zahvatiše čitav Balkanski poluotok, Reichstadski sporazum između Rusije i Austrije od 8. srpnja 1876., zahvat Rusije u Istočno pitanje, Sveto-Stjepanski mirovni diktat Rusije Turskoj, englesko-austrijsku opoziciju Rusiji, Berlinski Kongres i potporu, koju je u Istočnom pitanju Austriji pružila Njemačka. Još je manje mogao predvidjeti vezu Italije s Njemačkom i Austro-Ugarskom putem Trojnoga saveza i ulogu Istočnog pitanja u doba velikih političkih saveza, na jednoj strani njemačko-austro-ugarsko-talijanskog Trojnog saveza, a na drugoj rusko-francusko-engleskog Trojnog sporazuma.

III

Dr. Ante Starčević održao je u hrvatskom saboru velik govor baš povodom zaključaka Berlinskog kongresa 14. listopada 1878., a 1899. izašao je štampom njegov spis Istočno pitanje, koji je prošle godine 1936. objelodanjen u drugom izdanju. Starčević se već prema vremenu našao u drugom odnosu prema Istočnom pitanju od Pucića, ali mu je i cilj drugi. Pred njegovim očima ne stoji Istočno pitanje, kojega pravu bit treba prikazati stranom svijetu, nego pitanje, koje je, po svom ukusu i po svojim interesima definitivno (tako se mislilo g. 1878.) riješila Austro-Ugarska, kojoj politika ne bi smjela biti na štetu Hrvata. Starčević je na početku svoga saborskog govora izrazio uvjerenje, da su za habsburšku dinastiju isto tako opasni Sveto-Stjepanski i Berlinski ugovori, koji su zahvatili u Istočno pitanje, kao i ugovori u Villafranca i u Zürichu, kojima je udaren temelj Kraljevini Italiji. Opasnost dolazi i iz nutarnjih i iz vanjskih prilika. Po njegovu mnijenju gospodarsko i moralno stanje u monarhiji, nakon uvođenja dualizma bijaše takovo, da je morao čisto i bistro reći, da se država ili mora iz temelja preurediti ili da će neminovno propasti. S obzirom na vanjske prilike uzima Starčević Bosnu za polaznu točku i hoće da dokaže, da je sa strane Austro-Ugarske došao poticaj za rat između Turske i Rusije, da je ova država bila istodobno i za Tursku i protiv nje, da je upravo ona dovela Tursku u nepriliku i konačno, da je zahvat u Bosnu za monarhiju velika opasnost.

Prvi problem, kojega se Starčević dotiče, jest problem Crnoga mora i Dardanela. Po njegovu mnijenju, Rusija, izvojštivši za sebe prolaz kroz Dardanele i Bospor, otvorila je Crno more svim narodima. Analizira sva utanačenja, koja se odnose na to pitanje, tako Kučuk-Kajnardžski ugovor g. 1774., konvenciju g. 1840. o zatvaranju Dardanela i Bospora, Pariski ugovor g. 1856. Za taj posljednji primjećuje, da ga je Rusija lojalno poštivala, iako je za nju bio vrlo težak, Austrija da ga je poštivala do dualizma, a zatim ga stala obraćati prividno u korist Turske, faktično na njezinu štetu, kao i na štetu Rusije. Kad je pak Rusija poznatom notom kancelara Gorčakova od 31. listopada 1870. objavila svijetu, da se ne smatra obvezanom odredbama Pariskog ugovora, ukoliko skučuju njezinu slobodu kretanja na Crnom moru, i kad je na Londonskoj konferenciji g. 1871. dobila prikladnu zadovoljštinu, potpuno se umirila, dok je Austro-Ugarska preko svog ministra vanjskih posala grofa Julija Andrassyja neprestano šarala, bila za Tursku i protiv nje, za Rusiju i protiv nje. Starčević primjećuje: »Vladar, kojega najsvetije pravo, pravo izvanjskih odnošaja, tako se upravlja, ne može imati onaj

ugled, kojega bi imati morao i narod, kojega su izvanjski odnošaji tako zastupani, ne može imati onu sigurnost i čast, koje spadaju među uvjete državnoga opstanka.« Povodom bune u Hercegovini konstatira, da se Turska nije tužila na Rusiju nego na Austriju, koja je na jednoj strani Turskoj zajamčila neodvisnost i cjelokupnost, a na drugoj određivala, kako ima trošiti prihod Bosne. Za rusko-turski rat i za uvjete mira, koje je Rusija objavila na zahtjev Engleske, primjećuje: »Nikada država nije tako iskreno i tako stalno rat vodila ni uvjete mira obdržavala.«

Prelazeći na Berlinski kongres Starčević prati njegov tok skoro od dana na dan, od sjednice do sjednice, zadržava se kod svih pitanja, koja su došla na red, a naročito kod pitanja Bosne i Hercegovine. Starčević je vrlo točno uvidio značenje odredbe čl. 25. Berlinskog ugovora, da će Bosna i Hercegovina biti »zaposjednute i upravljane« »od Austro-Ugarske (Les provences de Bosnie et d'Herzegovine seront occupées at administrées par l'Autriche-Hongrie), i posljedice, koje su nastale od tumačenja ove odredbe. Kao paralelu ovom zauzeću naveo je činjenice, da je Austrija bila zauzela Napulj, Toskanu, Piemont, kasnije Moldavsku i Vlašku, da je Rusija dva puta zauzela Moldavsku i Vlašku, Francuska Španiju, Siriju, pa čak i Rim. Vojska je samo bila od pomoći domaćoj vlasti, a na svoju ruku nije ni gospodarila ni upravljala. Austro-Ugarska se morala sporazumjeti s Turskom u pitanju uprave u Bosni i Hercegovini, kao i o tome, čiji će zakoni biti odlučujući. Kako Austro-Ugarska nije Turskoj navijestila rat, Bosna i Hercegovina nisu prestale biti podložne Turskoj, njihov je zakoniti vladar sultan, a ne austrijski car. Znači li zauzeće Bosne i Hercegovine početak podjele Turskog carstva, onda će iza ovog prvog zahvata slijediti drugi, kao što se zbilo i s Poljskom.

Svoje razlaganje završava Starčević ovako: »Tako ja smatram taj korak s kojega mu drago stanovišta protuzakonitim i on zbilja nikakova dobra ne obeća niti dinastiji niti narodu. Jer dok je Turska tako slaba, ja ne znam, tko može pomisliti, da će Crna Gora i Srbija pod ovim uplivom, pod kojim su, ikada dopustiti, da itko drugi ove zemlje dobije. Da bude na onu mojih prijatelja ili na moju, dakako da bi stvari posve drukčije stajale. Dok je bilo vremena, mi smo gledali, da se u našoj domovini zakonito stanje povrati. I samo kraljevina Hrvatska ima pravo na one pokrajine, i kako Grčka svojata svoja odnosna prava, uz priznanje Europe, tako bi kraljevina Hrvatska mogla svojatati one pokrajine. Ali pošto nema u međunarodnom pravu kraljevine Hrvatske, za to nema osebna kralja Hrvatske.«

Mnoge misli ovoga govora vraćaju se, prirodno, u spisu Istočno pitanje, i to s tim više, što prvi zametak ovoga spisa pada u godinu 1876., dakle u doba prije govora. Ali, kako je definitivno redigiran g. 1892., ima i razlika i novih misli. Starčević sada izričito ističe, da Ru-

sija mora dobiti otvoreno more, u prvom redu Sredozemno, jer joj je bez toga nemoguć pravi razvoj. Dok joj ovo po što po to treba, Carigrad joj nikako ne treba. Turska, ne slažući se s Rusijom, ne poznaje svoj pravi probitak i postaje igračkom Zapada. Balkanskim Slavenima bilo bi gore pod Rusijom nego pod Turskom već po tome, što bi se Zapad, ako bi i dopustio ovaj prijelaz, uvijek uplitao. Kad bi ih podijelili između Rusije, Italije i Austrije, onda bi se ove tri države klale za Istok, a druge bi im vlasti pomagale. Starčević osporava mogućnost, da bi sve zemlje mogle postati neovisnima, kad su po narodnostima izmiješane. Kršćanima se dakle najlakše može pomoći, a podjedno i riješiti Istočno pitanje, ako Turska izvrši uvjete, koje može dati, i ako to hoće velike vlasti.

U ovome svom spisu Starčević, mnogo više nego u saborskom govoru, zalazi u povijesne događaje, gospodarske, socijalne, kulturne i vjerske prilike u Turskoj uopće, a posebno u Bosni, zadržavajući se podulje kod muslimanstva. Konačan je njegov zaključak, da bi prikladno rješenje svih gospodarskih, socijalnih, vjerskih i kulturnih pitanja bilo najbolje rješenje Istočnog pitanja u cjelini. A, nadovezujući u neku ruku na svoj govor, i kretajući se u krugu Istočnog pitanja kao međunarodnog, naglašava, da, kad bi Rusija zauzela Carigrad, a skupa s njim i sve okolne pokrajine evropske Turske, to ne bi značilo rješenje Istočnog pitanja, nego njegovo pretvaranje u evropsko. Takovim osvojenjem Rusija, kad bi to mogla učiniti, dok je Engleska gospodar u Egiptu, na Malti i na Gibraltaru, ne bi ništa dobila, nego bi naprotiv izgubila. Ostala bi zatvorena na Bosporu, kao što je na Baltiku i na Crnom moru, pa bi ju čak i Italija mogla tjerati, da svoje snage uzaludno troši. A da bi Rusija mogla poboljšati svoj teški geografski i trgovački položaj, trebalo bi, da se združi s Francuskom protiv Njemačke. »Tako dakle — završava Starčević — po mom mišljenju, niti jednom današnjom kombinacijom ne može se riješiti Istočno pitanje, nego samo još više zamršiti i pretvoriti u evropejsko.«

Pucić je svoj talijanski članak napisao i objelodanio u doba, kad je Istočno pitanje stajalo u sjeni Pariskog ugovora g. 1856., a Starčević svoj saborski govor održao u doba, kad se d e f i n i t i v n o rješenje ovoga pitanja putem Berlinskog ugovora g. 1878. bijaše pokazalo samo p r i v r e m e n i m, dok je svoj spis Istočno pitanje napisao i objelodanio u doba, kad su se mogle opaziti konture rusko-austro-ugarskih opreka zbog njihovih divergentnih interesa na Bližem Istoku, i kad se dobro znalo, da je rješenje Istočnog pitanja putem međunarodnih utanačenja, a bez velikih kulturnih, gospodarskih, socijalnih i vjerskih reforma samo zgrada podignuta na pijesku. Već samo doba, kad je Starčević o svemu tome vodio računa, dalo mu je mogućnost, da pogleda u budućnost dalje od Pucića.

KASIM GUJIĆ, MOSTAR

ULOGA HRVATA U HERCEGOVAČKOM USTANKU

I

Katolički, zapravo hrvatski puk zapadne Hercegovine mnogo puta i s puškom u ruci ustajao je i borio se protiv turske vlasti. Takvih buna u ovom kraju bilo je i u 17. vijeku.

Još prije velikog turskog poraza pod Bečom digao je katolički puk zapadne Hercegovine (između Gabele i Mostara) 1682. godine (1093. po hidžri) veliku bunu protiv Turaka. R a z l o g b u n i b i l o j e n a s i l n o u t j e r i v a n j e f i l u r i j e t. j. d u k a t n o g p o r e z a, što ga mjesto zemljišnih poreza i desetine plaćahu kršćani, koji su vršili pionirsku službu filurdžija. Mostarske paše slali su svoje pobirače u godini po dva i više puta, da kupe taj dukat, a kad to narodu dodija, pobuni se i plane ustanak.[1])

Ali glavni ustanak protiv Turaka planu u Hercegovini istom u 19. vijeku. U 8. deceniju 19. vijeka stanje seljačkog naroda u Hercegovini bilo je neizdrživo zbog rđavih i žalosnih gospodarstvenih, agrarnih i socijalnih prilika. Desetina (trećina) ubirala se silom od naroda. Narod — seljaštvo — je besplatno radio (kulučio). Tursko činovništvo — upravno pa i sudsko — u to je doba korumpirano, ono ne drži mnogo do sultanskih naredaba, već gleda da napuni svoje džepove, pa je vlast izgubila svaki ugled u narodu. Sve je to stvaralo u narodu nezadovoljstvo.

Istina, gospodarstveno i materijalno stanje bilo je žalosno, ali nije ni ono bilo jedino uzrokom, da je došlo do oružanog ustanka. H r v a t s k a n a r o d n a s v i j e s t budila se u Dalmaciji s velikim mahom i počela zalaziti i u siromašne seoske kućice: pjesme se pjevale, novine se čitale, pune zanosnih rodoljubivih misli, što je sve prelazilo i u Hercegovinu. U d o m i l a s e b i l a v e ć i u p r o s t o g p u č a n i n a i d e j a, d a s e v a l j a r i j e š i t i T u r a k a i n j i h o v e u p r a v e. S druge opet strane novinstvo, domaće i strano, napunjalo je svoje stupce člancima i dopisima, većinom iz pera franjevaca, o bijedama i nevoljama u zemlji i poticalo rodoljube i narod na otpor, a vlasti pozivalo, da se raji pomogne. Neki su opet rodoljubi putovali zapadnom Evropom, prikazujući u žalosnom svijetlu stanje u zemlji. Tu su misiju vršili i franjevci bosanski, a osobito hercegovački, koji su između god. 1860. i 1876. putovali Europom i skupljali milodare u nabožne svrhe. Tom zgodom znali su zainteresirati mogućnike i vlastodršce,

kao i strano novinstvo za tamošnje prilike. U tome se odlikovao osobito okretni i umni pisac i političar, Hercegovac o. fra Petar Bakula, koji je zborom i tvorom neumorno djelovao u tom smislu. Neki su putovali po Francuskoj i Belgiji, drugi po Njemačkoj i Ugarskoj. Bakula je sebi odabrao Italiju i Austriju. God. 1862. izda u Rimu djelo »Mučenici u franjevačkoj misiji u Hercegovini«: prava jeremijada njegova žarkog i rodoljubivog srca. To je djelo pobudilo pravu senzaciju, pa su se mnoge talijanske novine na nj osvrnule i upozorile, osobito uvažena katolička smotra »La Civitta Cattolica«. On je sâm mnogo pisao po talijanskim i hrvatskim novinama, a osobito u tadanjem »Nazionalu« u Zadru i »Nar. Listu«, u kojem su članci »Gjuro i Andrija« od 1871. g. silno djelovali i svratili na se pažnju same vlade, koja je na svaki način htjela doznati za pisca i u tu svrhu odredila ucjenu od stotinu dukata. U istom su smislu djelovali i drugi franjevci, od kojih se je za ustanka uz druge istakao fra Martin Ljubić. Sve to kao i mnoge druge prilike podžigale su vatru, koja je imala ubrzo buknuti.[2])

U rano proljeće 1875. god. dolazi car Franjo Josip u Dalmaciju. Čim je stupio na to hrvatsko tlo, odmah se počelo među katoličkim hrvatskim narodom u Hercegovini glasnije šaputati, kako je ćesar pravi kralj i vladar, koji sam od sebe ide k svojim narodima, da se vlastitim očima uvjeri o njihovu napretku i da osobno saslušа njihove molbe i žalbe, pa da u svakom pogledu podupre i unaprijedi dobro svojih naroda.[3])

Dolazak carev donosio je velike nade za čitav hrvatski narod Dalmacije, Banovine, a naročito zemlje patnice — Bosne i Hercegovine. Još tada se govorilo, da to carevo putovanje ima važnu političku tendenciju, osobito glede Bosne i Hercegovine, gdje je već počimalo vreti.[4])

U vojnim krugovima dunavske monarhije odavno se tražilo zaleđe za Dalmaciju; od 1871. god. od proglasa Njemačkog carstva, kada je postalo jasno, da je Austrija konačno istisnuta iz Njemačke, bečka je vlada bila upućena samo na istok. Prilikom careva puta poluslužbeni Fremdenblatt je otvoreno govorio: otkada se Austrija u zadnjih devet godina rastavila sa svojim njemačkim i talijanskim političkim predanjima, nijedna pokrajina carevine nije zadobila toliko važnosti, koliko upravo Dalmacija.[5])

Ali ni katoličko svećenstvo nije stajalo skrštenih ruku. Franjevci, koji su bili u stalnom dodiru s dalmatinskim i banovinskim hrvatskim rodoljubima, shvatili su zamašaj toga putovanja, te se oprezno, ali odlučno dadoše na to, da tu lijepu priliku korisno upotrijebe. Spreme se, da otvoreno iznesu svoje mišljenje, potrebe, te da zato na svima pograničnim mjestima dočekuju cara i podastru mu svoje zahtjeve i želje.[6])

Turska vlada dobro je znala i razumjela, što je cilj careva putovanja, pa je vrlo budnim okom pazila na svoje podanike. Franjevci su na zgodan način obavijestili narod, o čemu se misli i radi. Narod je to shvatio, ali je trebalo velike opreznosti i taktike, da ne izbije na površinu prava misao.[7])

Već na prvoj pograničnoj postaji, u Sinju, predstave se 18. travnja caru tri franjevca iz Bosne, i to: oo. fra Anđeo Ćurić, gvardijan u Livnu, fra Lovro Karaula i fra Miho Marijanović, te mu prikažu svoje i svoga naroda tegobe i potrebe. Caru ih preporuči preko ravnatelja franjevačke gimnazije u Sinju, fratra Matesa, dalmatinski namjesnik Rodić. Car ih primi vrlo milostivo, i saslušavši njihove pritužbe, koje iznesoše, otpusti ih vrlo ljubazno s riječima: »Nesretni narode! Učinit ću sve, što je moguće.«[8])

U Imotskom, dne 24. travnja predstavi se caru devet hercegovačkih franjevaca, na čelu im kustos, a kasniji biskup o. fra Paškal Buconjić sa svojim tajnikom o. fra Augustinom Zubcem. Kustos Buconjić pročita u audijenciji pismenu adresu kralju. U adresi izloži najprije ekonomske i materijalne nezgode naroda, a onda istaknu virtualna prava habsburškoga doma na Bosnu i Hercegovinu, a k tome dosljedno i odnosnu brigu za narod. Car sve primi milostivo, kustosa Buconjića pozva na objed i odlikova ga komandom Franje Josipa I., a njegova tajnika Zubca viteškim krstom istoga reda, pa ih otpusti s riječima: »Vrlo mi je ugodno, što vidim moje drage franjevce, uvijek tako neumorne za dobro narodno.«[9])

U Vrgorcu dana 25. travnja predstave se caru u ime svoga naroda opet četiri hercegovačka franjevca: oo. fra Nikola Šimović, Luka Begić, Miho Rubić i fra Marko Herceg, te mu izlože sve bijede i nevolje svoga kraja. Car se s jednakom naklonosti s njima oprosti s pozdravom: »Nastavite činiti uvijek dobro za vaš narod, kako ste činili i dosada, i ja sam upravo došao, da dobro činim, koliko je moguće. Bit će bolje.«[10])

Na hercegovačkom zemljištu kod Neuma, koje presijeca Dalmaciju blizu Kleka, čekalo je cara na putu šest hercegovačkih seljaka, da predadu pismenu izjavu o svojim jadima i bijedi. Predstraža ih htjede odstraniti, ali oni posve mirno i odlučno rekoše: »Mi idemo našemu gospodaru i kralju, ne može nam nitko zabraniti bar moliti.« Kad je kralj, koji se u kočiji vozio, opazio, da oni nešto hoće, naredi, da mu se seljaci pripuste. I kad je seljak Pećko koji je predvodio tu pravu narodnu deputaciju, istakao sve tamošnje potrebe, zaključio je ovim riječima: »Vaše Veličanstvo. Ove su zemlje bile vaših djedova i pradjedova, pak su i vaše i ničije druge, valja da se o njima pobrinite. Dalje ovako ne možemo i ne ćemo, pa makar svi izginuli.« Car je na

to rekao: »Budite mirni, nastojat ću svakako, da vam bude bolje.«[11])

Stolački župnik i vikar don Lazar Lazarević organizirao je poklonstvo hercegovačkih franjevaca caru u Dubrovniku. U toj poklonstvenoj deputaciji bilo je sedam katoličkih svećenika: don Lazar Lazarević, stolački župnik, don Nikola Lazarević, župnik Hrasna, don Mijo Jeremić, župnik iz Graca, don Stjepan Putica, župnik iz Dubrava, don Ivan Vlahinić, župnik iz Trebimlje, don Ivan Musić, župnik iz Ravnoga i fra Oracio Torino, župnik iz Gabele. Dobro je bilo, što su navedene župe kao ostaci stare trebinjske biskupije spadale onda pod biskupa dubrovačkog, pa su se župnici, ako bi bilo od potrebe, mogli izgovarati, da idu u Dubrovnik biskupu po službenom poslu. Oni su, naravno, išli biskupu, u tu svrhu, da im on isposluje audijenciju kod cara. Biskup Zafroni ih uputi dubrovačkom okružniku Pavlu Rešetaru, koji im za volju biskupovu isposluje audijenciju. Kad su stupili pred cara, predstavi mu vikar don Lazar Lazarević sebe i ostale svećenike redom, i pozdravi ga u ime kršćanskoga katoličkog svećenstva i naroda u Hercegovini. Car se naklonio prema svakom od njih i rekao im doslovno: »Gledat ću da poboljšam vaše stanje.«[12])

Iako su franjevci i seljaci šutke i s najvećom opreznošću dočekivali austrijskog cara u pograničnim dalmatinskim mjestima, ipak to nije moglo ostati nezapaženo od strane turske vlasti. Naprotiv te deputacije, tugaljive izjave i pritužbe bosanskih i hercegovačkih izaslanika zabrinu tursku vladu, pa su radi toga svi učesnici poklonstvenih deputacija pali u nemilost kod turske uprave, osobito kustos Buconjić i Karaula: Buconjić zato, što je bio učen čovjek i kao franjevački starješina u imotskoj deputaciji izložio kralju ne samo bijedno ekonomsko stanje ovih zemalja, nego još više, što je spomenuo, iako oprezno, ali ipak dosta prozirno, historijski državno-pravni odnošaj zemalja prema habzburškoj dinastiji, istaknuvši pravo habzburške dinastije na Bosnu i Hercegovinu; Karaula opet zamjeri se turskoj tajnoj policiji osim drugoga i zbog toga, što je preko primasa Simora predao kralju pismenu spomenicu o nevoljama livanjskoga kotara. Učesnici deputacije znali su, da na njih vrebaju turske vlasti, pa su se radi toga pomno čuvali sve do same okupacije (1878.). Iz najvećeg meteža iznesoše gotovo svi ovi živu glavu, samo Karaula bi potajno umoren, a fra Mijo Marijanović ranjen.[13]) Neki su od njih morali bježati u Dalmaciju. Tako je stolački župnik i vikar Don Lazar Lazarević ostavio Stolac i nastanio se u Dubrovniku (1. srpnja 1875. g.). U Dubrovniku je ostao više od 3 godine t. j. do svršetka okupacije, jer se povratio u Stolac istom 1. studenoga 1878. god.

Odlučne careve riječi: da će učiniti sve, što je moguće za hrvatski puk Hercegovine, da je upravo došao, da ovom narodu učini dobro, i njegovo odlučno i uvjerljivo obećanje, izraženo u riječima: bit će vam bolje — pojačalo je borbenost u ustaškim redovima hrvatskoga puka zapadne Hercegovine.

Vrijedno je, da na ovom mjestu iznesemo i mišljenje engleskog spisatelja W. J. Stillmana, koji je za ustanka bio u Hercegovini, taj narodni pokret pomno proučavao i o tome napisao čitavo djelo. Stillman iznosi ova važna opažanja i činjenice:

Pohod austrijskog cara dalmatinskoj obali, koja je također i obala Hercegovine, jasno interesovanje, koje je pokazalo slovensko (op. hrvatsko) stanovništvo ovoga kraja, potaklo je stalno previranje i ponukalo katolike Hercegovce, da traže austrijsku intervenciju. U svome začetku ustanak je u glavnom obuhvatio stanovništvo između Popova i Gabele, koje je bilo isto tako podjarmljeno, samo je bilo bolje nadzirano od svećenstva (ovi su veoma podozrivi prema svakom pokretu, koji se osniva srpskim, ruskim i crnogorskim intrigama...).[14])

Poslije careva puta razvija se neobičnom živošću akcija u katoličkim kotarevima Hercegovine, u Stocu i Ljubuškom, da se digne ustanak. O tome živo rade katoličke svećenici svjetovni i franjevci.[15]) Uz svećenstvo počeše i mnogi uglednici organizirati u narodu ustaške odbore za odlučnu i krvavu borbu. Đuro Kristo, zvani Pećko (kapetan) iz Trebimlje obilazio je katoličke seoske kućice i potajno sazvao na dogovor u svoju kuću sve ustaške prvake od Trebinja pa onamo do Gabele: Mišu Tomaševića iz Zlatmorja, Nikolu Puticu iz Prapratnice, Lovru Maslaća iz Donjega Hrasna, Ivana Konjevoda iz Hutova, Andriju Raića iz Dračeva, Miju Ljubane iz Bajovaca, Tomu Menela iz Žabe, Stjepana Vujinovića iz Gornjega Hrasna, Lazara Previšića s Previša, Grgu Konjevoda iz Pušića i dr. S toga sastanka ponuđeno je Don Ivanu Musiću vrhovno zapovjedništvo nad svim hrvatskim ustašama. I Musić se primio toga. Drugi tajni sastanak ustaških prvaka održao se u Hutovu u kući Iviše Konjevoda. Hrvatskim ustaškim prvacima pridružiše se i dva pravoslavna prvaka: Jovan Džombota iz Dabra i Jefto Kalajdžić iz sela Ivice, istočno od Ljubinja.[16]) Tako je već mjeseca svibnja i početkom lipnja 1875. god. bila provedena organizacija među katoličkim ustašama zapadne (donje) Hercegovine; sve je bilo svrstano u tabore i pod oružjem, ustaše su zaposjele glavne klance i prolaze, sve je bilo gotovo i spremno za borbu, pa se čekao samo zgodan čas.

Do prve borbe između Hrvata i muslimana došlo je 19. lipnja 1875. g., kad su pali prvi hitci kod Dračeva, blizu Metkovića. Već 21. lipnja stigle su u pomoć ustašama odjeljenja iz Hrasna i drugih strana sa stotinjak ljudi. U brzojavu od 22. lipnja, koji su poslali fratri Sti-

pan Naletelić, Marijan Ćorić i dr. dalmatinskom namjesniku Rodiću, svi kršćani Gabele, Dračeva, Hrasna i sve Luke traže od Austrije pomoći: »ne puštajte, da nas Turci kolju, nemamo džebane nit oružja, prosimo providenja.«[17])

Istom sada je ustanak zabrinuo tursku vlast. U ime mostarske oblasti (turske) upućeno je na Krupu posebno izaslanstvo, kojemu je dat zadatak, da vodi pregovore s ustašama o prekidanju ustanka. Ali izaslanstvo nije moglo postići nikakova uspjeha, jer ustaše ne htjedoše ni čuti u polaganju oružja i o mirnom razlazu sa Krupe. Malo kasnije — na zahtjev turske vlasti — dođe ustašama i drugo izaslanstvo sa biskupom fra Anđelom Kraljevićem, Stjepanom Grabovcem, Blaškom Zelenikom i dr. Izaslanici su vodili pregovore između katoličkih ustaša i vlade, obećavali ustašama, da će im se izići u susret svima njihovim opravdanim željama i zahtjevima. Hercegovački biskup Kraljević svojim okom i držanjem sokolio je ustaše i bodrio ih na daljni otpor. Ni to izaslanstvo ne postiže nikakova uspjeha. I borba je nastavljena.

Tako je dana 19. lipnja 1875. g. pukla puška u Gabeli, koju je još iste godine ovjekovječio i opjevao August Šenoa u pjesmi »Munja od Gabele«:

Tišina pusta. — Gledaj! Bljesne!
Sa juga puče grom!
Evropa skoči — pita: Munja l' kresne?
Il sipa Etna? Gori l' crkva, dom?
Evropo, gospo — jeka odgovara,
Aj varaš mi se, nije munje žar.
Oluja opet planula je stara
Iz Ercegove zemlje oberdar!

Treba reći koju i o »Nevesinjskoj puški« i ustanoviti točan datum, kad je planula.

Dne 5. srpnja 1875. g. oko 9 sati prije podne napala je iznenada hajdučka družina Pere Tungare jedan turski karavan na Bišini u kotaru nevesinjskom, ubila 7 turskih kiridžija i opljačkala njihove tovare. Taj hajdučki napad registrirao je i ondašnji službeni turski list »Bosna« u svom broju od 26. srpnja 1875. g. Iz izvještaja njegova vidi se, da su hajduci napali turski karavan, ubili 7 kiridžija i oteli 50 tovara kave, šećera i pirinča. Hajduci su s plijenom umakli Bileću i Pivi, ali im ga je oteo i vratio Turcima Peko Pavlović.[18])

Taj napadaj kod Bišine ne može se smatrati, i ne smatra se »Nevesinjskom puškom« iz ovih razloga: Iznenadno ubijanje kiridžija nije bio sukob između kršćana i Turaka. To je bilo samovoljno djelo hajduka, a ne ustaša; napad je izvršen bez odobrenja i protiv volje nevesinjskih glavara[19]), a nije utjecao niti je imao važnijeg značaja za odsudnu borbu ustaša i Turaka.[20])

Ta je počela istom onda, kad se ustaše susretoše i sukobiše s Turcima na brdu Grebenu (Krekovi) 8. srpnja (p. st. 27. lipnja) 1875. g. Toga dana Jovan Gutić, Trifko Grubačić, Kiko Stevanović, Dragić Radović, Anto Gutić i Trifko Vukotić s ostalim ustašama zametnu boj s domaćim Turcima, koji se bjehu skupili na Krekovima, da gone odmetnike careve. Taj prvi odsudni sukob ustaša i Turaka i zove se Nevesinjska puška.[21]) Pa i svi historiografi Nevesinjske puške i Hercegovačkog ustanka (pravoslavci) — Dr Vl. Ćorović, Vas. Popović, D. Vuksan, Dr. Žerajić i dr. — smatraju sukob na Krekovima Nevesinjskom puškom.[22]) Zbog toga ne treba nikakve važnosti davati osamljenom diletantskom pripovijedanju Danila Tunguz-Perovića, koji neopravdano preuveličava kult svoga hajdučkog pređa, kad kaže, da je Nevesinjska puška pukla iz ruke Pere Tunguza, i da je ta hajdučka puška zapalila cijeli Balkan...[23]).

Između hrvatskih ustaša i turske vojske došlo je do nove druge borbe. Da se osveti ustašama, turska vojska zapali 17. srpnja sela: Goricu, Dračevo i Doljane. Radi toga dođe do oštrog sukoba između ustaša i turske vojske. Turska vojska prijeđe (preveze se) noću ispod Sjekose i kriomice zaposjedne glavicu Kosovac iznad Varde. Osvitkom dana opaziše ustaše Turke niz Blato — a za one iza njihovih leđa nisu znali — pa ne sluteći, što se skriva na Kosovcu, i što ih tamo čeka, počnu sipati vatru na Turke, koji su se kretali niz Blato prema Krupi. U isti mah oboriše vatru iz potaje Turci na ustaše s glavice Kosovca. Drugi ustaški odred s Popine dođe u pomoć opkoljenim ustašama, i jedino tako omogućiše Tomi Menalu, zapovjedniku ustaša, da sa svojim drugovima umakne očitoj smrti. Sada Turci udare na ustašku stražu na mostu Krupe. Osam ustaša borilo se kao lavovi. Kad im nestade praha i olova, onda svi s golim sabljama udare na Turke. Od njih četvorica padnu mrtva, a četvorica iznesu žive glave; od Turaka pade jedan. Odmah iza toga krvavog pokolja posla turska vlast jedan bataljun nizama, da zaposjedne most na Krupi, a pola bataljuna utabori se kod đumrukhane, na granici 1 km daleko od Metkovića.[24])

Bilo je svakome jasno — što su i turske vlasti uvidjele — da će u ovom sveopćem narodnom ustanku samo oružje odlučiti. A da je to bilo tako, vidi se i po tome, što su ustaški odredi čvrsto odlučili vojevati sve dotle, dok ne istjeraju Turke iz onih krajeva. Borbe katoličkih ustaša s Turcima nastavile su se sve do same okupacije (1878.).

II

Gotovo uporedo s ustaškom borbom išla je i diplomatska akcija. Europske vlasti su uvidjele, da turska vlada ne može mirnim putem

skloniti ustaše od daljne borbe. Stoga narediše svojim konzulima, da posreduju između ustaša i turske vlade. I u mjesecu rujnu 1875. g. sastanu se konzuli europskih vlasti u Mostaru, da vijećaju, što se može učiniti, da se poboljša stanje kršćana. Bili su prisutni: austrijski konzul Vasić, njemački Lichtenberg, francuski Douson, ruski Jastrebov, talijanski Durando i engleski Frieman, a turski punomoćnik bio je Serverpaša. Kustos Buconjić u posebno štampanoj knjizi »Kratak pregled pritužaba, glavnih povoda ustanka kršćanskog pučanstva u Hercegovini« — koju je podastro konzulima — ističe sve materijalne nevolje, koje biju narod; tu su razni i teški nameti, njihova utjerivanja, pritisak i nepravde sa strane aga i pojedinih silnika, nepravde okružnih vijeća (medžlise) i dr. U ime kršćanskog pučanstva iznosi četiri zahtjeva:

1. Kršćani su odlučili radije umrijeti, nego li podnositi toliko ropstvo, stoga moraju tražiti svoje oslobođenje oružjem. Pa ako ih ne će da pomognu velevlasti, neka im se barem zapreke ne stavljaju u njihovu pothvatu i neka se ne pomaže onaj, koji ih tlači i protiv koga su se digli.

2. Inače smo prisiljeni, da zamolimo koju kršćansku vlast, da nam pripusti koji kraj zemlje, kamo ćemo se svi iseliti i napustiti ovu nesretnu zemlju, na koju padaju tolika prokletstva.

3. Ili neka se velevlasti zauzmu kod sultana, da se od Bosne i Hercegovine učini jedna autonomna država, koja bi sultanu plaćala danak. Na čelu države neka se postavi jedan strani knez, ali nipošto turski podanik.

4. Ili na kraju — što je najmanje — neka se dogovore velevlasti, da jedna obližnja vlast postavi u glavnije gradove jake odjele u ovu pokrajinu. I neka zastupnici velevlasti imaju pravo, kao suci u glavnijim medžlisima, dok se stvari tako ne urede, da bude osiguran život, čast i imetak kršćana sa svim pravima vjerskim i građanskim.[25])

Sakupljenim konzulima svidjela se treća točka, ali o tom nije htio ni čuti turski izaslanik. I konzuli se razišli neobavljena posla.

To sve potaknu austrijsku vladu, da preduzme druge mjere. Grof Andrassy obrati se na austrijske zastupnike u Londonu, Parizu i Rimu, označivši (30. prosinca 1875.) reformatorni program t. zv. »bečki memorandum«, koji bi se predložio porti, ali bi bio poduprt i od strane vlasti. Taj znameniti diplomatski spis crta potanko jadni položaj raje u Bosni i Hercegovini, osvrće se na dosadašnje portino nastojanje oko poboljšanja, i priznaje, da je to nastojanje bilo znatno, ali je ostalo samo na papiru; nadalje obrazlaže, zašto su evropske velevlasti bile do sada više puta prisiljene, da se miješaju u poslove turske vlade, i napokon istražuje i predlaže sredstva i način, kako da se zlo ukloni i dođe do mira u spomenutim zemljama.[26])

Kroz pola godine dana iza sastanka konzula u Mostaru, a tri mjeseca iza »bečkog memoranduma« upute ustaše 7. travnja 1876. god. iz Sutorine memorandum grofu Andrassyju, u kojem odobravaju njegovu diplomatsku akciju. Tekst toga memoranduma je ovaj:

»Mi zahtijevamo:

1. da kršćanski narod u Hercegovini dobije u potpuno vlasništvo bar trećinu zemlje i to ne samo stoga, što se ta zemlja nalazi u nezakonitom posjedu i uporabi Turaka, već još i zato, što bez njih kršćanski narod u Hercegovini ne može živjeti, i jer volimo radije poginuti nego opet ostati živjeti nemogućim životom;

2. da Turska zauvijek povuče svoju vojsku iz Hercegovine i ostavi u zemlji samo toliko posade, koliko je potrebna za obranu gradova Mostara, Stoca, Trebinja, Nikšića, Plevlja i Foče.

3. da Turska pogradi iznova kršćanima njihove kuće i crkve popaljene, te im dadne živeža bar za jednu godinu; da im nabavi oruđe za obrađivanje polja i da obitelji kršćanske ne plaćaju nikakva poreza za tri godine počevši od dana njihova povratka svojim kućama.

4. da narod kršćanski u Hercegovini ne položi oružja prije nego su im muslimani dali dobar primjer i sve dotle, dok ne stupe u krepost obećane reforme;

5. da poglavari narodni — u slučaju povratka naroda kršćanskoga u svoja kućišta — budu pripušteni te s oblastima zemlje zajedno raspravljaju o provađanju tih reforma i da s njima zajedno sačinjavaju upravu (upravno tijelo) prema načelima izraženim u nacrtu reforama Nj. Preuzvišenosti grofa Andrassyja. Samo se po sebi razumijeva, da smo prisiljeni tražiti, da se odmah provedu te reforme na cijelom području Bosne i Hercegovine, ne izuzimajući onih plemena, koja se nijesu još na oružje digla; jer ćemo samo tako dobiti za se i za Turke dragocjenu garanciju u tom smislu, što ne će onda imati da u onim plemenima gledaju razvitak događaja sličan ovima, što se u ovaj čas u nas zbivaju;

6. uvaživši, da se ustaše ne mogu pouzdati u pusta obećanja turske vlade, koja, sve dosad, još nikad nije držala svoga obećanja; uvaživši nadalje, da je porta jedva u stanju, da prehrani svoju vlastitu vojsku, i jer se dosljedno ustaše boje s punim pravom, da će novce, koji će turska vlada odrediti za kršćanski narod u Hercegovini, pasti u ruke turskih činovnika, u kojem slučaju narod kršćanski u Hercegovini ne samo ne će ništa dobiti, već bi mogao još i od glada poumirati; uvaživši napokon, da ustaše dobro znadu, da iza takva postupka ne će apsolutno ništa natrag dobiti; pa makar i protestovali kod vlasti; zato tražimo u ime naroda, da briga oko toga novca bude stavljena pod neposrednu kontrolu jedne europske komisije; da sama ta komisija direktno primi cijeli taj novac

određen za podignuće razorenih kuća i crkava, i da ona podigne nekoliko središnjih magazina svih potrepština — još prije povratka obitelji svojim kućama;

7. naposljetku zahtijevamo, da vlada austrijska i ruska postavi u ovih šest mjesta, gdje su turske posade, svaka po jednog agenta, koji bi imao zadaću, da pazi, hoće li se reforme u svim točkama potpuno provesti.

To su naši zahtjevi. Vaša Preuzvišenost neka bude uvjerena, da oni ne sadržaju ništa pretjeranog i da ne možemo manjih zahtjeva staviti za našu sigurnost i kao garanciju bolje egzistencije, na koju kao narod imamo neosporivo pravo.

Moleći Vašu Preuzvišenost, da preporuči naše čedne želje velikodušnoj zaštiti Austrije...«[27])

Austrijski ministar grof Andrassy nije s vida puštao Bosnu i Hercegovinu. On izrazi svoje mnijenje u brzojavima engleskoj i njemačkoj vladi (27. lipnja 1876.), u kojima se protivi mišljenju lorda Derby-a i kneza Gorčakova, d a s e B o s n i i H e r c e g o v i n i d a d e a u t o n o m i j a, dokazujući, da te pokrajine nisu još zrele za to, a Srbija i Crna Gora da rade samo u svom interesu, da ih naime zaposjednu (Srbija Bosnu, a Crna Gora Hercegovinu), a ne oružaju se za rat iz čisto humanitarnih obzira; stoga računa Andrassy na velevlasti, d a t o n e ć e d o p u s t i t i.[28])

G. 1876. došlo je do tursko-srpsko-crnogorskog ratovanja radi toga, što Turska nije htjela ustupiti Srbiji Bosnu, a Crnoj Gori Hercegovinu. Katoličko pučanstvo na čelu s franjevcima javno prosvjedovaše protiv tih zahtjeva. Biskup Kraljević i kustos Buconjić u ime katolika-Hrvata brzojavno prosvjedovaše kod turskog ministarstva vanjskih poslova i hercegovačkog valije Alipaše protiv nezakonitih i neopravdanih zahtjeva Srbije i Crne Gore. Prosvjed je glasio:

Na naše veliko iznenađenje dočuli smo, da je Srbija zatražila od visoke porte priključenje Bosne. Katoličko pučanstvo biskupije hercegovačke uslijed takovog zahtjeva prinuždeno je izjaviti koliko visokoj otomanskoj porti, toliko i visokim vladama jamčećih vlasti, da je njegova tvrda volja ne pristati na to priključenje, koje se izvanredno protivi njegovim interesima moralnim i materijalnim. U slučaju pak da bi današnja vlada htjela ili morala napustiti Bosnu, katolici prosvjeduju svečano protiv priključenja njihove otadžbine Srbiji ili Crnoj Gori, te izjavljuju, da se žele u tom slučaju sjediniti sa narodima austrijskoga carstva, s kojima su vezani svojom historičkom prošlosti, kao i mnogobrojnim drugim interesima moralnim i materijalnim.[29])

U tursko-ruskom ratu Rusi pobijediše Turke i prisiliše ih na sramotan ugovor, koji bi sklopljen u San Stefanu (3. ožujka 1878.). Tim ugovorom Rusija prisili Tursku, d a B o s n a i H e r c e g o v i n a d o b i j e a u t o n o m i j u. Kad se saznalo za tekst ugovora, evropske se velevlasti nisu zadovoljile takvom redakcijom (Njemačka, Engleska i Austrija). Naročito je time bila pogođena Austrija, jer joj tim ugovorom nije pripala Bosna i Hercegovina. Na inicijativu grofa Andrassyja, a sporazumno s ostalim velevlastima sazove Bismarck Berlinski kongres sa zadaćom, da korigira čl. XIV. Sanstefanskog ugovora, a u stvari d a o d l u č i B o s n o m i H e r c e g o v i n o m. Kongresu, koji je trajao pun mjesec dana (od 13. lipnja do 13. srpnja 1878.), predsjedao je njemački kancelar Bismarck.

Govorilo se u to vrijeme zasjedanja Berlinskog kongresa, da će Srbija zatražiti na kongresu za sebe Bosnu. Zato bosanski biskup Vuičić, svi franjevački samostani i župnici u ime katoličkog puka u Bosni i Hercegovini otpreme preko svog zastupnika fra Grge Martića prosvjed na Andrassyja u Berlin protiv zahtjeva Srbije. Bosanski prosvjed, što ga je sâm Martić stilizirao, glasio je:

Pošto se glasa, da kneževina Srbija na tom slavnom kongresu ište aneksiju Bosne za sebe, mi potpisani od strane svega bosanskog katoličanstva svečano i svestrano protestiramo pred svim poslanicima velevlasti, na tom kongresu se nalazećih, protiv tome nezakonitom i neopravdanom zahtjevu kneževine Srbije.[30])

Budimpeštanskom vojnom i bečkom naknadnom konvencijom (15. siječnja i 18. ožujka 1878. g.) Austrija je sklonila Rusiju na pristanak okupacije Bosne i Hercegovine od strane Austrije; a i Engleska je obećala, da će podupirati svaki prijedlog Austrije na Berlinskom kongresu. Kod takova stanja stvari već se unaprijed znalo, da će se Austriji povjeriti mandat nad Bosnom i Hercegovinom. Na sjednici od 28. lipnja pretresano je pitanje Bosne i Hercegovine. Prvi je uzeo riječ austrougarski ministar grof Andrassy. On je uglavnom rekao:

Austrija je kao pogranična vlast najviše zainteresirana, t. j. Bosna i Hercegovina spadaju u interesnu sferu Austrougarske. Začetak orijentalnom pitanju treba tražiti u Bosni i Hercegovini, u tamošnjim ustancima. Austrija je za vrijeme od tri godine (1875.—1878.) primila i izdržavala 200.000 izbjeglica (ustaša) i za njihovo izdržavanje izdala 20,000.000 kruna. Stoga su te pokrajine nanijele veliku štetu Austriji. Porta ne može da sredi gospodarske niti agrarne prilike, koje su uglavnom uzrok svim potresima. To može učiniti samo jedna jaka strana sila. Autonomija Bosne i Hercegovine nije moguća zbog jakih socijalnih i vjerskih razlika pučanstva. Isto bi se desilo, ako bi se Bosna i Hercegovina predala pod upravu Srbije i Crne Gore. A to sve samo bi štetilo trgovačkim interesima Austrougarske monarhije.

Iza grofa Andrassyja nastupa glavna diplomatska akcija. Britanski izaslanik lord Salisbury stavio je prijedlog: N e k a A u s t r o u g a r s k a o k u p i r a B o s n u i H e r c e g o v i n u. I ruski izaslanik

Gorčakov kao i njemački, Bismarck poduprli su engleski prijedlog, te je nakon tih pristanaka evropskih velevlasti — i pored protesta turskih izaslanika — grof Andrassy svečano izjavio, da je Austrougarska spremna da okupira Bosnu i Hercegovinu. Istom 4. srpnja 1878. pristade i sultan na privremenu okupaciju. Na osnovu tih ovlaštenja Austrija je s vojskom zaposjela Bosnu i Hercegovinu 1878. godine.

III

Treba koju reći i o vojvodi don Ivanu Musiću, vođi Hrvata u Hercegovačkom ustanku.

On se rodio u selu Klobuku, kotaru Ljubuškom 24. prosinca 1848. g., što se utvrđuje matičnim knjigama župe Veljačke (knj. III. od 1847.—1878. g. str. 21, br. 748). Najranije svoje djetinjstvo proveo je u svom selu Klobuku (mahala Šiljevište). Nastojanjem ondašnjeg hercegovačkog biskupa i ujaka Musićeva fra Anđela Kraljevića (1864. do 1879.) mali Ivan dođe na Široki Brijeg. Svršio je pučku školu i poče pohađati bogosloviju. G. 1868. jedan ili dva hercegovačka franjevca sa osam klerika bez znanja svojih starješina ostave samostan. Fratru je bilo ime fra Grgo Skarić, a mladi klerici svi su gotovo rodom iz kotara Ljubuškog: Ivan Musić, Lovre Čuljak, Tome Hrstić, Ante Čutura, Ivan Mikulić, Stipeš Buconjić, Martin Primorac i Bajo Božić. Svi su skinuli sa sebe redovničko odijelo i pošli u goru, kušajući, ne bi li se kako provukli do srpske granice, odakle bi lakše mogli spremati ustanak. Taj mladenačkim žarom nepromišljeni korak bude spriječen od turskih vlasti, jer ih prije nego su mogli umaći, povrate natrag.[31])

Taj odlazak, zapravo bijeg mladih klerika i fratara neki su pripisivali srpskoj propagandi i agitaciji. No da ti klerici i fratri nisu imali nikakve veze sa Srbijom, vidi se iz pisma, koje je pisao jedan od spomenutih mladih hrvatskih rodoljuba, a glasi:

Glede slučaja 1868. ja vas tvrdo i istinito uvjeravam, da ga nikakva spoljna nagovaranja niti ikakvi utjecaji vanjski nisu prouzročili. Sve predpostavke, koje su se o njemu pronosile, jesu proste gatke. Ni jedan od nas nije imao ni najmanje relacije sa hrišćanima do dana istupa iz samostana. Njega je donio duh vremena. Među nama čitali su se Martićevi »Osvetnici«, Jukića »Pjesme« i drugo, a prodirao je i onovremeni dalmatinski »Narodni List«. — Zatim izgon turskih posada iz srbijanskih gradova. Mi nijesmo točno opredijelili se, kamo ćemo, dok nijesmo izvadili u Mostaru putnice za Srbiju. Tada su nas neki građani, ali ne hrišćani, podgovorili, da se obratimo na ruskog konzula Ilariona, ne bi li štogod novaca od njega dobili, samo da reknemo, da ćemo ići u Rusiju ili u Srbiju. Otišli smo k njemu i dobili smo po 5 turskih lira (50 for.), a da smo rekli, da ćemo u Rusiju, dobili bi sve potrebne novce za put do u Rusiju.[32])

Nastojanjem biskupa Kraljevića primljeni su ponovo u bogosloviju Ivan Musić i Lovro Čuljak. Ivan Musić po želji biskupovoj otide u bogosloviju u Ostrogonu (Madžarska), koju kroz kratko vrijeme i dovrši. Po svršetku nauka zaredi se i otada nosi ime don Ivan Musić.



Don Ivan Musić

Po pripovijedanju njegove žive rodbine služio je Musić mladu misu baš u svojoj rodnoj kući u Šiljevištu (Klobuku). Iste godine (1873.) bi imenovan župnikom u Ravnome. Dužnost župnika vršio je oko 2 i pol godine, t. j. sve do Hercegovačkog ustanka 1875. godine.

I kao župnik u Ravnom Musić stupa 1875. g. u ustaški red. Svakako se može vjerovati, da je sam nastojao da preuzme zapovjedništvo svih hrvatskih ustaških odbora, jer je bio uvjeren, da za taj položaj nije bio nitko sposobniji od njega. Bio je školovan čovjek, u narodu

mnogo cijenjen i poštivan, te se moglo očekivati, da će hrvatski puk zapadne (donje) Hercegovine rado izabrati Musića za ustaškog vođu. Tako je i bilo. Hrvatski ustaški glavari iz čitave zapadne Hercegovine (od Gabele do Trebinja) na svom sastanku u Trebimlji jednoglasno izabraše svojim zapovjednikom don Ivana Musića.[33]) Otada on nosi naslov vojvoda popovski ili vojvoda donje Hercegovine.

Don Ivan Music zauzimao se za narod i njegove potrebe, te je sudio kršćanima i muslimanima naročito u agrarnim stvarima. Treba posebno naglasiti, da se je zauzimao za narodne poglavare i za svaku narodnu stvar. Turci su jedamput uhvatili i odveli u Trebinje 7 kršćanskih ustaša. Po Liepopiliu su to bili: Petar Kudur iz Poljica, Jovo Lučić iz Mrkonjića, Risto Čičković iz Šćenice, Antun Zejčić iz Orahovog Doda, Ivan Tomičić i Pero Vukasović. Za njih se zauze don Ivan Musić: ode Dželaludin paši u Trebinje i zamoli ga, da pusti ustaše. Paša je udovoljio Musićevoj želji i ustaše otpustio svojim kućama. Utjecaj Musićev bio je u narodu osobito velik; narod ga je upravo obožavao.[34]) Musić se je i dopisivao s mnogim odličnicima, koji su svaki pokret ustanka budnim okom pratili. Tako je utvrđeno, da je bio u korespondenciji s ondašnjim dalmatinskim namjesnikom Rodićem. Tu korespondenciju u ime njegovo vodio je njegov tajnik Ivan Vukasović.

Kroz kratko vrijeme sakupio je Musić pod svoju komandu oko tisuću ustaša. A da je imao toliki broj ustaša, potvrđuje se austrijskim vojnim dokumentima, Musićevim pismom od 17. kolovoza 1878. g. i suvremenim iskazima naših kroničara.[35]) U svojim ustaškim odredima Musić je imao komandire, podkomandire i kapetane. Komandiri su mu bili: Miše Tomašević-Kukica iz Zlatmorja i Andrija Raić iz Gabele; podkomandiri: Lazar Previšić iz sela Previša i Nikola Krmek iz Hutova. Kapetana je bilo najviše: Đuro Krišto, Iv. Pećko, Lovre Maslać iz Krupe, Jovan Nadaždin iz Bjelojevića, Nikola Putica iz Prapratnice, Šćepan Vujinović iz Gornjeg Hrasna, Ivo Rudimica, Pero Vuletić iz Pećine, Vidak Bukvić, Jefto Kalajdžić iz Ljubinja i Jovan Džombota iz Dabra. Musićevu tjelesnu stražu sačinjavali su: Vukić Mato, Tomo Menalo, Nikola Potrebica, Božo Soldić, Lazo Ružić i Spasoje Vujević. Za izdržavanje tolikog broja ustaša trebalo je mnogo novčanih izdataka. U tu svrhu je Musić primao prije i za same okupacije s raznih strana novčane potpore u prilično velikoj visini (po njegovom vlastitom iskazu do 500 franaka mjesečno).[36])

Mnogi historiografi dali su opširne opise ličnosti Don Ivana Musića. Jedan očevidac izvješćuje o osobi vojvode Musića ovo:

Još bijaše štab u blizini grada (op. Stoca); iznenada iskoči k nama jahač, čija pojava i pratnja doista bijaše kadra izazvati čuđenje. Na lijepom visokom i sjajno opremljenom vrancu sjedi vitka, snažna ljudska pojava više od srednje visine, odjevena u fantastično, zlatom

vezeno odijelo, koje je po kroju još najviše bilo nalik crnogorskoj nošnji. Sjajna, dragim kamenjem ukrašena sablja, visi o bedru jahača, koji plemenitom uljudnošću skida kalpak, što pokriva fino izrezano, suncem opaljeno lice. Pred nama stoji vojvoda Music, sada vođa jedne čete kršćanskih ustaša i strah svih Turaka.

Taj čovjek među svojim »kapetanima« bijedno odjevenim pratiocima, na rđavim konjima, ljudima, koji logoruju na cestama (Wegelagerer), sjaji kao pojava iz tisuću i jedne noći. Smatrao je svojom životnom zadaćom pobijati Turke — pa se potpuno stavio na raspoloženje austrijskom vrhovnom zapovjedništvu uz jedini uvjet, da bude upotrijebljen protiv omraženih Turaka.

Zanimljivi došljak otprati divizionera u logor, gdje je prisustvovao ratnom objedu u divizijskom glavnom stanu.[37])

I suvremenici opisuju Musića kao uzornog konjanika i junaka: binjedžija, da mu nema para u Stocu, niti se tu našlo austrijskog vojnika, koji bi se s njim okušao. Musić se rodio za konje i oružje, a ne za trebnik. Imao je vjernu svoju bedeviju, koja mu je bila ranjena u kreševu u Bregavi; on je draguje uvelike, jer mu je ona jedini spomen vojvodinstva.[38])

Još riječ, dvije o kućnom životu i domu, u kojem je Musić stanovao. I o tome imamo zanimljive podatke:

Musić živi napola evropski. Kuća mu je u Stocu napram glavne džamije na rijeci Bregavi; ispod kuće mu patke gaču; u avliji mu je podrum i kuhinja, a na prvom su mu katu tri sobe. Na otvorenom svodniku blagovalište drži pod evropski. Jednu glavnu odaju ima za sebe i za glavne prijatelje, a ta je parketirana po istočnom. Uz zid je velika sprema, a u njoj su pokrivači, dušeci i drugo ruho. Naokolo soba je urešena sabljama, puškama, samokresima, handžarima i drugim oružjem; svatko kad dođe tu, vidi, da je kod junaka.[39])

Vojvoda Musić kao čovjek bio je vrlo energičan, slobodar i vrlo požrtvovan. Mnogo puta je i svoj život stavio na kocku za drugoga. Valja istaknuti i to, da je bio društven i dobra srca, pa je baš zbog toga bio mnogo poštivan od svih ustaša bez razlike vjere. Bio je podatne i darežljive ruke. Osim toga je bio lijep čovjek (vanjštinom), pa je u licu bio ljepši od svake djevojke. Uza to bio je inteligentan. Poznavao je čitiri jezika, a govorio je perfektno hrvatski, madžarski i latinski.[40])

I ponovno zauzeće (opsada) grada Stoca je važan historijski događaj, u kojem se je istakao vojvoda Musić sa svojim ustašama. Od 14. do 21. kolovoza 1878. austrijska posada u gradu Stocu bila je opkoljena muslimanskim ustašama, koji su se digli protiv Austrije. Golemi broj ustaša stalno je vrvio oko stolačke tvrđave i dobacivao austrijskoj posadi: »Izlazi, dronje, iz careva grada!« Za to je saznao u Ravnom i

vojvoda Music. I 17. kolovoza 1878. g. uputi pismo komandantu stolačke tvrđave i od njega zatraži odobrenje, da može sa svojim ljudima krenuti prema Stocu i napasti ustaše. Doslovni tekst toga pisma glasi:

Uzvišeni gospodine!

Već tri do četiri dana u Stocu i oko njega čuje se pucnjava. Kako se ovo događa u blizini moje vojvodine, a u istoimenom strahu od nevjernih Turaka, koji su ovom siromašnom narodu već mnoge nevolje nanijeli, ja sam sakupio oko tisuću ljudi, da zaštitim ovaj kraj od običnog pustošenja sa strane nevjernika, koji se na bestidan način usudiše pucati i na same vojnike Nj. Veličanstva velikog austrijskog cara, a kako ne će meni to učiniti, kad bi im se zato pružila prilika.

Da ne bi opaki neprijatelj i dalje nanosio štetu našoj visokoj austrougarskoj vladi, pitam i molim najpokornije naređenje (odredbu) Vaše Preuzivešnosti kao c. k. komandanta Stoca: hoću li se odavle — iz Ravna — sa svojim ratnicima približiti Stocu, da što prije potučem i raspršim neprijatelja?

Zato najpokornije molim Vašu Preuzvišenost, da mi pismeno ili usmeno odgovori u afirmativnom ili negativnom smislu.

Ostajem sa najdubljim naklonom

Iskreni sluga Vaše Preuzvišenosti

Popovo polje, 17./8. 1878. Don Ivan Musić s. r.[41])

Pomoć vojvode Musića austrijskoj posadi u Stocu bila je neophodno potrebna. Ali komandant posade nije mogao primiti ponuđenu pomoć Musićevu, jer bi njegovi nasrtaji doveli do pravog pokolja u gradu... Musić je bio obaviješten jednim pismom, da bi njegova pomoć bila rado primljena, ali komandant grada Stoca nije ovlašten, da mu daje takva naređenja... Na kraju primjećuje oberst Pachner (komandant posade), da do riješenja komandanta c. i k. trupa Stolac od strane Musićevih ustaša ne smije biti zaposjednut. I svaki takav pokušaj bit će odlučno odbijen (zapriječen) od strane c. i k. trupa.[42])

Pripovijeda se, da se generalu Jovanoviću (komandantu austrijskih trupa 1878. g. u Hercegovini) nije sviđao rad vojvode Musića. Zato nije htio odmah da primi Musića. Istom na povratku prema Crnici primi ga komandant divizije i s njim utanači, na koji način i u kojoj mjeri će učestvovati vojvoda pod vodstvom komandanta mjesta na razoružanju i osiguranju tamošnjeg kotara.[43])

Za učinjene usluge austrijskoj vojsci imao je vojvoda Musić biti nagrađen. I on se toj nagradi i nadao. Kažu, da je Musić pitao za savjet ondašnjeg hrv. političara don Mihovila Pavlinovića, kakvu bi nagradu tražio od austrijske vlade. Tada mu je Pavlinović rekao: Dragi don Ivane! Ne traži od Austrije ni nagrade, ni obilježja, ni plaće; ostani ono, što jesi: župnik Ravnoga i kao takav silno ćeš koristiti svo-

me narodu.[44]) Musić nije poslušao Pavlinovića. No historiografi ne mogu nikako da se slože u tome, što je Musić tražio od austrijske vlade. Neki vele, da je htio postati biskupom ili vojvodom.[45]) Drugi pak, da je želio biti žandarmerijski oficir u austrijskim službama, ali to nije mogao postići.[46]) Međutim općenito je mišljenje, da je želio postati vojvodom donje Hercegovine ili čitave Hercegovine. A kako se je odlučio ženiti, a za to je kao svećenik morao imati odobrenje od sv. Stolice, to je tražio, da car Franjo Josip zamoli papu, da bi mu dopustio, da se ženi.[47])

Iza okupacije (1878. g.) živio je Musić u Stocu sve do 1880. godine. Krajem 1878. ili početkom 1879. g. dolazio je u Mostar, Široki Brijeg i Ljubuški (Humac). Hrvatski puk pod vodstvom franjevaca na lijepo osedlanim konjima dočekivao bi vojvodu na mnogim mjestima, a za to vrijeme su zvona na katoličkim crkvama dugo zvonila. Takovih svečanih dočeka nije narod priređivao ni svome biskupu.

U Stocu je vojvoda Musić živio u kući Boška Vukasovića. Od prije je poznavao Boškovu kćer Cviju, s kojom je počeo potajno ašikovati. Za to vrijeme (od okupacije pa do 1880. g.) vršio je, čini se, dužnost sličnu žandarmerijskom vodniku, premda je tada taj posao vodio neki poručnik.[48]) Doskora mu dođe nagrada i odlikovanje: stalna godišnja plaća od 1200 kruna i carsko odlikovanje. Musić je sve odbio. Iza toga odmah počne pisati po novinama protiv austrijske uprave u okupiranim krajevima, radi čega je bio ukoren, ali bez uspjeha.[49])

Jedne noći 1880. g. ostavi Musić Stolac i odvede sa sobom Cviju Vukasović. Otišli su u Crnu Goru. U Cetinju su mislili, da je on austrijski špijun, pa su ga poslali u Podgoricu, gdje je ostao čitavu godinu dana. Fra Grga Martić veli, da je Musić htio prijeći na pravoslavlje, i da je molio crnogorskog vladiku, da ga vjenča, ali da to vladika nije mogao učiniti, a i knez Nikola se tome protivio.[50]) Koliko je u tome istine, ne može se pouzdano utvrditi. Ali već početkom mjeseca ožujka 1881. rodi mu Cvija u Podgorici kćer Delfu, koja kao jedini potomak Musićev i danas živi. Već g. 1881. otputuje Musić sa svojom Cvijom i malom Delfom u Beograd, gdje bude namješten kao poštanski činovnik. Dugo nisu zajedno živjeli, jer su rano oboje umrli. Cvija g. 1887., a Ivan godinu dana kasnije u 40. godini svoga života. Popokan je u negdašnjem novom beogradskom groblju, ali mu se danas za grob ne zna.

Završit ćemo o njemu s riječima našeg neumrlog fra Grge Martića: Zaslužan je bio dosta, držao i naoružao krajinu, a zato sam ga uvrstio, da se zna, da je bilo i katolika u Hercegovačkom ustanku, da ne reknu hrišćani: sami smo izvojevali.[51])

* * *

Povijesnim izvorima i iskazima očevidaca utvrđeno je, da je ustanak u svome začetku obuhvatio hrvatsko stanovništvo između Popova i Gabele, i da je taj kraj duž granice bio najoduševljeniji za ustanak.[52]) Dne 19. lipnja 1875. g. došlo je do prvog sukoba između Hrvata i Turaka oko Gabele. Dvadeset dana iza toga pukla je Nevesinjska puška 8. srpnja 1875. Kad je prva puška Hercegovačkog ustanka pukla oko Gabele, a druga u Nevesinju, onda je ona prva morala djelovati na drugu, pa je druga samo odjek prve puške.[53]) Sa Gabelskom bunom buknuo je i Hercegovački ustanak; Gabelska je buna digla onaj veliki pučki ustanak. Tako su Hrvati (katolici), — a ne pravoslavci Nevesinjci — poveli krvavo kolo u Hercegovačkom ustanku.

Donja Hercegovina pod jedinstvenim vrhovnim zapovjedništvom vojvode don Ivana Musića radila je i borila se za Austriju, koja je pokazivala vanrednu naklonost prema katoličkim ustašama.[54]) A gornja Hercegovina (pravoslavna) bila je pod utjecajem Crne Gore; ona nije imala jedinstveno vodstvo, radila je i borila se za Crnu Goru. Bilo je slučajeva, da su katoličke ustaše zajednički s pravoslavnim ustašama napadali na odrede turske vojske (29. rujna 1875. g. vojvoda don Ivan Musić i Peko Pavlović), ali za to se nikada nije desilo, da su katoličke ustaše radile za račun pravoslavnih ustaša. Katoličke ustaše i njihove vođe (franjevci) bili su veoma podozrivi prema svakom pokretu, koji se osnivao srpskim, ruskim i crnogorskim pothvatima, što priznaje i engleski spisatelj Stillman.[55]) Što više može se reći, da su katoličke ustaše zapadne (donje) Hercegovine čuvali svoj kraj od nasrtaja i pljačkanja bilo turskih ili crnogorskih.[56]) Katoličke ustaše u Hercegovini uvijek su upirali svoje poglede samo svojoj braći preko Save, a nikada preko Drine.[57])

Bilješke:

[1]) Glasnik zemalj. muzeja u Bosni i Hercegovini 1918. g., str. 168 do 171; — [2]) Fra Radoslav Glavaš (Philadelphus Philalethes): Politika bos.-herceg. franjevaca u prošlosti i sadašnjosti, str. 91—92; — [3]) Nikola Buconjić: Povijest ustanka u Hercegovini, str. 76; — [4]) Fra Radoslav Glavaš: sp. dj. str. 88; — [5]) Spomenica o Hercegovačkom ustanku, str. XII.; — [6]) Fra Radoslav Glavaš: sp. dj. str. 88; — [7]) Ibidem; — [8]) Ibidem, str. 89; — [9]) Ibidem; — [10]) Ibidem; — [11]) Ibidem, str. 89—90; — [12]) Nikola Buconjić: sp. dj. str. 79; — [13]) Glavaš: sp. dj. str. 90; — [14]) W. J. Stillman-Gvozdenović: Hercegovina i posljednji ustanak, str. 8; — [15]) Spomenica o Hercegovačkom ustanku, str. XII.; — [16]) Buconjić: sp. dj., str. 81—82; — [17]) Spomenica o Herceg. ustanku, str. XIV—XV; — [18]) Vaso Čubrilović: Bosanski ustanak, str. 55; — [19]) Ibidem; — [20]) Spomenica o Hercegovačkom ustanku, str. 77; — [21]) Ibidem; — [22]) Ibidem, str. XV, 14, 27 i 77; — [23]) Ibidem, str. 54; Danilo Tunguz-Perović: Odjek Nevesinjske puške, str. 37; — [24]) Buconjić: sp. dj., str. 103—104; Glavaš: sp. dj., str. 93 i Djurdjević Martin: Memoari sa Balkana, str. 82; — [25]) Glavaš: sp. dj., str. 94—95; — [26]) Dr Mihovil Mandić: Okupacija Bosne i Hercegovine, str. 11; — [27]) Buconjić N.: sp. dj., str. 119—121; — [28]) Dr M. Mandić: sp. dj., str. 13; — [29]) Glavaš: sp. dj., str. 98; — [30]) Ibidem, str. 99; — [31]) Ibidem, str. 87; — [32]) Ibidem; — [33]) Buconjić: sp. dj., str. 82; — [34]) Fml Emil v. Voinovich: In der Hercegovina 1878., sv. III., str. 75; — [35]) Die Occupation Bosniens und der Hercegovina, str. 334, 344 i 348; fra Grga Martić: Zapamćenja, str. 56; — [36]) Voinovich: sp. dj., str. 75; — [37]) Die Occupation, str. 349; — [38]) Mladi Hercegovac (kalendar) 1882. g., str. 42—43; — [39]) Ibidem; — [40]) Ibidem; Voinovich: sp. dj., str. 75; — [41]) Die Occupation, str. 344; — [42]) Ibidem, str. 346—347; — [43]) Ibidem, str. 348—349; Voinovich: sp. dj., str. 74; — [44]) »Obzor«, od 10. I. 1934. br. 7 str. 4; — [45]) Martić fra Grga: Zapamćenja, str. 58; — [46]) Voinovich: sp. dj., str. 75; — [47]) »Obzor« od 10. I. 1934. br. 7 str. 4; — [48]) Voinovich: sp. dj., str. 75; — [49]) Ibidem; — [50]) Martić: sp. dj., str. 58; — [51]) Ibidem; — [52]) Stillman: sp. dj., str. 8—16; — [53]) Čubrilović: sp. dj., str. 54; Glavaš: sp. dj., str. 92 i Djurdjević: sp. dj., str. 54; — [54]) Stillman: sp. dj., str. 16; — [55]) Ibidem, str. 8; — [56]) Martić fra Grga: Zapamćenja, str. 56; — [57]) Glavaš fra Radoslav: sp. dj., str. 87.

1936

Hiljadudevetstotridesetšesta je prošla kao tužan zvuk
stare neke razdrte harmonike.
Ona je minula. I muk
prosjekla resko su silvestarska zvona
crkava, gdje sanjaju svetačke slike.

Prošla je u znaku abesinskog rata i novinskih senzacija,
u znaku krvavih španskih barikada.
Čuli smo stalno: kako vrijednostima cijena pada,
i koliko je mrtvih, i kako se desila avionska katastrofa.
Čuli smo, kako je tužan život i plačno mu lice
kao ova strofa,
kao ispalo oko gnjijuće ptice.

Španija, Španija! — novinski stupci kričahu. A starci su zdvajali.
Penzionirci su korupcionaške afere zbrajali
i u čudu vrtili vratom i češali lubanje gole,
zgrčenih lica od spoznaja, koje bole.

A na banketima i skupštinama ječale su kao pijana fanfara
riječi o potrebi rješenja hrvatskog pitanja;
i avanturisti, željni mekih fotelja lutahu ko mudrost prastara
po praznini naših lubanja, gdje nema svitanja...
Politički kameleoni brbljahu tri i pol sata,
kako se brinu za budućnost naroda Hrvata,
a u šušnju novca i svilenih svojih kravata
žuđahu za udobnim apartmanom drugoga sprata.

Beštija podmukla ta 1936. prošla je kao bludnica,
i odnijela mnogo života, mnogo je mladosti skósila
s paragrafom o zaštiti neke fikcije, koju je izmislio đavo,
mnogim je majkama oči suzama orosila.
Grobne je podigla humke. Donijela crvene procese,
gdje su mitraljezima strijeljali lopovi, hulje,
ta blažena, žuđena i slavljena 1936. —
što nas je ranila na hiljadu mjesta.

Došla je nova s novim nadama i novim jadima.
I umiru starci i kunu i spominju mladost
i ostavljaju sve na nama mladima.
Neka se mi koljemo i grizemo i bodemo,
sve dok, kao i oni, sa bine ne odemo.

Ivo Balentović

ULICE

Upili su trotoari naše korake
i ulice mirišu našim hodom i pokretom,
tuđa lica cvatu našim pogledom,
koja će nas pratiti do posljednje rake.

Tu sve su naše žudnje i naše ljubavi,
ukradeni pogledi ispod trepavica,
prvo crvenjenje djevojčice u ljubavi
i prva strast, što prelijeće preko lica.

Desno gore, desno opet dolje
i tako uvijek i tako neprekidno
i svaku večer tako i kao bez volje,
a u stvari svijesno, ali nepredvidno.

Mirisi, boje i sjaj djevojačkih očiju,
uvijek isti ritam muških i ženskih nogû.
Tu mnoga se i mnoga ljubav začima,
čiji strasni grčevi traju mnogim bludnim noćima.

Krzna, šeširi i kose spremno zaglačane
za sastanke obećane i neobećane,
održane i neodržane, a onda razočarane,
ljubavi rane, što kasnije sve dane krvare ko rane.

I pomiče se, i giba se i ziba tako ulica
i prima ljude sve nove i nove
sve do trube proroka Jerihonove:
za nekoga milosnica, a za nekog ubojica.

ŽIVOT ZRIKAVCA

Sasma sitan i slabačan,
uzdignutih krila zelenih,
zriče čitave jeseni.

Oči zamišljene, velike,
i ticala duga, zelena.
Ne zriče, kad se ga metne zatvorena.

Živi oko klijeti,
kada grožđe žari.
Ne zriče ljeti.

Inače je zelen ko list trsov.
Dok njegovi drugovi šturci zemljani
zriču, kad su od sunca pijani,

on zriče, kada vjetar duva južni
i kad je zrak jesenski, otužni
i žalni, i kad sunce u jagodi zori.

Kad neko priđe, zrikanje prekine.
Hrani se rosom i vjetrom jesenjim.
Nostalgičan je mnogo: zato pred zimu premine.

POVRATAK U PROVINCIJU

Polja draga, kuće zemljane i sivi majuri,
vlastelinstva, ribnjaci, četveroprezi spremni i šumarci suri,
stakleni cvjetnjaci, zemlja agrarna i pospani špani.
Ujutro kava sa vrhnjem i izgled na farof i groblje na strani.
U odijelu lovačkom zelenom, nakon pijanke mnoge,
mladi baron ide poljem sa dvije vitke doge.

Kartanja, jela mnoga i bdenja noćna,
Kasni dvoprezi i oproštaji uz glas ćuka ponoćna
i voze se domu kuratori crkve i sigurni izabranici neba.
Dotle sluge i lakaji gledaju gore u preostale zdjele mesa i hljeba.
Lovovi, srne i gosti iz Graza, Monte Carla i Nizze.
Mladi grof voli seljačkih djevojakâ crveno i glatko lice.

Tu pase se sad skupa blago grofovsko i krava muška,
a gone ih potomci zelenih kadraša, što jedan na drugog huška,
što su za dva seksera išli hmelj grofovski brati
i krijući se španu znali se u ribnjaku toplom kupati.
Sada: tisuće jutara grofovskih idu sve manja i uža
i sve više agrarno muža se pruža.

Pijani nokturni i mnoga bludna svitanja!
Dražbe u izgledu: ogromna zemlja postaje sve manja i tanja.
Bršljan ovijen i mahovina stara,
a zid se runi polako sa duvara,
odaje nijeme i pokućtvo trune i bespomoćno šuti,
portreti mrkih predaka sivožuti
i oklopi viteški, bez volje da se biju više,
gledaju žalno kroz prozor gotski na meki pejsaž zagorski, što se dolje riše.

Divlji kesteni, aleje bijelokorih platana.
Satovi biju sobama mnogim godine premnoge i mnoge tisuće dana,
pojava neka stara izmiče u bršljanu dubokom.
Lopoč jedan plače na ribnjaku svojim žutim okom.
Vrijeme ko kornjača stara polako ide svojim hodom,
i preostala markiza neka sama plače nad ribnjaka zlatnom vodom.

Kasno je, crven se mjesec nad krovom sâm u svojoj krvi guši:
Sažaljenja da li imaš? Svršit će ko i svi — »bogečko«,
i primit će ih groblje viničko, maruševečko.
U selu pas laje na mjesec, jer ne može da ga njuši.

Ivo Ladika

UMOBOLNICA

Dvije-tri stanice, pa ću zamišljen saći
na malom peronu kod čuvara pruge.
Ja sam posve sâm, i ne ću suputnika naći —
amo se dolazi tek od tuge.

Pomislim, kako ne znam, ni kuda ću s ovog mjesta.
Onda se sjetim: treba proći kroz dvorede.
Tamo me, u žutoj tamnici, čeka sužnjeva dvjesta,
a oni su, više no itko, sinovi bijede.

Jer kad me vide iz potkrovnice ili niže,
oni se jadaju jedan drugom, da sam ja sretan.
Iza zaključanih vrata do mene im razgovor siže,
a kad se udaljim, prati me pogled im zagonetan.
Gdjekoji mi rupcem mahne, misleći, da idem u slobodu,
Drugi, u mržnji, broji kroz aleju moje stope.
Jedan plače, jer moje ga vedre oči bodu.
Neki se, da me bolje vidi, na tavansko okno pope.

Moji siromasi, vaša mi srca zaviđaju, ili me žale.
Pa ipak, plačite za mene, nemojte plakati za se.
O da su moje tuge, bar na čas, mračne, male
i da mi se boli, bar katkad, gase, gase.

Požalite me, moja braćo, vi, koje zatvaraju i vežu,
vi robovi najveći u omeđenim prostorima,
odakle tek vaše zjene do neba, ko zvijezde, sežu
i gdje su najgorče suze porasle kao plima.

Jer kada odem kroz ovaj perivoj bez pticâ,
ja ipak ne znam, kuda se vraćam — i najglasnije pitam:
Kuda to idem za lijetom prepelicâ?
I kome, kroz žita, neznanom, ususret hitam?

Žuta će kuća i dalje stajati, samotna, na kraju stazâ
i do nje će voditi kobna zelena cesta.
O recite mi, recite mi, kuda me vodi ekstaza?
I zašto mi na srcu leži tih čudnih sužnjeva dvjesta?

BEZBOLNO JUTRO

Slutim, da je kasno i da već padaju zvijezde.
Breze na dvorištu šume o skorom suncu.
Pijetli se, prije pjevanja, nemirno gnijezde,
Noć nariče (zao duh na vrhuncu).

Badava spuštam zavjese na mom prozoru.
Dani se. Kroz polumrak razaznajem redosljed kućâ
i kako se zlatni pramen njiše ko ures na boru
i kako sva krajina drhti od tiha čeznuća.

Čekam. Uzbuđen sam. Htio bih sklopiti oči
umorne, teške, odmoriti strte ruke.
No tko to po meni svijetle slapove toči?
Dižem ponjavu ko jedro sred neznane luke.

Badava, besnen, hoću da usnem; propet
da utonem u jastuke, pod bjelinom plahte.
O, tko će se to do moga ležaja popet
i tko mi to maše s daleke, rujne jahte?

Sunce... Ja sada susrećem sve ove stvari:
moje odijelo, staru uru, nad glavom madonu
i njenu sliku (smirene, dobre čari)
i jučerašnje cvijeće, još svježe, u staklenu zvonu.

Ljulja se moja soba, ožarena, u prvom sjaju
Htio bih jutros umrijeti u ovom kraju.
i vjetar ponovno luta po blizom vrtu.
Ptice pjevaju ko anđeli na drugom rtu.

Zvonko Kuhar

HODOČAŠĆE IZVAN SEBE

Svanljiva radost snova svježi lice
pričom o duši vjernoj vjetrokazu.
Ročište čulnog juga putokazu
šaplje: kaži mu put gdje plove ptice.
On nema stana ni u sebi istom,
pjesnik je cesta što mrzi konake,
On nujno živе u oku vjesnika
novih zemalja i vrućih obala,
njemu je tuga pluća pozobala,
tuga budala i umor pjesnika.
Najvoli tutanj dalekih gromova,
bezdan, pod krošnje skriva zlatnu glavu,
olovkom hvata obrise domova
kroz prisan san i kroz kišu plavu.
Kiše izgleda okom dalekozora
niz mutne lokve oktobra memljiva,
dugu zazivlje na jutra dremljiva
pred jasne plohe opranih prozora.
Zaveden čudom skitačkih drumova
na svakoj lađi on je proklet Žid.
Vjetrokaz čuje s vrha svih humova.
Počesto puši uz Kitajski Zid.

Dinko Štambak

RASPJEVANO LJETO KORI ME NA ŠETNJI

Tu si se rodio, sjećam se, na grudima te zemlja odnjihala,
mladost je tvoja pjevala o suncu, koje si volio —
a sad su usne zašutjele, ko slijepac poljem prolaziš,
i ne vidiš, kako je sve isto ko u drugom djetinjstvu:
sunce putuje plavim stazama i spava u planini,
žita šumore, mirišu sijena i kukuruzi mašu radosno;
sve tebe voli, a ti tmuran prolaziš, a ti ludo tuguješ
(tihi su tvoji koraci, stope vonjaju hodom žalosti),
i svakog dana lik tvoj biva sve pognutiji, sve turobniji,
i svakog dana polja uzalud mole i dozivaju:
napusti lađu, što tone i vrati se k nama.
— Slušam ljeto, i knjigu bacam bolesnom kretnjom u žito.

ČOVJEK SANJA O BIJEGU

Plahi koraci u strahu žure alejom opustjelom;
zbogom grade turobnih sivih pločnika i kućerina,
zbogom hladna tamnice (lijepa, zlatna krletko),
iz tebe bježim pobjedonosno, jer čovjek u meni umire,
kako su mekane staze, što u krilo zemlje putuju
(modro se polje zavilo maramom mraka i usnulo),
sanjiva šuma me čeka; u njoj ću sazdati kolibu
od granja zelenog i postelju od žutog lišća jesenjeg,
i ne ću čitati novine (kroniku bolova), ni venuti u brigama,
zdravlje će u meni pjevati o suncu i slobodi bez granica,
seoska zvona ću slušati i pričati stablima o sužanjstvu,
al — tko to moje slomljene ruke u lanac nemoći vezuje?
Preni se čovječe: već se jutro prvim tramwayem gradom provezlo.
To samo oblaci svu noć plakahu roneći suze žalostivo.

(Iz knjige: »Pjesme seoskog sina«) *Stjepan Jakševac*

ZA PROLJETNIM GLASOM

U divljem bijegu se razlijeva proljetna rijeka,
da poplavi snijeg i zimu, haljinu pustoši mrtve.
Sve šumi, diše i buja, sve pjeva veselim krikom;
u svakom biću nemirna snaga obijesno budi
vječitu ljubav, čežnju i strasti za rađanjem ploda.
I šumi nabujala rijeka glasom novog života,
strastveno ludom pjesmom budi uspavanu zemlju,
lomi joj okove hladne, nosi slobodu i sunce.
Opijeni vjesnik donesen jugom prilazi šutke
domu stoljetnog uznika, gdje prigušen jecaj čuje
i grli snažno, tješi krotko vjernog zemljinog sina.
A zatim je s oniskih brda odjeknula proljetna himna
tužnom, strpljivom srcu, već davno čekani zov.
... Ustaj seljače dragi, ustaj, budna te zemlja čeka;
željna je tvoga rada, pluga, sjemena, žuljeva, znoja,
ljubavi, suza, veselja, molitve, strepnje i straha.
Željna je ljetnih kiša, oluja groma i vjetra! — —
Al' ne ćeš pred ovom burom ko plašljivo dijete klonut,
jer kada će sve to nesmiljeno proći ustrajna leđa,
tvoja će slomljena nada dobiti lik života!

Josip Tursan

ŽETVA

Zablistaše oštri srpovi na mutnoj sparini popodnevnog sunca
i zapjevaše svoju pjesmu neumoljivi (tužne psalmove).
Čupaju neutješni klasovi zlatne pramove žalostivo
i pognutih glava nemilosrdne žetelačke ruke čekaju,
a marne žetelice u bezglavom ritmu oznojena leđa svijaju
i krupne snopove žita po crnim rukama pretakaju.
Žanje se tako do kasnih večernjih sati (mutno zbivanje),
nekad se orila pjesma; danas su polja ušutjela,
samo skitalac vjetar u tihe sumrake zbori.

Ivica Mežnarić

DIDI ODMARAJU TRUDNE KOSTI

Prid Božjin blagdanon — crkvon o' ruševna kamenja,
Usiđana stoji signica o' izlizani' ploča i tikula.
To crkva je stara više neg prababa šta puna lipi' je znamenja,
Prid njon gajete pristaju, ciko nje je dolačka skula.

Sa kanpanjela malog osinj baš pri' nju pada,
Pa se u nježinon miru odmaraju stari didi.
Po vazdan božji sidu u lipoti debelog lada.
Kad jedan odmoren ode, drugi dođe i sidi.

Tako se obredali nisci — svi u jednomen redu:
Jedne su odnili u skupnu kuću, šta je o' kamenja bili' —
Di čimpresi mrtvačku pismu kano na žicaman predu —
A drugi su došli iz poja i na njiovo misto su sili.

Tako je jučera jedan: s nagrišpanin licon, sa štapon,
Glava mu je dršćala a ruka se sa španjuleton tresla;
Kose ritke kano o' srebra su virili po' crjenon kapon,
Stajao malko pognut, umoran o' motike i vesla.

Popodne jošter je sidija na signici i odmara kosti svoje —
Sinoć već je i za njega zvonilo zvono svetoga Marka.
A kad su gajete došle, sija je drugi, da do božje ostane voje.
Jednog su odnili u kapsi — drugog je donila barka.

Didi na signici sidu, a unuci iđu u poje:
Trudni didi su naši, al prošli su oni zemani
Njiove mladosti lipe, kad baš sve bijaše boje
— Njiman se tako čini — a nama paru romani

Njiove priče o prošlon ka lipon, jer sve je isto i isto,
Samo su judi drugi i nove nosu očale,
I kroz nji' gledaju crno ol bilo — a misto
Lipog — njiman se čini ružno, i s našin se šale.

I sve se sa njiman minja. Oni ne razumu dicu,
A dica ni ne mogu njiju, jer vrimena su nova;
Pa jedni uz druge iđu: jedni po imenu i licu —
Svaki za svojin puton — ne razumu se ka ni mi kineška slova.

Cakavski i čakavski — 'rvaski divan su govorili oni,
A sinovi sad govoru štakavski, šta svakako nije isto.
Unuci već divanu štokavski, a njiman to u duši ne zvoni,
Pa s jezikon sve in je tuđe, pa i njiovo rođeno misto.

Sadarce i niku robu drugu svi redon oblaču i nosu:
Nema crjene kape, tek jošter su košuje bile, al nestalo modri' je gaća;
Ne pričaju opanke o' pričke. Po modi češjaju i kosu.
Pa njiman je ža i teško — to i' stoji i plača.

Pa u podne kad unuke čuju: Djede, zove te mama,
Objed je gotov, pođimo kući, djede moj stari!
Njiman je pri srcu tisno, na oči pada in tama
O' gorki' suza i tuge, jer sve se starinsko kvari.

*

Pri crkvon Božjega blagdana naši didi odmaraju kosti:
Trudni, sidi i ćelavi — suvi ka polomjena grana.
I tute ostaju da za greb se spremu sve do Božje milosti,
I želu što bržji konac, jer nema in lipi' zemana.

Vinko Nikolić

BOŽO LOVRIĆ, PRAG

NEVINI ZLOČINAC

Soba je tijesna, a dim gust, da ga možeš rezati nožem. Padaju dosjetke i neslane šale. Govori se o svemu i svačemu, pa i o krvavim namjerama Njemačke.

— Vi ste dakle protiv rata. Ali rat ima i svoje dobre strane.

— Za trgovce, mešetare, lešinare!

— I za junake!

— I kukavice!

— Onaj, koji gine, heroj je!

— Heroj? To je za me rob, koji nema snage, da se odupre kojekakvim glupim frazama i lažnim konvencionalnostima.

— A otadžbina?

— A život? pitam ja. Pišu se knjige protiv samoubojica, a što je rat, ako ne srtanje u očitu smrt?

— Baš naprotiv. Za mene je život svet, pa prema tome prosuđujem razne stvari, pojave i ustanove. Da ste bili u ratu, drugačije biste govorili.

— A vi jeste?

— Svakako!

— To može svatko kazati...

— Ali ne i dokazati, kao ja!

Nato antimilitarist razgali košulju na prsima i uskliknu:

— Gle, ovdje su tri ožiljka, široka i duboka kao moj palac.

— To su pečati ognja i olova, a ha, ha!

— I ljudske gluposti!

I govornik jednim naglim pogledom obujmi čitav stol i sve prisutne, pa još naglije nastavi:

— Slušajte! Doživio sam jednu jedinu bitku nedaleko od Lavova. Sreća za me, što sam bio ranjen, inače bih sigurno poludio.

— Slabi živci!

— Osjetljivo srce, humanost, dragi gospodine. Da sam krvnik, radovao bih se kasapljenju, ali ja sam čovjek...

— Ne tako patetično!

— Mir!

— Stidite se!

— Pustite ranjenika, da se izgovori. Da mu odlane.

— Nema dana, što se ne sjetim te strašne bitke. Progoni me u snu i na javi. Nije to bila bitka, već kaos ognja, orljavine, urlikanja i krvi! Jedna granata je nedaleko od mene na komadiće rastrgla mog dobrog druga Paju, sirotana, koji je s teškom mukom svršio svoje

nauke. Nikad nije bio posve sit. Tamân doktorirao, kad je buknuo rat. Iz sveučilišta u rov, u smrt! Što velite? Šutite! I ja bih na vašem mjestu! Kakva je to pravednost, da ginu mladi životi, dok se matori gadovi tove kod kuće i pri čašici vina čitaju vijesti s ratišta... Pfui, tri puta pfui!

— Ta vi ste rođeni glumac!

— Buntovnik!

— Boljševik!

— Čovjek, ponavljam čovjek — —

i da još više dade snage svojim riječima, na dušak ispi punu čašu rumenike i tresnu njom o stol.

Rasuše se krhotine stakla.

— Bomba!

— Šrapnel!

— Mir, kad govorim! Bitka je trajala sve do zore. U onoj orljavini tresao sam se kao golo, ostavljeno dijete među aždajama... Zvao sam u pomoć majku, molio se Bogu, i plakao, da, plakao nad sobom, ljudima i sudbinom čovjeka.

— Opet on čovjekom!

— Suze mi teku, nikako ne mogu da ih zaustavim. Grčevito se držim puške i jurim naprijed. Kuda? Kamo? Ni sam ne znam. Jedino sam svijestan, da ću ubiti, zaklati, probosti svakog onoga, koji ne uteče preda mnom. Oči imam uperene na bod, nož, i uživam u pomisli, kako neprijatelj ne će odoljeti mom udarcu. Jak sam kao orijaš. Da nogom udrem, pukla bi zemlja; da viknem, strah bi spopao moje dušmane; da zamahnem, svemu bi bio konac!... I u tom najsnažnijem naletu, kad sam već zaboravio na sebe, život i pogibelj, kad me već za grlo držalo ludilo, nešto se u mojoj blizini sori, buknu, rasprsnu, a ja glavom udarih o zemlju i izgubih svijest.

...Kako sam dugo ležao, ne znam. Pamtim jedino, kad sam se osvijestio, da je do mene jaukao jedan vojnik u ruskoj uniformi, ranjen kao i ja, zapušten kao i ja, jadan kao i ja! Približili smo se jedan drugome, da se bolje vidimo. On mi je ponudio konjak, a ja njemu cigarete. Na rane nismo ni mislili. Gledali smo se i čudili strašnome snu. U našoj blizini nekoliko iznakaženih lešina. Razbacani, rastrgani udi leže na oštrim žicama. Smrad prosutih utroba i miris krvi! Gdje smo to, da li u paklu ili na dnu nekog otpornog sna?

— Nisam znao, da i san ima dno...

— I te kako, gospodine moj, dno bez dna...

— No to je vrhunac!

— Jest, treba što takva da se doživi, da svijest pronikne u tajnu vječita ponora, koji se neprestano otvara i nema kraja...

Jest, jest, tek kad smo se malko okrijepili i ispušili cigaretu, opazili smo, da smo ogrezli u krvi. Lijeva ruka mi je krvava, ali desnica

mi je zdrava i snažna! Od radosti sam je poljubio, tako mi Boga. Ne lažem! Moj drug Rus, neprijatelj, mnogo je gore prošao. Ima iznakaženu nogu, ali može njom micati, znači, da kosti nisu slomljene. Ja sam rasparao svoju košulju i privezao mu ranu, kako sam mogao i umio...

Jauče jadnik, kad mu se dotaknem rane.

Tješim ga i nudim čokoladom, pa se polako dižem, da u nedalekom potoku umijem svoju iznakaženu ljevicu. Od boli mi cvokoću zubi kao da me drži groznica. Rus mi je svojim rupcem stegao nadlakticu. I tako udešeni kao dva krvava mladoženje idemo i posrćemo po neravnu tlu. Ja ga više nosim nego li držim. Svaki je korak za njega strahovita muka. Kune i psuje. Teturamo kao pijani i pomalo se — nakon jedne nagle nizbrdice — približujemo širokom drumu, kuda su prošla kola naše pukovnije. U velikoj daljini juri teretni auto. Zvati u pomoć bila bi ludost, nitko nas ne bi čuo...

— Gazimo po sklisku blatu i šutimo. Da barem kiša ne pada, ali i ona se urotila proti nama. Sipi, sipi i kvasi naša jadna odijela, koja su puna gamadi i nečistoće. Gospode Bože, dao bih za opranu košulju i kupelj godinu dana života. Njušim miris sapuna i čujem žubor vode, koja teče u kadu.

— Na putu, kuda prolazimo, sami kućerci. Razlupana vrata, razbijena stakla i pokošeni dimnjaci! Na jedan prozor nagnula se lešina. Iznakažena glava naslonjena je na rame, a mrtva ruka visi niz krvav zid...

— Na pragu jedne na pô srušene potleušice, sjedi moj kapetan, naopak čovjek, koji je po noći bančio, a po danu mučio svoje vojnike. Kapetan mi maše kapom, da se požurim. Obje su mu noge krvave, a lice musavo kao u dimnjačara. Jedva može govoriti. Tresu mu se ruke i glava, a jezik ne će da ga sluša. Najednom, kad sam mu se posve približio, uspravi gornje tijelo i glasom, koji ne zna, što je šala, vrisne:

— Nosi me!

— Ne mogu, iznemogao sam.

— Moraš!

— A šta će moj drug...

— Neprijatelj je!

— Čovjek!

— Kakav čovjek, pas, Rus, gad! I onako srdit izvadi revolver, pruži ga i odape. Da mu se desnica nije tresla, bio bi ubio mog prijatelja.

Ja skočih i bez riječi kundakom razmrskah glavu svom kapetanu, koji me je, kad sam bio dobrovoljac, progonio, kadgod je mogao...

— To ubojstvo nas je ojačalo. Bojali smo se, da nam tko ne uđe u trag...

— Dvostrukom snagom krećemo dalje. Koračamo, očajno koračamo. Rus me se sada jedva drži! Ne mari, što mu rana krvari! Glavno je, da su mu kosti na nozi cijele i da ga kapetan nije usmrtio...

I tako idemo, idemo, tvrdi i nesmiljeni kao bog osvete! Što nam god u blizinu dođe i ugrozi naše živote, oborit ćemo, uništiti, pregaziti, satrti, kao da su to crvi, a ne ljudi...

— Kad smo drugi dan stigli do naše privremene bolnice, obeznanili smo se, svalili smo se pred vratima na tlo kao dva debla, kad im prerežu korijenje.

— Dugo smo bolovali i jedva jedvimice iznijeli živu glavu. Rane su bile upaljene i pune nečistoće. Liječnik, dobričina Čeh, spasio nas od očite smrti...

— Zašto me nije pustio da crknem? Zašto mene, pravednika, mora da muči savjest, što sam u obrani života razmrskao glavu onom svom okrutnom kapetanu, koji se ne bi bio smilovao ni svom ćaći, kad je bio u službi?...

— Čemu sve to, pitam ja Vas, kad sam ja protiv rata i prolijevanja krvi? Ni kokoš ne bih zaklao, a bio sam prisiljen, da razmrskam glavu svom zapovjedniku. I do svoje smrti ne ću sam sebi oprostiti taj čin.

— No vrhunac je svega bio, kad sam kasnije listajući stare novine čitao, da je taj kapetan slavno poginuo. Heroj, kakvih je malo, pisao je dopisnik jednih bečkih novina. U članku je opisao i bitku, u kojoj su vojnici oduševljeno umirali za cara i dom! Pa da čovjek ne poludi i odmetne se u hajduke...

— Sve je to on izmislio — viknu neki zlobnik, da ga još više razdraži.

— Čuješ li ti, ne šali se svojom glavom! Vidiš li ovu flašu? Tvrda je i teška, a moja ruka sigurna. Ne division— Ne dršće!

— Ubojico!

— Muk! jer inače teško tebi i tvojima!

Nasta dug, tjeskoban tajac, pun zla očekivanja. Netko od prisutnih gromovito kihnu tri puta redom, i to spasi situaciju. Napetost odmah popusti. Struna je pukla, i nikom ništa.

— U zdravlje! U zdravlje! — — klicalo se, kao da je u toj riječi spas.

Onaj prkosica naruči još tri flaše, napuni čaše i zavika, što ga grlo nosilo:

— Da živi život!

— Da živi!

Prisutni se gromko odazvaše. Jedan dugonja, kisela lica i malih, žmirkavih, zelenkastih očiju, prihvati jednu bećarsku pjesmu. Stakla se tresla od pustog pjevanja, a prosuto, gusto dalmatinsko vino crvenilo se kao netom prolivena krv...

Do zore se bančilo i razbijale se čaše i vrčevi. Gazda se Toma, krčmar na glasu, veselio, da će gosti skupo platiti svoje veselje. U brojkama je bio obilate ruke, i što je na dobroj mjeri kome oteo, to je pridodao u računu... Njih to ne će upropastiti, a on će na taj način sazidati drugu kuću za svog jedinca, Ivu, koji je tamân isprosio djevojku. Sve će ih pozvati u svatove, da vide, kako gazda Toma slavi pir...

ALBERT HALER, DUBROVNIK

DVA SOCIOLOŠKA KNJIŽEVNA TEORETIKA

GUYAU I PLEHANOV

Mnogo se danas govori o socijalnom karakteru književnosti i umjetnosti, ali malo tko vodi računa o tome, kako je i zašto nastala ova teorija. I zato će biti najbolje, da proučimo shvaćanja J. M. Guyaua, koji je bio mnogo slavljen kao osnivač sociološke estetike.

Guyau polazi u svom teoretiziranju sa gledišta, koje se u ono vrijeme uzimalo kao jedino moguća znanstvena metoda, sa gledišta psihološko-pozitivističkoga. Ovako, po prilici, shvaća on prirodu umjetničkog stvaranja: Umjetnost slijedi dva određena cilja: ona nastoji izazvati, s jedne strane, ugodne osjetne dojmove (bojama, tonovima itd.), a s druge strane nastoji izazvati pojave psihološke indukcije, koje dovode do ideja i osjećaja složene prirode (simpatija za prikazane ličnosti, zanimanje, saučešće, negodovanje itd.), ukratko sve socijalne osjećaje. Te su indukcijske pojave ono, što daje umjetnosti izraz života. Uvijek, kad umjetnost ide za osjetnim dojmovima, susreće se sa znanstvenim zakonima, od kojih se mnogi ne mogu oprovrgnuti. Estetika, na tome mjestu, pruža ruku fizici, matematici, psihologiji i psihofizici. Kiparstvo se oslanja osobito na anatomiju i fiziologiju; slikarstvo na anatomiju, fiziologiju i optiku, graditeljstvo na optiku; glazba na fiziologiju i akustiku; poezija na metriku, kojoj su zakoni sigurno u vezi s akustikom i fiziologijom[1]). Umjetničko je uzbuđenje, na kraju krajeva, socijalno uzbuđenje; umjetnik izaziva svojim djelom suosjećanje s izvjesnim životom, koji je analogan našemu životu[2]). Umjetnost je proširenje društvenih odnosa na sva bića prirode. Umjetnički doživljaj uglavnom je socijalnog značaja; on teži za proširenjem individualnog života, stapajući ga s jednim širim i univerzalnim životom. Najveći je cilj umjetnosti proizvođenje estetskog uzbuđenja socijalnog karaktera[3]). Umjetnostima, koje su dostojne toga imena, nije cilj jednostavni i prosti osjetni dojam; on je samo sredstvo, koje neko duševno stanje dovodi u vezu s nekim više ili manje sličnim duševnim stanjem; on je dakle u bitnosti reprezentant života, kolektivnog života[4]). Već

[1]) J. M. Guyau: Die Kunst als sociologisches Phänomen. Deutsch von Paul Prina und Dr Guido Bagier. Leipzig 1911. str. 96.
[2]) Ibid. str. 52.
[3]) Ibid. str. 55.
[4]) Ibid. str. 50.

su davno grčki filozofi uvrstili lijepo među pojmove harmonije ili barem harmoniju smatrali jednom od najbitnijih značajnih crta ljepote; ta harmonija, koju su stari shvatili odviše apstraktno i matematički, znači za modernu psihologiju organsku solidarnost, tajanstveni savez živih stanica, socijalnu svijest i kolektivnu svijest u unutrašnjosti pojedinca[5]).

Kao za sve estetičare, koji polaze od osjetnosti, i za Guyaua je bitni elemenat umjetničkog doživljaja — ugodno. Ali shvaćajući svu frivolnost čisto eudajmonističkog gledišta, i naslućujući dublje značenje umjetnosti, Guyau nastoji da osjetno sublimira višim duševnim doživljajima. Njemu se čini, da se estetska emocija sastoji u svojoj bitnosti u nekoj vrsti rezonance od strane osjetnosti kroz cijelo naše biće. To je suglasje, harmonija između osjeta, misli i osjećaja. Estetska emocija ima općenito za osnovu, za pedal, kako bi se u glazbi reklo, ugodne osjete; ali ti osjeti potresaju cijeli nervni sustav: oni postaju u svijesti izvor osjećajâ i mislî[6]). Emocija, izazvana umjetničkim djelom, bit će to življa, što će više nastojati, mjesto da se poziva jednostavno na ravnodušne vidne ili slušne slike, da otkrije u nama, s jedne strane, najdublje osjete bića, a s druge strane najmoralnije osjećaje i najuzvišenije ideje duha[7]). »Lijepo« se može definirati kao percepcija ili akcija, koja potiče u nama život u obliku osjetnosti, inteligencije i volje, te proizvodi užitak strjelovitom svijesti o tom općem poticaju. Užitak, koji bi bio samo osjetne, ili samo intelektualne, ili samo voljne prirode, ne bi mogao dobiti estetski značaj. Ništa nije u nama odijeljeno, i svaki uistinu duboki užitak neodređena je svijest o toj općoj harmoniji, o toj općoj solidarnosti, koja sačinjava život: ugodno je samo podloga lijepoga[8]).

Onome, koji je pošao s gledišta osjetila, zakrčen je put do sintetičnog mišljenja. Guyauova harmonija osjetnih dojmova i viših socijalnih duševnih doživljaja samo je nejasno naslućivanje estetske čuvstveno-fantazijske sinteze s neadekvatnog senzualističkog gledišta. I baš u tome je srž Guyauove drame. On uviđa nemogućnost čisto senzualističke interpretacije umjetnosti, te hoće da joj podigne važnost pridavanjem »socijalnih« elemenata; ali između osjetnih dojmova s jedne, i čuvstava i misli s druge strane ne može biti harmonije, ne može biti sinteze. Oni pripadaju različitim duhovnim područjima ili, bolje, različitim spoznajnim područjima, koja imaju svoju zasebnu zakonitost. Osjetni dojmovi su praktično-pasivni doživljaji, dok su

[5]) Ibid. str. 40.
[6]) M. Guyau: Les problèmes de l'esthétique contemporaine. Deuxième édition. Paris. F. Alcan. 1891. str. 74.
[7]) Ibid. str. 81.
[8]) Ibid. str. 77.

čuvstva i misli aktivno-dinamičkog karaktera. I zato je prirodno, da se ta harmonija kod Guyaua često razbija, te se javlja gola fizička ugodnost. Na nekoliko mjesta to je očito: »Ljudskim životom vladaju četiri velike potrebe ili želje, koje odgovaraju bitnim funkcijama bića: disanje, kretanje, hranjenje i plođenje. Mislimo, da sve te razne funkcije mogu dobiti estetski karakter. Prva izgleda ravnodušna na prvi pogled; međutim ima malo dubljih i slađih emocija nego li je ona, kad se prelazi iz pokvarena uzduha na vrlo čist zrak, kao što je onaj visokih planina. Široko disati, osjećati, kako se krv čisti na dodir uzduha, i kako čitav organizam preuzima svoju djelatnost i svoju snagu, to je radost, koja gotovo opaja, i kojoj je teško poreći estetsku vrijednost«[9]). Ovdje je očevidna pogrješna identifikacija ugodnoga s estetskim. Čisto fizička ugodnost širokog disanja i osjećanja, »kako se krv čisti na dodir uzduha«, nije i ne može biti identična s duhovnim aktom obnavljanja umjetničkog stvaranja, u čemu se sastoji bitnost estetskog doživljaja.

Razumljivo je, da je i Guyau, sa svoga gledišta identifikacije ugodnoga s estetskim, morao doći, kao i mnogi drugi pozitivistički estetičari, do apsurdnog vjerovanja u »kuhinjsku umjetnost«: »Svatko od nas vjerojatno, s malo pažnje, sjetit će se užitaka okusa, koji su bili istinski estetski užici. Jednog ljetnog dana, kako sam jurio Pirenejima do iznemoglosti, susreo sam nekog pastira i zatražio od njega mlijeka; on je otišao u svoju kolibu, pod kojom je tekao potočić, i uzeo posudu mlijeka, uronjenu u vodu, koja je bila gotovo ledene temperature: pijući ono svježe mlijeko, u koje je čitava planina usula svoj miris i kojega mi je svaki gutljaj povraćao duh, doživljavao sam sigurno niz osjeta, koje riječ »ugodno« ne bi mogla označiti. Bila je to kao neka pastoralna simfonija, primljena okusom mjesto uhom«[10]). I onda Guyau nadovezuje: »Možda utažena žeđa prouzrokuje delikatniji, estetičniji užitak, nego glad; ona proizvodi zbilja neposredniju okrepu; kad se žeđa i glad nađu udružene, i kad je svaka pojedina zadovoljena, uživanje se popinje do maksimuma. Osjeti okusa imaju također estetičan značaj, i oni proizvode jednu vrstu niže umjetnosti: kuhinjske umjetnosti (art culinaire)[11]), Guyau je ovdje u običnoj senzualističkoj zabludi. Koliko god tvrdio, da se estetski doživljaj nalazi u harmoniji osjetnoga i psihološko-socijalnoga, on ponovno pridava i samim osjetima estetski karakter, pa bilo i »niže« vrste. Kako je već rečeno, osjetno i duhovno pripadaju različnim spoznajnim područjima, te se ne daju harmonizirati. Doživljaj Guyauov u Pirenejima nije bio estetičan, nego samo niz osjeta, jer estetični doživljaji su dinamične kre-

[9]) Ibid. str. 21.
[10]) Ibid. str. 62.
[11]) Ibid. str. 64.

acije, dok su osjeti mehaničko-pasivnog karaktera; ali naknadni Guyauov opis toga doživljaja — potpuno je estetičan. Pasivnost osjeta u njemu je potpuno iščezla u viziji planine, njenih mirisa, njene ledene vode i njena mlijeka. Pastoralna simfonija, o kojoj govori Guyau, nije u nizu osjeta, nego u fantazijskoj aktivnoj kreaciji. i baš zato, što nije više niz mehanično-pasivnih osjeta — ona je poezija.

Izvanjsko — osjetno stanovište dovodi Guyaua i do nekih drugih predrasuda, zajedničkih svima pozitivističkim estetikama, koje vjeruju u izvanjsku »ljepotu« stvarî kao stvarî. Ljepota grbavca, naslikana ili isklesana od majstora, ljepota je u samoj ružnoći, ona je život, koji uspostavlja izvjestan red u krilu nereda[12]). Ocalno pero, koje ima izvjesnu dražest, kad lagano klizi preko papira, mnogo je manje estetično od guščijeg pera, koje, ako i zaostaje za prvim u pogledu trajnosti materijala, ipak ima veliku prednost, što je ono bijelo, prozirno, gotovo živo ptičje pero[13]). Govoreći o predviđanjima nekih pozitivista, da će u budućnosti tehnika uništiti umjetnost, Guyau ističe »ljepotu« lokomotiva i balona; priznaje, da su željezničke tračnice »ružne«, ali one ipak čine estetski ukus, davajući ljudima prilike da putuju i da vide lijepa mjesta[14]). Grotlo topova, koje zjapi iz tvrđava i bojnih brodova, onaj ocal, koji ima sjaj oka, što vreba, sačinjava ljepotu modernih topova, ljepotu, u koju se uvlači izvjestan osjećaj užasa[15]).

Ne treba gubiti mnogo riječi dokazujući neodrživost toga estetskog gledišta. Grbavci, ocalna ili guščija pera, lokomotive, baloni, topovi itd. nisu, s gledišta umjetničkog stvaranja, ni lijepi ni ružni; oni postaju »lijepi«, to jest dobivaju umjetničku vrijednost tek onda, kad se zagriju u umjetnikovoj osjećajnosti, kad se odraze u umjetnikovoj mašti, kad postanu simboli izvjesnoga umjetničkog doživljaja. Tako, na primjer, ljepota grbavca nije »život, koji uspostavlja red u krilu nereda«; njegova je ljepota u izvjesnom čuvstvenom stavu: u ironiji, komici, sažaljenju, ili bilo kojem drugom osjećaju, kojim ga je umjetnik doživio i izrazio.

Ali kako je Guyau bio obdaren živim umjetničkim osjećajem, on ne ostaje do kraja kod tih estetskih zabluda, nego ih i nehotice na momente svladava, tako da u njegovu teoretiziranju nastaje zanimljiv unutarnji sukob između njegovih pozitivističkih predrasuda, sa svim njihovim posljedicama, i njegova podsvijesnog revolta protiv scijentifičke shematičnosti, s vrlo lucidnim konstatacijama. Guyau, koji inače tvrdi, da estetika pokatkada pruža ruku fizici, matematici, anatomiji, fiziologiji, optici itd., prodire, čudesnom intuicijom, u najbitniju srž

[12]) Ibid. str. 35.
[13]) Die Kunst als... str. 44.
[14]) Les problèmes... str. 119.
[15]) Ibid. str. 120.

umjetničkog stvaranja, s jedne i pozitivnih nauka, s druge strane, jasno ih razlikujući. Pozitivističko nedistingviranje zamjenjuje kod njega najednom oštra distinkcija: »Umjetnost ne će dakle nikada moći postati stvar čiste nauke, jer je ona jedna vrsta kreacije, a znati ne znači stvarati«[16]). Potpuno mu je jasno u tim momentima, da nauka i umjetnost pripadaju različitim područjima. Nauka je shematizacija života, apstraktna analiza, koja uništava životnu konkretnost. Nauka je — kaže Guyau — velika opsesija našega vijeka, mi joj iskazujemo, a da nismo o tom pokatkada svijesni, u dubini svoje duše izvjestan kult, te se ne možemo uzdržati, da ne pokažemo neki prezir prema poeziji. Spencer poređuje nauku poniznoj Pepeljugi, koja je ostala tako dugo vremena u kutu ognjišta, dok njene sestre izlažu svoje lažne nakite pred očima svih. Danas se Pepeljuga osvećuje; jednoga će dana nauka, proglašena najboljom i najljepšom, vladati kao kraljica[17]). Guyau ne daje pravo Spenceru. On razumije, da nauka svojom shematičnošću i apstraktnošću ne može zadovoljiti čovječju težnju za živim i konkretnim, te spominje Stuarta Milla, koji je u svojoj autobiografiji priznao, da znanstvena analiza ima neku »razornu moć«, koja je u njemu izazvala krizu očaja: »analiza ubija osjećaj«. Toj krizi Stuart Mill nije mogao naći drugog lijeka nego u umjetnosti, najudaljenijoj od analize razuma i pozitivne realnosti, — u glazbi[18]).

Otkrivajući Guyau apstraktnost pozitivnih znanosti otkriva ujedno i apstraktnost druge glavne osnovice svoje estetske pretpostavke — empirijske psihologije ili, kako je on zove, psihološke indukcije, poričući tako i svoje socijalno, bar u pozitivističko-psihološkom smislu. Guyau je uvidio glavni razlog, zbog kojega psihologija ne može biti spoznajna nauka duha u njegovoj realnosti, jer je u nemogućnosti da zahvati individualno-konkretno. I zato on točno shvaća estetsko stvaranje kao područje spoznavanja konkretnosti, pretičući tako kasnije estetske sustave. Apstraktna analiza — kaže Guyau — s tim manje može zahvatiti život, čim je on individualiziraniji; individualnost je dakle predmet, koji najviše zanima pjesnika, romanopisca i umjetnika. Psihologija individualnog karaktera, na koju bi se mogao osloniti pjesnik, ne postoji, te je treba tek stvoriti; i upravo su pjesnici ili romanopisci oni, koji pridonose njezinu stvaranju, prikupljajući instinktivno njezine elemente[19]). Da nađu trajno u umjetnosti, Nisard i Saint Marc Girardin predložili su ovaj put: treba tražiti općenito; u književnosti samo su najopćenitiji osjećaji jedino instinski. Na nesreću, veli Guyau, osjećaji se ne mogu odvojiti od individua, koji osjeća. Ono,

[16]) Ibid. str. 140.
[17]) Ibid. str. 90.
[18]) Ibid. str. 144.
[19]) Ibid. str. 97.

što upravo razlikuje osjećaj od čiste ideje, koja ne može biti posljednji cilj umjetnosti, to je činjenica, da se u osjećaju nalazi jedan veliki dio individualnosti, što je ujedno i njegova osebujna značajka. Stil je zapravo sam čovjek, prema tome individuum[20]). Maštu, stvaralački instinkt i osjećaj označuje Guyau kao tri bitne umjetničke funkcije[21]).

Kad je jednom došao do tih točnih konstatacija, Guyauu nije bilo teško zauzeti ispravan stav i protiv nekih drugih zabluda, osobito s obzirom na naturalističko-pozitivističke vanestetske kriterije u književnoj historiji i kritici. On odlučno ustaje protiv Tainova naturalizma. Guyau priznaje, da je Taine napisao divne studije o umjetnosti u Grčkoj, Italiji, Nizozemskoj; ali kad bi čovjek htio iz tih studija o raznim milieu-ima upoznati osobni i lični genij ovoga ili onog kipara, ovoga ili onog slikara, to bi isto bilo, kao kad bi netko htio odrediti starost nekoga čovjeka prema presjeku neke statistike ili glavne događaje nekog života služeći se poviješću jednog stoljeća[22]). Jednako se Guyau izražava i protiv Taineove rase kao umjetničkog kriterija. Nijedna rasa nije čista. To je činjenica, koju je dokazala antropologija. Osim toga nepoznate su nam naučno intelektualne i psihičke značajke pomiješanih rasa. Pita se s pravom, tko je Normanđanin, Corneille ili Flaubert, i koja veza postoji među ovom dvojicom; tko je Bretonac, Chateaubriand ili Renan[23]). Točna su Guyauova opažanja o pogrješnosti biografskog shvaćanja umjetničke ličnosti. Je li čovjek prodro u bitnost Balzacova genija, kad pozna borbu, koju je ovaj morao voditi sa svojim vjerovnicima, s bijedom, s otporom publike? Često je, i to baš kod najboljih umjetnika, praktična ličnost vanjština, površina; umjetničko djelo najbolje otkriva umjetnikov moralni karakter. Gdje se pokazuju znatne razlike između djela i života, kao kod Bacona ili Seneke, u prvom redu treba obratiti pažnju djelu; tu se nalazi ono, što je najbitnije i najglavnije u čovjeku[24]). Odobrava Flaubertovo shvaćanje kritike. U doba La Harpeovo — kaže Flaubert — kritičar je bio gramatik, u doba Saint- Beuveovo i Tainovo on je historik. Kada će kritičar biti umjetnik, ništa nego umjetnik, ali pošten umjetnik? Je li vam igdje poznata kakova kritika, koja se brine iskreno i strastveno o djelu kao takovu? Analizira se vrlo vješto i duhovito milieu, u kojemu je djelo sazrelo i rodilo se, i uzroci, koji su ga pripravili; ali gdje ostaje kompozicija, stil, polazna točka piščeva? Nigdje i nikada ništa od svega toga. Za takovu kritiku potrebita je velika fantazija i velika dobrota, to jest velika zaliha snažnoga i čistog zanosa, koji je uvijek spravan

[20]) Die Kunst als... str. 112.
[21]) Les Problèmes... str. 123.
[22]) Die Kunst als... str. 68.
[23]) Ibid. str. 71.
[24]) Ibid. str. 69.

da se ispolji, a na kraju je potreban odabran ukus, koji je i kod najboljih vrlo rijetko svojstvo[25]).

Guyau, zastranjujući od svojih ispravnih shvaćanja, vjeruje na momente, da su poezija i znanost u međusobnoj borbi, koja mora svršiti porazom jedne ili druge. Pripovijeda, kako je pjesnik Keats, na kraju jednog ručka kod slikara Haydona, podigao svoju čašu kličući: »Neka je sramotna uspomena Newtonova!« Kad su prisutni vrlo začuđeni, zatražili objašnjenje, Keats je odgovorio: »On je uništio poeziju duge svodeći je na jednu prizmu«[26]. Mi znamo danas, da Newtonova prizma nije uništila poeziju duge; prizma je produkt praktično-empirijskog aspekta, koji ima svoje značenje i svoju svrhu, dok je poezija duge rezultat pjesničko-konkretnog stava. Oba ta aspekta urođena su čovjeku, te je krivo mišljenje, da se oni moraju neprijateljski sukobljavati, kao što je i nemoguće da jedan odnese pobjedu nad drugim. Zanimljivo je, da je Guyau i tu istinu naslutio, ponovno oprovrgavajući svoj scijentizam: »Mi ne možemo otrgnuti svoje srce od svijeta, kao što ne bi mogli otrgnuti svijet od svoga srca. Sve astronomske teorije ne će nikada spriječiti, da pogled na neizmjerno nebo ne probudi u nama neku vrstu neshvatljiva nemira, neku čežnju, nezahvaćenu znanjem, koja sačinjava poeziju neba[27]). Na drugom mjestu još jače naglašuje vječnost poezije, ističući ujedno apstraktnost znanosti i intimnu konkretnost poezije: »Matthew Arnold je rekao u svom eseju o Mauriceu de Guérinu: »Poezija kao i znanost interpretacija je svijeta; ali interpretacija znanosti nikada nam ne će dati onaj intimni smisao stvarî, koji nam daju interpretacije poezije, jer one se obraćaju jednoj ograničenoj djelatnosti, ne čitavu čovjeku: eto zašto poezija ne može poginuti«[28]). I zato Guyau, koji je raspravljao o estetici topova i željeznica, na mjestima kida sa svojim predrasudama, te prenosi estetski doživljaj iz vanjskoga svijeta u unutrašnjost umjetnikovu: »Da može ljubiti prirodu, čovjek već mora biti pjesnik u svom srcu: suze stvarî, lacrymae rerum, naše su vlastite suze«[29]).

Guyau kaže na jednom mjestu: »Mi kažemo j a, a mogli bismo isto tako reći m i. Ugodno postaje lijepim, ukoliko uvlači u svoj krug više solidarnosti među sve dijelove našega bića i među sve elemente naše svijesti, ukoliko se onome m i, koje se nalazi u našem j a, može pridodati više sadržine«[30]). Na drugom mjestu: »Na dnu svakog indi-

[25]) Ibid. str. 85.
[26]) Les problèmes... str. 89.
[27]) Ibid. str. 126.
[28]) Ibid.
[29]) Die Kunst als... str. 48.
[30]) Ibid. str. 40.

vidua i svake epohe nalazi se bez sumnje neka jezgra živih osjetnih dojmova i iskonskih osjećanja, koji su zajednički svima drugim individuima i svima drugim epohama; to je tlo i zemljište, gdje se izgrađuje svaka egzistencija; to je mjesto i vremenska točka, gdje čovjek dolazi do potpune svijesti, da može postati jednim od svojih bližnjih, gdje u svom vlastitom srcu razumije duboki i besmrtni puls života«[31]). Prema predrasudama svoga vremena, koje nije poznavalo druge spoznajne metode osim metoda empirijskih nauka, polazi Guyau u svom teoretiziranju s empirijskog gledišta. Videći, da se umjetnički akt ne iscrpljuje cio u osjetnom, nastoji pridati mu neke psihičke sadržine. Naravno, prema njegovu stanovištu, ove ne mogu biti nego pojave »psihološke indukcije«, to jest pojave empirijske psihologije, koje on naziva socijalnim osjećajima. Ali se tu događa nešto vrlo zanimljivo. Guyau, u toku raspravljanja, otkriva apstraktnost obiju svojih pretpostavaka, i pozitivnih nauka i empirijske psihologije, nalazeći konkretnu intimnost u poeziji. Dakako, on ne opaža, da je tim oprovrgao cijelu svoju metodu, ukoliko scijentifičke apstrakcije ne mogu zahvatiti individualnu konkretnost umjetničkog akta; i zato, podliježući neprestano predrasudama te metode, njegova su otkrića samo časoviti bljeskovi, koji ne izviru organski iz same metode, zbog čega i nisu mogli dobiti definitivnu sistematsku zaokruženost. Ali uza sve to, Guyauova su otkrića vrlo važna. Najvažnije je njegovo otkriće (koje će kasnije filozofije izrazitije istaknuti i sistematizirati) individualno-konkretnog karaktera umjetničkog akta u opreci s apstraktnošću pozitivnih nauka. I baš to spoznanje sačuvalo ga je od toga, da svome »socijalnome« dade uski klasni značaj, omogućujući mu da ga proširi na univerzalni život. A drukčije nije ni moglo biti: pravo konkretno je ujedno i univerzalno. Što bi bilo umjetnikovo j a, kad ono ne bi bilo i j a svih drugih ljudi, to jest i m i (treba naglasiti: i ja s v i h drugih ljudi, a ne pripadnika jedne ekonomske klase). Guyauovo sociološko gledište nije u stvari drugo do interpretacija općeljudskoga ili, bolje, općeljudsko označeno jednom pozitivističkom verbalnom oznakom. Kako je Guyau, i ne znajući, porekao pozitivističku metodu, njegovo je socijalno, neosakaćeno klasnom isključivosti, izronilo iz njegovih razmatranja u svoj svojoj toploj čovječanskoj integralnosti. Dokaz više, da je socijalno-klasni mentalitet produkt pozitivističke ograničenosti.

Ta zanimljiva drama, u kojoj se jedan osjećajni i živi duh napreže da raskine mreže apstraktnoga i da zahvati život u njegovoj neposrednoj i intimnoj konkretnosti, začela se je u atmosferi opće težnje ka konkretnome, koja je bila karakteristična za zadnje decenije

[31]) Ibid. str. 112.

XIX. i za početak XX. vijeka, i koja je došla do jakog izraza u Bergsonovoj filozofiji u Francuskoj, u spiritualističkim sustavima Crocea i Gentilea u Italiji, kao i u previranju u krilu samih empirističkih sustava u Njemačkoj. Svjetski rat i poratna zbunjenost zaustavili su taj prirodni tok stvari, obnavljajući već napola svladane scijentifičke predrasude u pogoršanom obliku. Pozitivizam i materijalizam opet dižu glavu, isprsavajući se kao najzreliji plodovi vjekovne evropske misli i kao jedini predstavnici progresa i civilizacije.

*

I kod nas se javljaju ti pravci, kao jedino moguće ideologije u današnja vremena, u kojima su socijalni problemi na prvom planu. To stanovište odrazuje se naravno i u književno-umjetničkim teorijama. Jedan od socioloških književnih teoretika, koji je mnogo cijenjen i kod nas, jest Georgij Plehanov sa svojom raspravom »Umjetnost i socijalni život«. Prevodilac tog djela na naš jezik kaže o ovoj raspravici: »Iako starijeg datuma, ovo je i danas jedna od najboljih studija o literaturi.« Potrebno je zato da se zaustavimo kod tog teoretičara književnosti, i to upravo poslije Guyaua. Možda ćemo na taj način bolje objasniti neke probleme, koji nisu bez značenja za naš kulturni život.

Plehanov misli, da je traženje čiste umjetnosti (l'art pour l'art) s jedne, ili utilitarne književnosti s druge strane, određeno socijalnim prilikama izvjesne sredine. I zato postavlja ova pitanja: »Koji su najvažniji od onih socijalnih odnošaja, u kojima se, kako kod umjetnika tako i kod osoba, koje se živo interesiraju za umjetničko stvaranje, razvija i učvršćuje tako zvano utilitarističko posmatranje umjetnosti, to jest sklonost svojim djelima davati značenje suda o pojavama života«[32]). Plehanov odgovara na ta pitanja ovako: »Umjetnici i osobe, koje se živo zanimaju za umjetničko stvaranje, stavljaju se na stanovište l'art pour l'art-a, kad nastane beznadni raskid između njih i socijalne sredine, koja ih okružava.« Naprotiv, »tako zvano utilitarističko posmatranje umjetnosti, t. j. namjera, da se svojim djelima dade značenje suda o pojavama života i da se pripravno i s radošću učestvuje u borbama života, nastaje i učvršćuje se tamo, gdje postoji uzajamna simpatija između znatnog dijela društva i onih osoba, koje se manje ili više aktivno interesiraju za umjetničko stvaranje«[33]). Odmah udara u oči, da za Plehanova — i to je njegova kardinalna pogrješka, kao i pogrješka svih utilitarističkih književnih teoretika — ima samo dvije mogućnosti umjetničkog stvaranja: ili l'art pour l'art, to jest besadr-

[32]) Georgij Plehanov: »Umjetnost i socijalni život«. Preveo Milan Durman. Zagreb 1933, str. 5.
[33]) Ibid. str. 9.

žajna umjetnost, ili sadržajna umjetnost, ali u smislu utilitarističke borbe za izvjesno socijalno shvaćanje. Koliko je to stanovište ispravno, vidjet ćemo kasnije.

Plehanov nas ne ostavlja nimalo u sumnji, što je njegovo socijalno: »Već sam jednom rekao, da nema umjetničkog djela bez idejnog sadržaja. Dodao sam, da ne može svaka ideja da posluži kao osnov umjetničkom djelu. Samo ono može stvarno oduševiti umjetnika, što je od općeg interesa za ljude. Granice ovoga ne određuje umjetnik, nego visina kulture, koju je postigla socijalna cjelina, kojoj umjetnik pripada. U društvu, koje je podijeljeno na klase, ovo još ovisi o međusobnim odnosima klasa i od toga, u kojoj se fazi razvitka nalazi svaka od njih u određeno doba. Kad se buržoazija istom oslobodila jarma svjetovne i crkvene aristokracije, t. j. kad je još sama bila revolucionarna klasa, vodila je ona čitavu radnu klasnu, sa kojom je zajedno obrazovala ‚treći' stalež. Tada su i vodeći ideolozi buržoazije bili također vodeći ideolozi ‚čitave nacije, sa iznimkom privilegiranih'. Drugim riječima, tada su granice onog zajedničkog između ljudi (čemu djela umjetnika služe kao sredstva), koji stoje na građanskom stanovištu, bile razmjerno vrlo prostrane. Ali kada su interesi buržoazije prestali biti interesi čitavog radnog naroda, a naročito kad su došli u neprijateljski sukob sa interesima proletarijata, postale su granice ovog ‚zajedničkog' vrlo uske«[34]).

Plehanovljevo socijalno nije više Guyauovo otkriće svečovječanskoga, nego čisto klasno-marksističko shvaćanje društva: građanski i proleterski stalež oštro su kod njega odijeljeni, i ne samo odijeljeni, nego su shvaćeni u stavu međusobne borbe. Već je Marks smatrao čovjeka apstrakcijom; za njega je bio realan samo čovjek klase. Međutim ekonomska klasa nije drugo do naturalistička apstrakcija, jer ne shvaća duhovne funkcije kao ljudske imanentne vrijednosti, to jest kao imanentne u čovjeku, jer je čovjek, bez obzira na ekonomsko-klasnu pripadnost. Kao da klasna pripadnost određuje kvalitet duhovnih akata! Boli i radosti proletera i kapitalista kvalitativno su jednake. Samo je realan konkretno-univerzalni čovjek: čovjek kao konkretni individuum i ujedno kao nosilac univerzalno čovječanskih kvaliteta. Gledan naprotiv kroz prizmu ekonomskih klasa, on gubi svoj individualno-univerzalni značaj, jer se njegova individualnost rasplinjuje u kolektivnosti ekonomske klase, a zajednički čovječanski kvaliteti potpuno su brisani u neprijateljstvu klasne borbe. Dok Guyaua smisao za poeziju spasava od scijentifičkih apstrakcija, jer, otkrivajući njenu konkretnost, otkriva ujedno i univerzalnost svečovječanskoga, Plehanov, potpuno apoetičan temperamenat, čvrsto vje-

[34]) Ibid. str. 20.

ruje u klasne apstrakcije te prenosi praktične ekonomske borbe, kao što to uopće rade marksisti, na teoretsko područje.

Do čega dovodi miješanje teorije i prakse, pokazuje već njegova antiteza: l'art pour l'art — ili utilitaristička umjetnost. Nešto treće za Plehanova ne postoji. Ili prazna umjetnost kao tašta igra s vanjskim oblicima — ili sadržajna umjetnost »kao sud o pojavama života« ili čak kao »učestvovanje u borbama života«. Plehanov nije znao, da utilitarizam znači namjernost, a namjernost znači negaciju osjećajne spontanosti, dakle znači i negaciju umjetnosti, jer je ona spontanoosjećajnog karaktera. I zato Plehanov shvaća sadržaj umjetničkog djela čisto idejno: »Pjesnička i umjetnička djela uvijek nešto pripovijedaju, jer uvijek nešto izražavaju. Naravski ‚pripovijedaju' u vlastitoj maniri. Umjetnik izražava svoju ideju u slikama, dok publicist prikazuje svoju misao s pomoću logičkih zaključaka... Nema umjetničkog djela bez idejne sadržine... Vanredna brižljivost za formu bila je uslovljena socijalnom i političkom ravnodušnošću... Djela, čiji autori cijene samo formu, izražavaju izvjesni, kako sam već to prije izjavio, beznadni negativni stav svojih autora prema socijalnom milieu-u koji ih okružava«[35]) Doduše Plehanov govori i o osjećaju u umjetnosti, ali ga potpuno identificira s idejom, što je vrlo karakteristično za njegov scijentifičko-apstraktni mentalitet. Za potkrepu svoje tvrdnje, da umjetnosti nema bez idejnog sadržaja, navodi Ruskinovo mišljenje, da je vrijednost umjetničkog djela određena veličinom u njemu izražena — osjećaja. »Drukčije i ne može biti«, zaključuje mirno Plehanov[36]).

Zanimljivo je, da Plehanov ipak naslućuje zasebni značaj umjetničkog stvaranja, tvrdeći, da umjetnička djela nešto pripovijedaju »u vlastitoj maniri«; on govori čak i o »slikama«, kojima se umjetnost razlikuje od »logičkih zaključaka« publicista; ali, kako nije sposoban, zbog suhoće svoga temperamenta, da razlikuje ideju od osjećaja, slike su za njega samo simboli ideja. Dakako, Plehanovljeva idejna sadržina nije drugo do interes za socijalne struje izvjesnog vremena, to jest za borbu ekonomskih klasa: »Huysmansov primjer nam opet dokazuje, da umjetnička djela ne mogu odbaciti idejni sadržaj. Ako to pak čine umjetnici, koji ostaju slijepi za najvažnije socijalne struje vremena, to se tim znatno smanjuje unutrašnja vrijednost ideja izraženih u njihovim djelima, a od toga neminovno štetuju i sama djela«[37]).

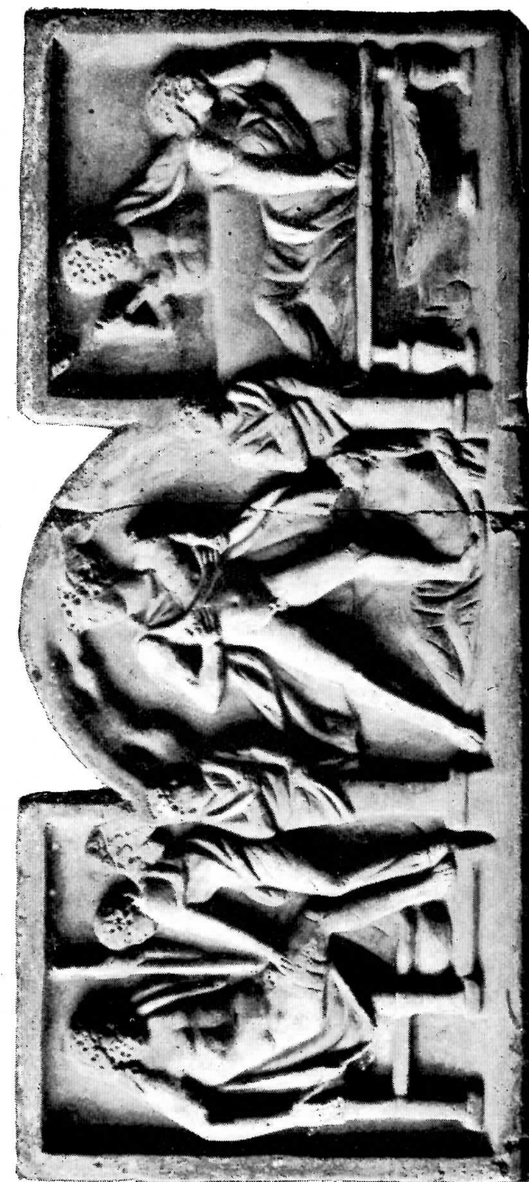
Čisto dakle marksistički mentalitet, koji cijeli duševni život, i afektivni i misaoni, svodi na ekonomski momenat i na borbe, koje ovaj

[35]) Ibid. str. 12.
[36]) Ibid.
[37]) Ibid. str. 19.

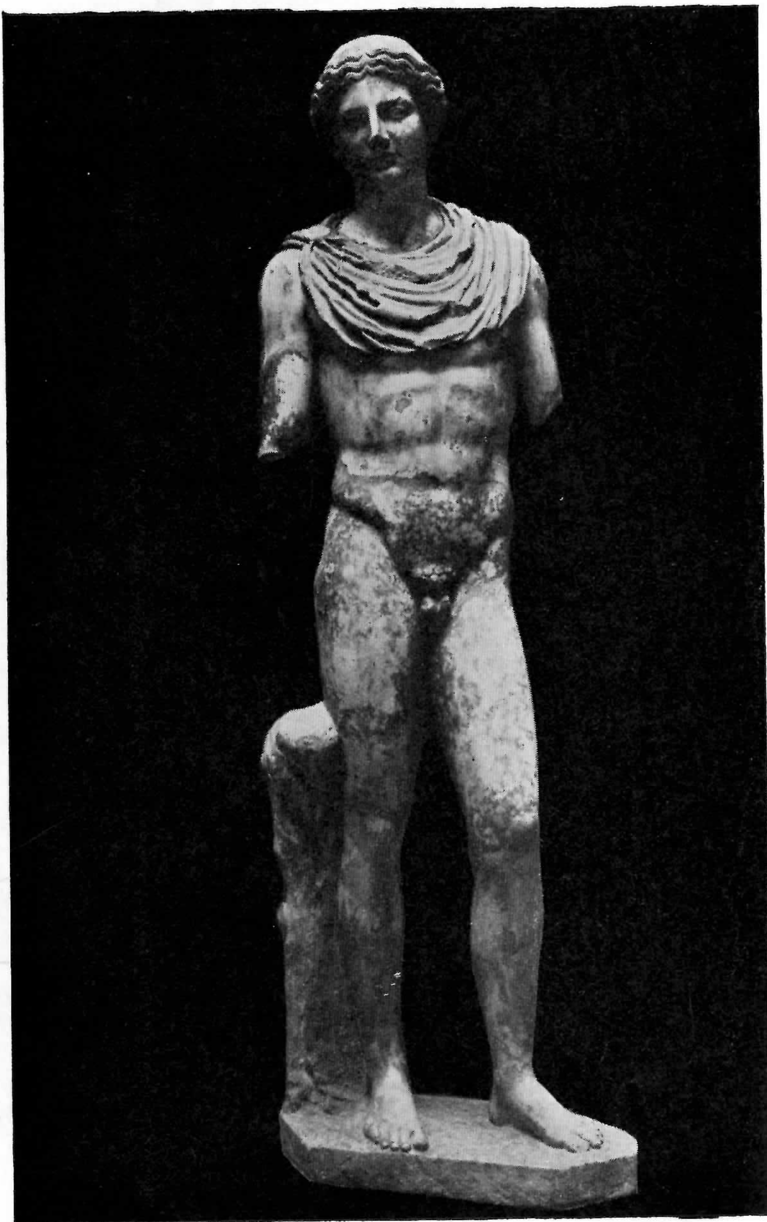
izaziva, dižući ga na kriterij umjetničkih djela. Iako Plehanov priznaje »vlastitu maniru« umjetnosti, ne uzima je kao mjerilo u promatranju i prosuđivanju umjetničkog fakta; za njega je odlučan socijalni piščev stav. On osuđuje dramu Knuta Hamsuna »Na vratima carstva«, jer je u njoj zastupana jedna kriva ideja: Hamsunov junak bori se protiv proletarijata[38]). »Lažna ideja mora da škodi umjetničkom djelu, pošto unosi laž u psihologiju osoba koje djeluju«[39]). »Ekstremni individualizam građanske periode zatvara umjetnicima sve izvore prave inspiracije. On ih čini potpuno slijepima za ono što se događa u socijanom životu, i osuđuje ih na neplodno natezanje sa potpuno besadržajnim ličnim doživljajima i bolećivo fantastičkim mudrovanjima. U konačnom rezultatu dobiva se nešto, što ne samo da nema nikakvog odnosa prema bilo kakovoj ljepoti, nego je direktno glupost, koju se može braniti samo pomoću smicalica idealističke spoznajne teorije«[40]). »Kao što je to uvijek bilo, može se sa sigurnošću reći, da svaki, ma kako značajni umjetnički talenat, u velikoj mjeri povećava svoju snagu, ako prihvati velike oslobodilačke ideje svoga vremena... Vladajuća klasa nalazi se sada u takvom položaju, da je za nju koračanje napred jednako silaženje u dubinu«[41]). Odatle dekadentni pravci u umjetnosti. Tako u kubizmu pobjeđuje idealistička reakcija: »To je uostalom jedan dokaz, da je unutarnja dijalektika socijalnoga života teoriju l' art pour l'arta dovela potpuno do apsurda«[42]). I pojedine pisce sudi Plehanov prema njihovu odnosu sa socijalizmom. Prigovara Flaubertu, što je bio protiv općeg prava glasa, i što mu je socijalističko društvo izgledalo kao »ogromno čudovište«. »Iz ovoga vidimo — kaže Plehanov — da se ovaj mrzitelj ‚buržuja' potpuno slaže sa još ograničenijim ideolozima buržoazije u svom negativnom stavu prema demokraciji i socijalizmu«[43]).

Tu je jedno očito: marksističko stanovište, svojim apstraktnim shemama »buržuja« i »proletera«, ne može da zahvati čovjeka u njegovoj realnosti. Što je buržuj, a što je proleter? Gdje počinju i gdje svršavaju ti pojmovi? Koja je razlika između njih u teoretsko-kvalitativnom pogledu, u pogledu bitnih čovječanskih oznaka? Kako je gore rečeno, umjetničko je stvaranje čovječanska funkcija, zajednička i buržuju i proleteru, dakle neovisna o ekonomskom stanju umjetnika. Kriterij u prosuđivanju nekog umjetničkog djela ne može biti ni »buržujski« ni »proleterski« položaj umjetnikov, nego naprosto realizacija

38) Ibid. str. 21 i 22.
39) Ibid. str. 26.
40) Ibid. str. 34 i 35.
41) Ibid. str. 38.
42) Ibid. str. 34.
43) Ibid. str. 16 i 17.



Sl. 5. Rođenje Dionisovo
Relijef sa mramornoga dječjega sarkofaga u Arheološkom muzeju u Zagrebu



Sl. 6. Apolo
Mramorni kip u Arheološkom muzeju u Zagrebu

ili nerealizacija umjetničkog doživljaja. Plehanovljeva tvrdnja, da lažna »ideja« kvari umjetničko djelo, ima svoj izvor u njegovoj neispravnoj pretpostavci, da je jezgra umjetničkog djela idejne prirode. Jezgra je umjetničkog djela afektivne, čuvstvene prirode; i zato Hamsunova drama, iako polazi sa stanovišta, koje marksističkoj ideologiji izgleda lažno, mogla je ipak da bude umjetničko djelo prvoga reda u slučaju, da se je piščeva antipatija protiv proletarijata (recimo, protiv nečovječnih metoda njegove revolucije) konkretizirala u živu dramatsku akciju. I taj piščev osjećajni stav, koji s ideološkog gledišta može biti i lažan ne može unijeti laž u psihologiju osoba, koje djeluju; umjetničke ličnosti otjelovljenja su osjećajnog središta, iz kojeg se suče akcija, te su one žive ili mrtve, to jest umjetničke ili neumjetničke, prema većoj ili manjoj stvaralačkoj moći osjećajnog doživljaja. Kad bi ispravnost ili neispravnost idejne strane u književnim djelima odlučivala o njihovoj umjetničkoj vrijednosti, trebalo bi izbaciti iz historije književnosti mnoga najveća djela, koja je stvorio pjesnički genij ljudski. Osim toga, s čisto idejnog gledišta, poriče se u njima baš ono, što im i daje stalnu vrijednost i stalnu svježinu: konkretna toplina srca.

I upravo je taj momenat, momenat srca, koji nedostaje marksističkom pogledu, što daje toj nauci nehumani karakter. Uzimajući čovjeka kao isključivo ekonomsko biće, marksizmu ostaje zatvoren cijeli ostali njegov duhovni život. Zato je Plehanov mogao doći do čudne tvrdnje, da nemar za socijalne pokrete svoga vremena čini umjetnike »slijepim za ono što se događa u socijalnom životu«, i da ih »osuđuje na neplodno natezanje s potpuno besazdržajnim ličnim doživljajima i bolećivo fantastičnim mudrovanjima«. To su za Plehanova čisto građanske mane, jer je ekstremni individualizam plod »građanske periode«, koji »zatvara umjetnicima sve izvore prave inspiracije«. Ta je tvrdnja vrlo karakteristična za marksističku ideologiju. S jedne strane individualizam građanski — s druge altruizam proleterski (Plehanov izričito tvrdi, da se buržoazija nije nikada odlikovala altruizmom[44])); s jedne strane građansko natezanje s ličnim besadržajnim doživljajima — s druge, proleterske, strane »prava« inspiracija. Ali, ponavljam, gdje počinje i gdje svršava altruistički proleter ili egoistički buržuj? Jesu li granice tih pojmova, s odnosnim karakteristikama, tako sigurne, kako misle marksisti? Nisu li i egoizam i altruizam čisto ljudska svojstva zajednička i »proleterima« i »buržujima«? Osim toga, čovjek nije samo »homo oeconomicus«, nego i »homo humanus«. Koliko god ekonomski momenat bio jak u njemu, taj ne iscrpljuje cijelo njegovo duhovno zbivanje. Njega interesiraju, i te kako, i druga pitanja, koja prelaze

[44]) Ibid. str. 26.

okvir »onoga što se događa u socijalnom životu«. Plehanovu svi ti interesi izgledaju »besadržajni lični doživljaji« i »bolećiva fantastička mudrovanja«. Naravno, lični doživljaji i bolesna fantazija dekadenata ne proizvode umjetnička djela; individualnost pravih umjetničkih doživljaja sasvim je druge prirode. Ali sa gledišta tobože prave, socijalne inspiracije — i u tome je glavna pogrješka marksističkih književnih teorija —, književna djela, ukoliko izražavaju ljudske osjećajne doživljaje u njihovoj najprisnijoj konkretnosti, moraju izgledati kao izraz »besadržajnih ličnih doživljaja«. I tako socijalno stanovište poriče najvitalniji momenat umjetničkog stvaranja. Kad ovo ne bi bilo lično, to jest kad ne bi bilo izraz konkretnih, intimnih doživljaja ljudskih, ne bi uopće imalo nikakva razloga postojanja. Jer zašto da baš umjetnost bude sredstvo marksističke propagande? Ne može li tu ulogu obavljati i publicist? Marksisti naprosto zamjenjuju hiroviti i ekstravagantni »individualizam« dekadentne umjetnosti s univerzalnim individualizmom pravih umjetničkih djela.

Za Plehanova dekadentna umjetnost je proizvod građanske, vladajuće klase, koja se nalazi u fazi propadanja. Ona nije sposobna da daje velika umjetnička djela, jer umjetnički talenti povećavaju svoju snagu prihvatajući »velike oslobodilačke ideje svoga vremena«. Socijalna dijalektika dovela je teoriju l'art pour l'arta do apsurda — kaže Plehanov. Istina je, glavna je oznaka dekadentne književnosti nestašica sadržaja, ali ne socijalnoga nego ljudskog sadržaja. Ona je posljedica praznine duhova, koji su izgubili, u najezdi pozitivizma, svaki moralni oslonac i svaku vjeru u ideal; ta praznina proizašla je dakle iz istog mutnog izvora, iz kojega su proizašle i utilitarističke marksističke teorije i njene negacije čovječanskih vrijednosti. A tome je najbolji dokaz, što se najveći broj marksističkih književnika regrutirao baš iz dekadentnih redova; poricanje i skepsa olakšavaju im brisanje svih idealnih dobara, a nemir, koji se iz toga rađa, vuče ih u fantastičke sfere komunističkih obećanja. Socijalni je kriterij u umjetnosti neodrživ. Što znači Flaubertovo mišljenje o socijalističkom pokretu ili općem pravu glasa, koje mu predbacuje Plehanov, s obzirom na njegov književni rad? Flaubertova »Madame Bovary« prvoklasno je umjetničko djelo, iako ono nije nikako nadahnuto oslobodilačkim pokretima svoga vremena; ono je zato umjetničko djelo, jer je Flaubert u njemu otjelovio vlastitu dramu unutrašnje rastrganosti i romantičke nemogućnosti prilagođenja tragičkim oprekama životnog bivanja; i ne samo da je on ovu dramu otjelovio, nego se njenom umjetničkom objektivacijom uzvinuo do čisto čovječanske katarze smirenja u neizbježivom i nužnom. Marksistički kriterij, u svojoj jednostranoj isključivosti, nije u mogućnosti da razumije ove trzave peripetije du-

hova, i odatle ono surovo sakaćenje duhovnosti svođenjem njenih raznovrsnih akata na »socijalno«, to jest na utilitarno-ekonomsko.

Karakteristično je, kako Plehanov sudi o Flaubertovoj »Madame Bovary«. Za njega je to djelo bolje od Augierova »Le gendre de monsieur Poirier«, jer »dramatska praznina Augiera, koji je prava apoteoza građanske umjerenosti i pedantnosti, pretpostavlja nužno posve druge metode stvaranja od onih kojima su se služili Flaubert, Goncourt i drugi realisti, koji su se prezrivo odvraćali od ove umjerenosti i pedantnosti«[45]) Plehanov nema za intimnu dramu Flaubertovu ni jedne jedine riječi, nego je tumači izbjegavanjem građanske umjerenosti i pedanterije!

Za Plehanovljevo apstraktno shvaćanje umjetnosti značajna je njegova tvrdnja, da je francuskim realistima nedostajao socijalni interes, i radi toga je prikazivanje »ljubavnih odnošaja prvog boljeg vinarskog trgovca sa prvom boljom sitničarkom postajalo na koncu neinteresantno, dosadno i dapače odvratno. Pripovijesti o takovim odnosima mogle su samo tada pobuditi interesa, ako su osvjetljavale izvjesnu stranu socijalnih odnošaja, kao što je to bio slučaj kod ruskog realizma«[46]). Međutim, ljubavni odnošaj prvoga boljeg vinarskog trgovca s prvom boljom sitničarkom, zahvaćen umjetnički u njegovoj ljudskoj dubini, može da bude umjetničko djelo; bez umjetničkog zahvata, jasno, nikakvo osvjetljenje socijalnih odnošaja ne može da stvori umjetninu.

Za Plehanova »ideal ljepote, koji vlada u izvjesno doba, u izvjesnom društvu ili u izvjesnoj društvenoj klasi, osnovan je djelomično u biološkim razvojnim odnosima ljudskoga roda, koji uostalom stvaraju i rasna obilježja, djelomično pak u historijskim uvjetima postanka i opstanka dotične klase ili društva. Stoga je on raznovrstan i odredljiv, a ne apsolutan, t. j. nema nikakav bezuvjetan sadržaj. Tko se klanja, »čistoj ljepoti«, ne postaje s tim neovisan od onih bioloških i socijalno historijskih odnosa, koji određuju njegov »estetski ukus, nego manje ili više zatvara oči pred uvjetima, koji taj ukus određuju«[47]). »Čiste ljepote«, u smislu apsolutnog, transcendentnog ideala, istina, nema; ali zato ne znači, da je »ljepota«, to jest umjetničko stvaranje i umjetničko doživljavanje, biološki i socijalno determinirana. Takove teorije proizlaze iz miješanja umjetničkog stvaranja i umjetničkog doživljavanja, s jedne, i umjetničkih teorija izvjesnog vremena, s druge strane. Ni estetsko stvaranje, ni estetsko doživljavanje ne ovise o estetskim teorijama nekog vremena. Ove su manje ili više sretan pokušaj inter-

[45]) Ibid. str. 12.
[46]) Ibid. str. 19.
[47]) Ibid. str. 15.

pretacije umjetničkog fakta. Umjetnost je bila uvijek — umjetnost, ukoliko je bila uspjela ili neuspjela realizacija jednog umjetničkog doživljaja. Biološki zakoni i zakoni socijalne sredine nisu pritom imali nikakove uloge. Sugestija izražajne snage uvijek je djelovala na umjetnički osjetljive ljude, pripadali oni bilo kojem vremenu ili bilo kojoj socijalnoj sredini, bez obzira na to, kako su oni naknadno teoretski tumačili umjetnički doživljaj, adekvatno ili neadekvatno. Naturalističke teorije uzimaju u obzir baš ova naknadna tumačenja bez obzira, da li su adekvatna ili neadekvatna, pretpostavljajući naivno, da je o njima ovisilo umjetničko stvaranje i umjetničko doživljavanje, te ih na taj način moraju interpretirati u biološkom i socijalnom pravcu.

Ni na jednom se području duha ne očituje neplodnost intelektualističkog shvaćanja, a osobito marksističkog, kao upravo na području umjetničkog aktiviteta. Intelektualizam poriče a priori autonomnost osjećajno-fantazijskog doživljavanja, te sve njegove teorije o umjetničkom stvaranju nužno su u potpunoj protivnosti s faktičnom realnosti. Marksizam pak sa svojim shemama građanina i proletera, manje je sposoban za interpretaciju umjetničkog fakta od svih drugih intelektualističkih pravaca. Kako je više puta ovdje naglašeno, između građanina i proletera nema kvalitativnih razlika u njihovu duhovnom biću. Zar je plač ili smijeh proletera drukčiji od smijeha i plača građanina? Ako umjetnost proizlazi iz plača i smijeha, to jest iz čovječjeg čuvstvenog života, kao što zbilja i proizlazi, što onda može značiti klasno-socijalno shvaćanje umjetnosti? Kao uvijek u empirističkom pozitivizmu, i ovdje empirijsko-praktički pojmovi buržuja i proletera donose zabunu na čisto teoretskom području, stvarajući prazne fantome i zastirući pogled u duhovnost čovječju. Kao da buržuj i proleter nisu ljudi, to jest nosioci istih čovječanskih duhovnih funkcija!

I onda sve Plehanovljeve distinkcije moraju pasti. Njegova opreka između l'art pour l'arta kao besadržajne umjetnosti svojstvene građanskoj klasi i utilitarne proleterske umjetnosti, koja crpe svoje sokove iz socijalnih oslobodilačkih nastojanja, nema nikakova značenja. L'art pour l'art nije nastala iz nedostataka interesa za socijalne pokrete, nego iz nedostataka osjećajnih doživljaja. Ona nije umjetnost svojstvena jednoj ekonomskoj klasi, nego pojedincima, bez razlike klasa, kojih duševnost ne funkcionira kako bi trebalo da funkcionira. Utilitarna umjetnost, sa tendencijom klasne borbe, koja daje »sudove o pojavama života«, također ne može da bude umjetnost jedne klase — jer ona naprosto i nije umjetnost. Ako umjetnost proizlazi iz osjećajnog doživljavanja, onda ona ne može da daje »sudove o pojavama života«, jer je sud čisto mislena funkcija; iz istog razloga umjetnost ne može da bude utilitarnog karaktera, jer utilitarnost znači namjernost, a namjernost znači negaciju osjećajne spontanosti. Čovjek osjeća, to jest nada se, strahuje, ushićuje se, ljubi, mrzi itd., pa tako osjeća, a ne jer hoće da tako osjeća, prema programu nekog klasnog pravca.

Svi književni i umjetnički sudovi Plehanovljevi, sve njegove karakteristike buržujske i proleterske umjetnosti potpuno su neispravni, jer su posljedica krive intelektualističke pretpostavke. Plehanovu, kao pristaši marksizma, za kojega se cijela duševnost iscrpljuje u klasno-ekonomskim borbama, moralo je estetsko područje duha ostati potpuno nepristupačno. A on je mogao do kraja ostati vjeran svojim marksističkim uvjerenjima i na terenu književne teorije, jer mu nedostaje svaki umjetnički instinkt. Kod njega nema intimne Guyauove drame (tragovi te drame naziru se i kod nekih komunističkih književnih teoretika, kao na pr. kod Lunačarskoga), koja ovoga, kroz mrtve apstrakcije, dovodi do konkretnih i intimnih »suzâ stvarî«, »lacrymae rerum«, i preko njih do univerzalnog čovjeka; Plehanov je bez sumnjâ, bez unutrašnjih borba, dosljedan do kraja, uvijek intelektualistički apstraktan i klasno fanatičan. I baš zato je njegovo »socijalno« moglo dobiti potpuno ekonomsko-utilitaristički značaj za razliku od Guyauova »socijalnog«, koje ima univerzalno-čovječanski sadržaj.

LJUBOMIR MARAKOVIĆ, ZAGREB

UMJETNOST FILMA

I

Nakon projekcije »Divlje djevojke« i »Alahova vrta«, većina filmske kritike (a pogotovu publike) stala se »superiorno« podrugljivo smiješiti ili bar skeptički slijegati ramenima: ta nova tekovina, film u bojama, kvari samo dojam onoga, što je dosad bilo stečeno. Boje smetaju plastici sjena, a one same izlaze kričljivo, neživo, »razglednički« itd. I čemu ta novotarija, kad je film baš svojom igrom svijetla i sjene, svojom nenadmašivo krepkom i čudesno živom crno-bijelom tehnikom dobivao onaj svoj naročiti čar, onu transpoziciju realnosti u neku neodoljivu lucidnost vizija i onu posebnu, sasvim svoju sugestiju ritma! T. zv. »audioskopik«, plastični zvučni film, još je gore prošao, to više što je on donio samo odlomke, dokumentarne kratke vrpce, a uz to je još trebalo dati svakom gledaocu posebne naočale s raznobojnim (crvenim i zelenim) staklom odn. celofanom. Sve se to, dakako, pričinja tako djetinjasto i tako primitivno, ali se pri tom zaboravlja, da je proteklo tek četrdeset godina, otkad je sam film uopće važio kao neka djetinjasta vašarska senzacija, koja je hodala od sajma do sajma, i u improviziranim šatorima ili drvenjarama »zadivljavala« neobrazovanu publiku svojim »jeftinim« čarolijama.

Nema ni deset godina (1928.), otkako su projicirani prvi zvučni filmovi. A valjda nam nije pamćenje tako slabo, te se ne bismo sjećali, kako je naivan i bezvrijedan bio dojam tih prvih projekcija. Ponajviše se radilo o glazbenim točkama, kod kojih su se do dosade gledali prsti, kako prebiru po instrumentu, usta, kako se otvaraju kod pjevanja, uz sve one sporedne kretnje čitavoga tijela, koje umjetnik vrši refleksno ili iz razloga tehničkih, a ovi gledaocu često nisu jasni, te izazivaju groteskni dojam. A sve to nije prikladno da ilustrira sam glazbeni komad, koji se izvodi, ili da uveća umjetnički dojam izvedbe. S osobitom nasladom zatvarala su se vrata u sasvim neznatnim prizorima, samo da se osjeti, kako se i taj štropot čuje — a čuo se gotovo kao prasak puške! Zveket posuđa, glas električnog zvonca ili bilo kakav najsporedniji zvuk hvatala je kamera požudno, samo da pokaže, kako joj ne može izmaknuti ni najmanji šum. A još je tragičnija bila poplava besmislenih operetnih filmova, koji su se dočepali poznatih imena i trpali nemilice, u bilo kakvu nemoguću radnju, operetne motive, »šlagere« i ulomke opera, iskorišćene do mile volje, uz divnu nepokretnost radnje i potpunu otupjelost svake psihologijske motivacije.

Pa ipak, da je tko onda, recimo, kamenovao tu »sramotu civilizacije«, da spase toliko rječiti i plemeniti nijemi muk dotadanjeg filma, bio bi zauvijek onemogućio nezaboravna djela, kao što je »Casta Diva« (Božanstvena žena), film o Bellinijevu životu, koji je »Revue Musicale« (jedno od najozbiljnijih sovjetskih muzičkih glasila) analizirala na pune dvije stranice, dokazujući zanimljivost interpretacije jedne stvaralačke muzičke ličnosti (Bellinija), superiornost reproduktivne inspiracije jedne suverene umjetnice (Marta Eggerth) i savršenost tonske izražajnosti u onom, što je u tako malo godina (1935.) postigao novi pronalazak. Bili bismo lišeni onog poraznog, fatalno tragičnog osjećaja, koji izaziva u nama promuklo hrapavi i banalno cinični glas Marlene Dietrich u »Plavom anđelu«, ne bismo mogli doživjeti, kako škljocanje ključa u bravi naviješta mračnu katastrofu u Ophulsovoj »Liebelei« (Ljubakanje) ili kako, u majstorskoj igri Françoise Rosay, panični muk nad razbacanim kartama, proričući smrt, govori više nego ikoja riječ, ikoji znak. Ali taj se muk može samo zato tako porazno osjetiti, što znamo, da se film može poslužiti i riječju i zvukom, ali ih se, u tragičnom času, svijesno odriče.

Napokon oni, koji su pred četrdeset godina bili djeca ili čak mladići, znaju dobro i iz vlastitog iskustva, da ni sam početak filma uopće nije bio superiorniji nego što je svako djetinje tepanje i mucanje bilo kojeg novog pronalaska. To više, što se ovdje radi ne samo o epohalnoj tehničkoj tekovini, nego i o nastojanju nove umjetnosti, kojoj dotad nije bilo ni traga. Istina, ta se umjetnost poslužila i gotovim elementima onih umjetnosti, koje su već postojale, ali je trebalo tek mnogo okolišavanja i stramputice, dok ona nije konačno našla svoju bit i svoj put.

Kad su, o Božiću 1895., braća Lumière prvi put prikazala pariskoj publici svoj »filmski program«, bilo je to upravo tako primitivno i naivno, kao što su sada pred našim očima prvi filmovi u bojama ili »audioskopske« projekcije. Štaviše, Louis Lumière je i sam bio čvrsto uvjeren, da njegov izum vrijedi samo kao tehnička tekovina ili pomagalo u naučne svrhe, i odlučno se odupro pomisli, da bi kinematograf ikada mogao poslužiti u umjetničke svrhe. »Izlazak iz tvornice Lumière« i »Dolazak vlaka u stanicu Ciotat« zaista i nisu bili drugo nego ono, što se danas naziva dokumentarnim filmom ili filmskim žurnalom, a kod filma »Morska kupka« isticao je dnevnik »Le Radical« u svom referatu »divnu istinitost toga mora, koje je tako pravo, tako valovito, tako puno preljeva i pokreta«. Istina, našao se čovjek, koji je, i ne dočekavši svršetka programa, pojurio Lumièreu i ponudio mu deset tisuća, dvadeset tisuća, pa pedeset tisuća franaka za njegov izum. Ali mu je ovaj, svijestan, da čini neko dobročinstvo, čuvajući ga od zla, odgovorio neumoljivo: »Mladiću, budite mi zahvalni. Moj izum nije na

prodaju, a vas bi on upropastio. On može da se neko vrijeme iskorišćuje kao naučni kuriozitet, ali, izvan toga, on nema nikakve komercijalne budućnosti.«

Georgesu Mélièsu bile su tada trideset i četiri godine i bio je, pravo govoreći, »svega pomalo«. Još u liceju bio je konstruirao u svom pultu marionetsko kazalište, a sada je bio ravnatelj teatra Robert-Houdin, mehaničkog kazališta, u kojemu je, s pomoću kojekakvih vlastitih električnih majstorija, prikazivao »čarolije«, kao što je »Čarobna girlanda« ili »Fantastična slika«. Bio je industrijalac, mehaničar, rezbar, crtač, slikar, karikaturist i izdavač »Pandže« (La Griffe), koja je izlazila za vrijeme boulangizma. Bogat fantazijom, živahna duha, bio je dosta smion i naivan, da se upušta u svašta, uz naročitu sposobnost, da nevjerojatnom brzinom konstruira bilo šta, što je bilo potrebno za njegove fantastične osnove. »Bio sam«, rekao je jednom sam o sebi, »u isti mah intelektualni i manuelni radnik. Po tomu se može razumjeti, zašto sam strastveno zavolio kinematograf.«

Ako dakle braću Lumière i Edisona zapada zasluga, da su pronašli ,gotovo istovremeno i nezavisno jedni od drugih, sam tehnički i naučni izum kinematografa, Georges Méliès, inače toliko nepoznat i gotovo zaboravljen, stekao je prvi zaslugu, da je film pošao putem stvaralačkim. Méliès, čarobnjak-komedijaš, pjesnik-mehaničar, slikar-glumac poveo je novi izum na polje stvaralačko, na područje mašte. Ne samo vjerna slika zbilje, čudo, da se sve to da tako točno i tako živo »uhvatiti«, nego daleko više produkt smionog kombinovanja, fantastičnog prebacivanja, preoblikovanja, imitovanja, iskrivljivanja i irealiziranja zbiljnosti — to je, pod njegovom rukom, ubrzo postala tajna filma. Šaljive scene s fotografskim »trikovima«, kod kojih su kao glumci sudjelovali članovi Mélièsove porodice, bile su tek najmanja od tih čudesa. Méliès je ubrzo došao na to, da aktuelne događaje snima »u vlastitoj režiji«, te je Eduard VII. sam s velikim zadovoljstvom konstatovao, da je Méliès u svom atelijeru snimio njegovu krunidbu potpuno točno i vjerno, a španjolsko-američka pomorska bitka kod Filipina s propašću admirala Cerveire bila je snimljena u kadi za kupanje, s malim mehaničkim brodovima, i ispala je tako vjerno, da se (kako su govorili zlobnici) u arhivu španjolske mornarice čuvao film kao historijski dokumenat bojnog događaja. Méliès je, što se danas sasvim zaboravilo, pod firmom »Star-filma«, stvorio i prve crtane filmove, davno prije Walta Disneya, sa šaljivim fantazijama; on je čak bio i preteča zvučnog filma, sinhronizirajući gramofonsku reprodukciju s igrom na platnu.

Koliko je taj dobroćudni fantast bio zaista umjetnik, nesebičan i lišen svakog spekulativnog duha, vidi se najbolje iz činjenice, da su ga g. 1924. pronašli u dućanu kolodvora Montparnasse, kako prodaje

bombone i čokoladu. Vojska je, za vrijeme rata, rekvirirala njegove radione i sav celuloid, i on bi jadno završio stare dane, da ga nisu poštivači konačno otkrili i smjestili u dom za ostarjele umjetnike. Koliko su daleko od toga pusti milijuni, koje su zgrnule američke firme koristeći se Mélièsovim radom i shvativši film kao jednu od najkrupnijih industrija svijeta, što je on u rukama Amerike zaista i postao.

II

Predaleko bi nas odvelo, da i dalje pripovijedamo povijest filma, koja ima svojih vrlo uzbudljivih i neobično zanimljivih poglavlja. Američka borba malih kinematografskih vlasnika i producenata s Edisonom, koji se odjednom sjetio svoga patenta i stao nemilice progoniti sve svoje konkurente; otimanje za prve »starove«, kao što je bila Mary Pickford, koja je, uporedo s Charlie Chaplinom, prva dosegla milijunski honorar; uvođenje morala u filmske krugove, po diktatu formalističkog američkog shvatanja, nakon jednog sasvim sumnjivog tragičnog slučaja — sve su to neobične dramatične zgode s peripetijama, koje su često napete kao najfantastičniji pustolovni roman. Međutim, iako je svaka takva zgoda povezana tako rekavši i nehotice s kojom većom ili manjom tekovinom u napretku kinematografije, moramo se ovdje ograničiti tek na bitne i presudne rezultate.

Čitavo prvo razdoblje, sve do 1918., u biti je u znaku pronalaženja i usavršivanja tehničkih mogućnosti, koje emancipiraju film potpuno od literature, od kazališta, od slikarstva — od svih dotada poznatih umjetnosti, iako se njima u izvjesnom smislu izdašno služe. Ubrzo se uvidjelo, da su pravi kazališni glumci, kao na pr. i sama velika Sarah Bernhardt, na platnu nemogući, jer su izvori njihova reproduktivnog stvaranja znatno različiti na pozornici, i da film, iako se služi kazališnim glumcima, njima nameće svoje zakone, koji preobražavaju stil i način njihova umjetničkog djelovanja.

Nakon Mélièsa, bez obzira na samu ulogu glumca, film je osjetio svoju naročitu snagu u tom, da može dematerijalizirati zbiljnost, da može pravoj slici realnog predmeta oduzeti ili dodati elemente, koji omogućuju filmu, da vidnim pojavama može izraziti imaginarne i irealne procese i pojave. Ti su postupci (po L. Moussinacu, Naissance du Cinéma) ovi: 1. F o n d u t. j. slabljenje ili jačanje slike predmeta suzivanjem ili širenjem otvora objektiva, čim se omogućuje zamjenjivanje jednoga lica drugim, stapanje i slijevanje slika, koje, kao f o n d u e n c h a i n é, omogućuje neprekinut slijed slika, čak i kad one ne pripadaju istom prizoru. S pomoću »sljepica« (Blende, cache) postizava se i mogućnost, da se jedan pokret jače fiksira, a da se ostala slika ipak sasvim ne izgubi. A napokon, najpopularniji i najvulgarniji efe-

kat toga tehničkog sredstva jest taj, da se na platnu vidi na pr. pušač, koji sam sebi pripaljuje cigaretu. 2. Usporavanje ili r a l e n t i, kod kojega se prizor snima ubrzanim tokom, a sama projekcija teče normalno, tako da svi pokreti izlaze neprirodno polagani. Taj je postupak naročito poznat iz komičnih i sportskih filmova, ali u svom protivnom polu, ubrzavanju (a c c é l é r é), s abnormalno brzom jurnjavom slika, on postizava vanredne psihološke efekte u umjetničkom smislu, prikazujući uzbuđenost, uzrujanost i grozničavu abnormalnost doživljavanja. 3. Diorama ili p a n o r a m i q u e, kod koje, okrećući kameru oko svoje osi okomito ili vodoravno, dobivamo neobično snažne dojmove prostora u visini, dubljini ili širini. 4. Zamagljenost ili f l o u, nejasnost kontura izvrsno osvjetljuje duševna uzbuđenja, čuvstvena poremećenja, ili daje dojam, da je neko lice u mislima daleko od onoga, što se u prizoru oko njega zbiva. Slične su tomu i ostale plastične deformacije, izobličavanje lica i predmeta u smislu duševnog doživljaja. 5. S u r i m p e s s i o n, snimanje dviju scena na istoj vrpci, s različitim intenzitetom, tako da jedna »naslaga« slike ima karakter realnosti, dok druga svojom prozračnošću izaziva dojam nematerijalnosti, irealnosti. Ovaj postupak omogućuje ono, što A. Ryder naziva »kontrapunktom vizuelnosti« t. j. neprestano prepletanje dviju radnja, od kojih jedna znači normalni tok stvari, a druga, kao naslućena ili osjećana iz daljine, nagoviješta njezin simbolički smisao ili njezin fatalni rasplet. 6. T o u r d e m a n i v e l l e t. j. preskakanje posrednih faza, tako da se na pr. u nekoliko sekunda vidi, kako biljka nikne, procvate i donese plod. S tim je u vezi i crtani film, koji je, zajedno s reprodukcijom glasa, postigao tako velik uspjeh u Silly-simfonijama i u Mickeyjevim šaljivim filmovima. 7. G r o s p l a n, višestruko povećana i iz radnje izolirana slika jednoga lica ili jednoga stvarnog detalja. Protivno od onoga, što se obično misli, da je naime snaga filma prema pozornici naročito u postupcima dematerijalizacije, kao što su flou ili surimpresija, najjača je prednost filma baš u ovom nevjerojatno sugestivnom približavanju ljudskoga lica, na kojem se vidi svaka bora, svaka nijansa osmijeha, svaka trepavica i čitavo ono preobražavanje lica, koje stvara radost, bol, očaj i patološka duševna stanja.

Svi su ovi postupci dali filmu njegov vlastiti govor, njegove izražajne mogućnosti, koje, zajedno s činjenicom, da film može zahvatiti pravu i živu prirodu, a ne kulise i draperije, da može slijediti sve i najsuptilnije nijanse svijetla i zraka, čine čarobni dojam filmske projekcije, koji čini, da se nakon dva sata sjeđenja u polumračnoj kinematografskoj dvorani probudimo na drugi život, ne znajući pravo, šta je realnije: ono, što nas je na platnu osvojilo elementarnom snagom životnog zbivanja, sažetog i zgusnutog tako, da nas opija svojom snagom — ili ono, što nas svaki dan okružuje svojom opipljivom realnošću, ali i svojim polaganim, često nezamjetljivim ritmom, koji teško otkriva tajni i duboki smisao stvari.

Bardèche i Brasillach u svojoj, do sada najboljoj i najzanimljivijoj povijesti kinematografije, dijele razdoblja u razvoju filmske tehnike i umjetnosti ovako: 1. Prvi koraci kinematografa 1895.—1908., pod vodstvom Francuske; kraći filmovi dokumentarni i šaljivi, kriminalni i »dramatski« motivi. 2. Predratni film 1908.—1914., sudjelovanje Rusije, Danske, Švedske i Njemačke, izgrađivanje glumačkih ličnosti, traženje psihologijskih momenata, dok u produkciji sve više preotimaju maha dugi filmovi s karakterom roman-feuilletona. Dvije znamenite pojave: Max Linder i Charlie Chaplin, ovaj drugi tek u počecima. 3. Film za vrijeme rata, 1914.—1918.: Italija i Amerika preotimaju prvenstvo; stvara se monumentalni historijski film (Quo vadis i sl.), pronalaze se različiti tehnički postupci, koje smo gore naveli i kojima režijski prvoborci kao Cecil B. de Mille, Thomas Ince, David Grifftih i dr. iznenađuju svijet. Film je postao trećom svjetskom industrijom. 4. Film postaje umjetnošću, 1919.—1923.: Francuzi Lherbier, Baroncelli, Delluc, Epstein, Feyder, Gance daju filmskoj radnji pravi ritam, a tehnici umjereniju ulogu. Švеđani Sjöström i Stiller unose u film život prirode i bogatstvo istančanog psihologijskog izražaja u ljudskom liku. Nijemci stvaraju propagandističku i fantastičnu uzbuđenost ekspresionizma, nerealnost vizije svijeta. Wieneov »Caligari« jedinstven je uspjeh svoje vrsti. Ruski emigranti (Možuhin, Volkov i dr.) produhovljuju platno u stilu Dostojevskoga, donose preciznost hudožestveničke prorađenosti, čar misterioznih i simboličkih motiva. 5. Klasično doba nijemog filma, 1923.—1929.: Abel Gance (Napoleon), G. V. Pabst (Ulica bez radosti), E. A. Dupont (Variété), Fritz Lang (Nibelungen), S. M. Eisenstein (Oklopnjača Potemkin), Pudovkin (Majka, Oluja nad Azijom), Charlie Chaplin (Jagma za zlatom) znače vrhunce nijemoga filma, potpunu suverenost umjetnosti, koja je našla svoj sadržaj, svoj smisao, svoj izražaj, nezavisno od svih ostalih umjetnosti, izgradivši čitavu plejadu najodličnijih filmskih glumaca, kojih bi djelovanje ostalo omeđeno samo na jednu zemlju ili jedno mjesto, a u filmskoj su projekciji, snagom šutljive crno-bijele sugestije i dubljinom svoje bogate čovječnosti, osvojili čitav svijet; počevši od Aste Nielsen, prve filmske umjetnice velikog stila, pa do Janningsa, Douglasa Fairbanksa, Charlie Chaplina ili Grete Garbo.

III

Koliko je god filmska umjetnost dosad kratka vijeka, ona je proživjela i svoju veliku revoluciju, dolaskom zvučnog i govornog filma

(1928.). Ne samo fotogeničnost nego i fonogeničnost postala je mjerodavna kod izbora ljudskog materijala. Neisporedivi i neprežaljeni umjetnici, kao Nazimova ili Milian Gish, izgubili su se potpuno, ne mogavši se prilagoditi glasovnim zahtjevima. Osim toga, akustika je iznijela nove uvjete okoline i prostornosti, te donekle sapela filmu krila. A što je najgore, film je, naročito u prvi mah, zapao u sasvim komercijalno iskorišćivanje priznatih opernih i operetnih pjevača, u banalne rekonstrukcije i filmske realizacije opereta, koje su upravo poplavile i preplavile produkciju. Tek postepeno i polaganim traženjem, emancipiranjem od bučnih uspjeha, počela se stvarati umjetnost govornog filma. Spoznalo se, da pronalazak reprodukcije glasa ne smije biti gospodarem, nego samo poslušnim oruđem. Spoznalo se, da zvučni film nikad ne će nadoknaditi opere ili operete na pozornici, nego da će svojim mogućnostima preobražavanja, preinačivanja tonova, stvoriti svoje naročite zvučne vrednote. Lupanje vrata postalo je manje gromko, ali je ono u filmu zamjetljivije i u fatalnim situacijama daleko efektnije nego na pozornici. A dosjetka nekog stručnjaka, da film može s pomoću otvorenog pipca na vodovodu stvoriti šum Niagare, pokazuje široke perspektive zvučnih koncepcija. »Muzika iz konserva«, kojoj su se isprva superiorno rugali stručni muzičari, donosi ne samo zvukove nego i zvek, šum, štropot, a još k tome može sve to pojačati ili oslabiti, preobraziti i preoblikovati do fantastičnih efekata. U filmu »Pod krovovima Pariza« (Sous les toits de Paris) René Clair, jedan od avantgardista modernog filma, na vanredan način s pomoću pjesme spaja pojavu uličnog pjevača s poezijom malih i neznatnih ljudi u potkrovljima, a prilikom tučnjave u mračnoj uličici, štropot teretnog vlaka živo sugerira atmosferu periferije, dok oštri zvižduk policijske zviždaljke para misterij tmine napetošću zloslutnog sukoba. U filmu »Igra strasti« (Le grand jeu), majstorskom djelu Feyderovu, Marie Bell igra dvostruku ulogu, te izmijenjeni tonalitet glasa u svakoj figuri daje još kud i kamo veću uvjerljivost, nego što je donosi samo alteriranje vanjskog lika odijelom, šminkom itd.

Ni nijemi film nije, u stvari, nikad bio bez glazbe, jer je za vrijeme projekcije svirao pijanist ili orkestar, a prema kraju epohe sve se više počela usklađivati pratnja s radnjom na platnu, štaviše, za pojedine filmove skladane su čak i posebne kompozicije. Zvučni je film, naprotiv, omogućio ne samo manifestacije zvuka u samoj radnji (dijalog, pjesma, prirodni zvukovi itd.), nego je i ondje, gdje nema mjesta dijalogu ili pjesmi, točno i organski sinhronizirao adekvatnu muzičku ilustraciju radnje, koja pojačava osjećajni elemenat. Tako Granowski u »Tarasu Buljbi« na prekrasan način iskorišćuje kozački pjev, gdje zaista pjevanje odgovara situaciji (naročito na samrti Tarasovoj), dok naprotiv, ljubavno očitovanje Andrijino prati, umjesto riječi, vanredno

fini muzički motiv. U »Ljubakanju« orkestar na pokusu izvodi prvi stavak Beethovenove patetične simfonije, a glazbeni se motiv u svojoj veličajnosti nastavlja dalje i kad je samoga prizora nestalo ispred naših očiju, tako da teški udarci »motiva sudbine« padaju u početak scene dvoboja, i tako naviještaju njegov fatalni svršetak. Vidi se dakle, da kolikogod je osjetljiva upotreba glasa i glazbe, film neosporno dobiva tom tehničkom prinovom, i filmovi, koji se, bez glazbe, osnivaju na izdašnoj upotrebi dijaloga, bili bi sasvim nemogući. A ipak je film o Louisu Pasteuru ne samo jedan od najzanimljivijih i najboljih filmova svoje sezone, nego je on, ne odstupajući nimalo od estetskog shvatanja filma kao umjetničkog djela, donio mnogo koristi svojim interpretiranjem stvarnog sadržaja, poput modernih romansiranih biografija u književnosti.

Možda je i to nemala zasluga zvučnog filma, što je on znatno ograničio upotrebu čisto tehničkih sredstava (surimpresije i sl.) i, apelirajući na glas kao na organ ljudskoga govora, još jače naglasio duhovnost, čovječnost i unutrašnjost kao pravo obilježje svake umjetnosti, pa tako i filmske. Iako se film po potrebi služi i onim sredstvima, koja mu pruža čista filmska tehnika, ipak je, već u posljednjem periodu nijemoga filma prevladalo kao najglavnije i najbitnije pravilo za snažni i pravi umjetnički učinak filma: fotogeničnost i ritam zbivanja. »Fotogeničnim nazivam«, kaže Jean Epstein, »svaki vid (aspekt) stvari, bića ili duša, koji pojačava njihovu moralnu kakvoću kinematografskom reprodukcijom. A svaki vid, koji nije uvećan kinematografskom reprodukcijom, nije fotogeničan te ne pripada u kinematografsku umjetnost.« Fotogenična su ne samo na pr. mnoga čovječja lica, koja na platnu očaravaju, a u zbilji teško razočaravaju svoje bezuvjetne »obožavatelje«, nego i pejsaž, koji magijom svijetla i objektiva dobiva drugi izražaj; odijelo, kod kojega reakcija filmske vrpce (kao i kod fotografske ploče uopće) na različite boje daje sasvim druge efekte negoli u zbilji. Fotogenična je, da navedemo jedan naročito slavni primjer, ona debela knjižurina, koja pred našima očima izgara u Pabstovu »Don Quijotu«, u teškoj alegoriji poput živog bića, neodoljivo nas osvajajući dojmom ništetnosti i prolaznosti mnogih ljudskih djela.

Što se tiče ritma, kojim teče filmsko prikazivanje radnje, to je u tom bila redovno jedna od najtežih pogrešaka evropskog filma. Preveliko zadržavanje na pojedinim momentima ne donosi nikakve koristi, jer je bit filma u tom, da on govori pokretom, a pokret mora biti živ i jasan i određen. Radnja ne smije biti razvučena psihologiziranjem ili preopširnim crtanjem detalja, jer vizuelni dojam filmskog prizora mora biti takav, da zajedno s glavnim licem i radnjom, neosjetno i neposredno ulaze u našu svijest sve pojedinosti kraja, prostorije, okoline itd.

Amerika, zemlja neprestane jurnjave i otimanja za svaku minutu vremena, naučila je tek film živjeti životom svoga vlastitog ritma. Dakako da su tomu znatno pridonijeli i tipski motivi američkog života: cowboyi i wild-west, policijske potrage i gangsterski pothvati, utrka za rekordima na svakom području i pustolovne bravure u stilu Douglasa Fairbanksa. Otud je, dakako, stečeni ritam prešao i na sve područje filma. A danas, kada je naročita opasnost u tom, da dijalog (koji nije nikada tako brz kao vizija samog pokreta) zategne brzinu radnje, često progovorena riječ daje boju glasa i intenzitet uzbuđenja, a sam govor, nedovršen i nepotpun, ima da se sugestijom popuni u svijesti gledaoca. Međutim, u ritam radnje ne pripada samo njezina pravo odmjerena brzina, nego i vještina, kojom režiser prekida jednu nit radnje, da na nju, neposredno i bez štete po dramatiku zbivanja i razumijevanja cjeline, nadoveže drugu, te stvori ono neprekidno prepletanje prizora i motiva, koje sugerira sam život, a zadržava u potpunoj vlasti cjelinu umjetničke kompozicije djela.

A dakako da, pored ova dva specifična sredstva samog filmskog izražavanja, ostaje kao glavni uvjet ono, što je svima umjetnostima zajedničko: lično i duboko gledanje svijeta, snažna i cjelovita interpretacija ljudskog života, i prirodnost, neposredna i prava čovječnost kod svih, koji sudjeluju na izgradnji filmskog djela, a naročito kod glumaca kao njegovih najočitijih nosilaca.

Od pojave zvučnog filma, a još i prije, otkad je Amerika preplavila svjetsko tržište svojom golemom fimskom industrijom, izgubio se na žalost vrlo vrijedni prinos nekih zemalja, koje su nekad i te kako mnogo pridonijele umjetničkom razvoju filma. To vrijedi naročito za skandinavske zemlje, dok je i u Rusiji diktatura sovjetske vlasti, kako se čini, postepeno sputala jače individualnosti. Danas više nema ljudi ravnih Eisensteinu i Pudovkinu, kojih je produkcija crpla svoju nečuveno snažnu dinamiku iz eksplozivnih uzbuđenja revolucije. Osim toga ekonomski i politički prekid s Njemačkom oslabio je znatno tehničku stranu sovjetskog stvaranja. Amerika ima prednost nepreglednog ljudskog rezervoara, koji omogućuje sjajnu fotogeničnost njihovih glumaca, ali je shvatanje svijeta u Americi nerijetko ukalupljeno u američki naivni a često i nasilni optimizam, u dosta površno i plitko shvaćen problem ličnosti, tako da od prvoga prizora lako prepoznajete različite kategorije lica: dobre i zle, naivne i prepredene, smione i kukavice. Taj je tipizam pomogao doduše stvoriti ono nepregledno mnoštvo prosječnih američkih filmova, koji u Evropi osvajaju osrednju publiku, željnu da zaviri u svijet dolara, da se divi sjaju lijepih žena i dirljivoj plemenitosti gentlemana-farmera, ali je inače karakteristično, da je Amerika, za svoje jače kreacije, morala preotimati Evropi prvorazredne glumce, od kojih je nerijetko učinila marionete i modne lutke.

Ali kako je Amerika neiscrpna u materijalnim sredstvima, to ona ima najviše mogućnosti za stvaranje velikih historijskih rekonstrukcija i monumentalnih filmova uopće. U tom u novije vrijeme i uspijeva, iako Evropa američkih historijskih filmova nije baš uvijek sasvim »evropska«. Njemačka je do dolaska nacionalno-socijalističkog režima prednjačila u Evropi. Ona je crpla sjajan ljudski materijal iz čitave srednje Evrope, raspolagala je glumcima, koji su, kao kazališni glumci, prošli kroz školu psihologijski istančane moderne dramatike, te su stvarali magistralne kreacije filmske umjetnosti. Osim toga, njemačka oštrina objektiva, prvorazredna tehnika i spremnost na uvijek nove eksperimente na tom polju, učinila je, da su njemački snimci savršeno lijepi, te da osvajaju već svojim fotografskim vrednotama. Pod novim režimom, Njemačka se lišila velikog broja svojih režisera i glumaca, a film je prešao potpuno u službu političke propagande, koja može samo tehnički donositi vrednije tekovine. Njemačka vještina snimanja udomila se u Austriji i Češkoj, koje su preuzele ulogu Njemačke, ali s daleko manje materijalnih sredstava. Austrija s poezijom svoje nostalgije za nekadanjom slavom i za minulim sjajem Beča, sa svojom napola slavenskom mekom sentimentalnošću, u kojoj ima toliko istinitih i duboko ljudskih akcenata, donijela je vanredno usklađenu i suptilno prorađenu igru svakoga pojedinog glumca, prema slavnoj tradiciji bečkih kazališta. Tako su omogućena djela, koja pripadaju najsretnijim tekovinama posljednjih godina, kaošto su: »Ljubakanje«, »Maskarada«, »Mazurka«. Francuski film se oporavio od katastrofe, koja ga je bila zadesila ratom i naglim porastom Amerike i Njemačke i unatoč tomu, što je danas područje francuskog jezika manje nego nekada, francuski se govorni film sve više učvršćuje na svjetskom poprištu. Neobično jasni instinkt za stvarnost, za težinu konflikata realnog života, spojen sa snažnim lirizmom katastrofalnog tragičnog osjećaja, koji ne poznaje nikakvih koncesija jeftinoj sentimentalnosti ili sladunjavom optimizmu, daje francuskim filmovima neodoljivu snagu fatalnog doživljaja (»Igra strasti«, »Vrtlog«, »Mayerling«, »Maternité« i dr.).[1]) Pa čak i u veseloj igri, kod koje sjajno dolazi do izražaja specifični francuski temperamenat najboljih glumaca kao što su Danielle Darrieux, Simone Simon, Raimu i dr., smisao za teškoće realnog života daje komici neki opori, krepki i zdravi prizvuk, koji je diže iznad prosječnosti »vesele« filmske dramatike (»Lijepi dani«, »Le club de

[1]) Film »Maternité« preveden je kod nas, valjda radi »pikanterije«, posve promašeno »Slobodna ljubav«, a »Club de femmes« (koji spominjem nešto dalje) besmisleno »Klub ljubavnica«. Zato prvi, izvrstan film, nije bio pravo ni zapažen, a kod drugoga je težište shvatanja palo na posve drugu stranu.

femmes« i dr.). Italija, koju je u doba nijemog filma do temelja bila upropastila namještena teatralnost, koja je imala značiti monumentalnost, izgrađuje sada snažno svoju filmsku industriju, ali osim propagandističkih filmova dosad nije ništa prešlo granice Italije. Film »Casta Diva«, koji je režirao Carmine Galone, nije talijanska produkcija.

Napokon, kaošto književnost ima svoju teoretsku podjelu u »književne vrste«, tako se i filmovi po karakteru i motivima mogu svrstati u kategorije, i ta podjela omogućit će možda još i više prijegled tekovina i vrednota, koje je donio film u svom umjetničkom nastojanju. Prikazujući tako filmove od prvog početka, i ubrajajući ovako i one, koji nisu umjetničkog karaktera (naučne, dokumentarne i dr.), Paul Rotha u djelu »Movie Parade 1936« dolazi do ovih vrsta i podvrsta: I. Filmovi fikcije: 1. Pustolovni i melodramski: a) najraniji filmovi i kratke serije (»serials«, naročiti pojam nekadanjih igranih filmova); b) Westerns (filmovi iz Wild Westa i sl.); c) kriminalni i gangsterski; d) pustolovni i egzotični, e) ratni. 2. Komedije: a) lakrdije, b) društvene komedije (Comedy of Manners), c) satire. 3. Romance (t. j. drame osjećajnih sukoba): a) moderne, b) u kostimu, c) muzičke (operetni i operni motivi). 4. Historija i kronika. 5. Fantastički: a) narodne priče i bajke, b) slike budućnosti, c) makabreskni (sablasni) motivi. 6. Drame: a) lične, b) socijalne. 7. Epski (monumentalni) filmovi. II. Filmovi stvarnosti (films of fact): 1. novosti, sport i filmovi u stilu »magazina« (moda, zanimljivosti itd.); 2. putovanja; 3. instruktivni (poučni); 4. dokumentarni filmovi. III. Avantgardistički (eksperimentalni) filmovi i filmovi »trikova«.

Ovaj pokušaj, da se označe umjetnička nastojanja i estetske vrednote filma, nema nikakovih stručnih pretenzija u smislu filmske tehnike, nego ima poslužiti u prvom redu tome, da se ukloni i kod nas stara predrasuda, kao da je film samo neka besposlica ili čisto tehnička, industrijska stvar. A drugo, da utvrdivši činjenice, da je film zaista umjetnost i to posebna umjetnost svoje vrsti, upozori na činjenicu, kako se, dosljedno, često puta kod nas krivo postavlja problem »konkurencije« između knjige i filma, ili kazališta i kinematografa. Pravilno razgraničenje umjetnosti, iako je stvar teoretska, ipak je oduvijek služila tome, da se rasterete i očiste pojedina umjetnička područja od elemenata, koji ne pripadaju organski njima, te ih samo smetaju u njihovu pravilnom razvoju. Iako se na pr. u filmu govori, nikada nitko ne će citirati filma, kaošto citira Shakespearea ili Racinea, jer u filmu riječ samo služi, a na pozornici ona gospoduje. Stoga, ako hoće književnost i pozornica, da se riješe »konkurencije« filma, treba da se sjete svojih vlastitih sredstava, svoje vlastite snage, svoje biti. U tom je i oduvijek bilo jedino pravo jamstvo njihova uspjeha.



Sl. 7. Imperator
Torso mramornoga kipa u Arheološkom muzeju u Zagrebu





Sl. 8. Portretna glava Rimljanke
Iz Solina, sad u Arheološkom muzeju u Zagrebu

A u drugu ruku, treba da prodre u redove gledalaca svijest, da, kaošto su u književnosti, slikarstvu, kiparstvu i drugim umjetnostima velika i prava umjetnička djela rijetka, tako ni kod filma ne mogu nicati preko noći, to više, što ova najmlađa umjetnost postoji tek četrdeset godina, dakle ni pola stoljeća. A još je teže predviđati njezin razvoj, kad se uzme u obzir, da tehničke prinove postavljaju čitavo stvaranje svaki put na novu osnovicu, kaošto je to bilo kod zvučnog filma, a kaošto će, čini se, biti i kod filma u boji, ili kod plastičnog filma. Mora se, doduše, kazati, ne prejudicirajući eventualnim uspjesima, da se ne može pravo shvatiti, dali će potpuno trodimenzionalna reprodukcija, u bojama, dakle upravo potpuna slika realnosti, zaista moći značiti nešto stvaralački umjetničko. Možda se tu još i obistini ona duhovita riječ nekoga šaljivdžije: »Pazite, ljudi će napokon izumiti još i kazalište!« Ali do takva postavljanja problema čini se da je ipak još dosta daleko.

L i t e r a t u r a: M. Bardèche et R. Brasillach, Histoire du Cinéma, Paris 1935., Denoël et Steele. — G. Charensol, 40 ans de Cinéma, Panorama du Cinéma muet et parlant, Paris 1935., Ed. du Sagittaire. — L'Art cinématographique, enciklopedijska serija u više zasebnih svezaka, uz saradnju prvih stručnjaka, Paris, Felix Alcan. — Léon Moussinac, Naissance du Cinéma, Paris, 1925, Povolotzky et Cie. — G. Bagier, Der kommende Film, Stuttgart-Berlin-Leipzig 1928., Deutsche Verlags-Anstalt (s mnogo reprodukcija) — R. Kurtz, Expressionismus und Film, Berlin 1926., Verl. der Lichtbühne. — A. Nicoll, Film and Theatre, London 1936., George G. Harrap (s opsežnom bibliografijom). — Paul Rotha, Movie Parade, London 1936., The Studio Ld. (historijska retrospektivna i kategorizirana slikovnica, s uvodom).

NIKOLAJ FEDOROV, ZAGREB

PUTEVI SUVREMENE RUSKE KNJIŽEVNOSTI

1917.—1937.

POVIJEST — ANALIZA — PROGNOZA

Što je sa suvremenom ruskom književnošću? Od čega ona živi, kako radi, o čemu misli? Kakav je njezin odnos prema staroj ruskoj književnosti? Kakovi su putevi njezine bliže budućnosti? — Ta će uglavnom pitanja zanimati svakoga, komu su bliski interesi, život i stvaranje velike ruske književnosti, jer je ona unatoč svoje mladosti postala istaknuti faktor svjetske kulture.

Boljševici, kada su se u listopadu 1917. dočepali vlasti nad beskrajnom Rusijom, odmah su postavili sebi za cilj, da od temelja reformiraju Rusiju, a kasnije preko nje i čitav svijet u političkom, socijalnom, ekonomskom i kulturnom pogledu. Zamišljenu veličanstvenu zgradu blještave svijetle budućnosti htjeli su graditi na ruševinama stare buržoaske prošlosti. I evo već dva decenija traje taj njihov odano naporni rad. Razumije se, da je sa kalendarskog gledišta to vrijeme prekratko, da bi se mogli tražiti konačni rezultati toga boljševičkog rada, zamišljenog u »planetarnom« opsegu. Ali djelomične rezultate možemo ipak već danas barem ukratko iznijeti. Boljševici su u svoj rad odmah uložili golem napor i nevjerojatan zamah, te su za dvadeset nekih godina izvršili posao, koji bi inače u normalnim prilikama zahtijevao više decenija. Za to je vrijeme ruska književnost prošla neodređeni put i pokazala nekoliko karakterističnih crta i izrazitih pojava, tako da smjelo možemo govoriti o jednom, izvana točno omeđenom, a s nutarnje strane zaokruženom periodu.

Boljševici daju uvijek svojim ciljevima i planovima neki »planetarni« opseg, nekakvu fantastičnu veličanstvenost; oni vole efektne poze i gizdave riječi, te oko svog rada stvaraju uvijek nekakvu nezdravu senzaciju i vašarsku buku, te vatrometan sjaj i dim s nešto neizbježivoga zagušljivoga smrada. Time oni stiču doduše brže i lakše izvjesne simpatije onih, koji su podvrženi hipnozi riječi i slikovitih boja, ali odbijaju ujedno one objektivne posmatrače, koji vode računa samo o točnim i čvrstim činjenicama. Zato je možda i jedan od temeljitih poznavalaca ruske književnosti, koji jednako pažljivo ocjenjuje i pozitivne i negativne strane boljševičke djelatnosti, ipak bio doveden u zabludu baš onom bukom i galamom. Na pitanje, da li sada uopće

postoji ruska književnost i, ako postoji, da li u SSSR ili u emigraciji? — on je, izgubivši sasvim orijentaciju, iskreno odgovorio, da sada ruske književnosti uopće nema, ni u SSSR ni u emigraciji. No taj je odgovor (kao djelomično i samo pitanje) načelno i faktično pogrješan. Ne ispričava ga naime ni ono, što je dodao o SSSR, rekavši, da u SSSR postoje doduše pisci, ali da književnosti nema. (Tu je ponovio poznatu krilaticu V. G. Bjelinskoga, koju je taj izrekao primjerice pred sto godina).

Listopadska je revolucija 1917. g. razdijelila Rusiju na dva politički nepomirljiva tabora. A ta se razroznost još više povećala i primila sasvim jasan i određen izraz 1919.—1920. g., kad se pojavila nacionalna ruska emigracija. I književnost se je ruska podijelila na sovjetsku i emigrantsku. Svaka je od njih pošla svojim vlastitim putem. U emigrantskoj se književnosti odmah jasno ispoljile karakteristične crte: mržnja prema boljševicima, koji su uništili prošlost, za mnoge toliko privlačivu, glorificiranje prošlosti, i istaknuta ljubav k svemu nacionalno-ruskom. Tuga za prošlošću i mržnja na sadašnjost dva su glavna raspoloženja emigrantske književnosti u prvim godinama njezina postajanja. Sovjetsku pak književnost obilježuju crte: mržnja prema prošlosti; ushit prema boljševizmu; slavospjevi svjetskoj revoluciji i internacionalnom ujedinjenju svijeta pod komunističko-boljševičkom zastavom. Sovjetska je književnost žestoko pošla za potpunim uništenjem svih i posljednjih ostataka prošlosti, i za stvaranjem novih prilika za svijetlu i prekrasnu budućnost. Tako je već na prvi pogled razlika između sovjetskoga i emigrantskog tabora bila golema, a provalija, koja ih je dijelila, nepremostiva. Uistinu ona obuhvata ideološka, materijalna (ekonomska) i stručno-književna (tematska, metodološka) pitanja, t. j. osnovna pitanja života i rada. A ipak u svojoj pravoj, organskoj bitnosti i sovjetska i emigrantska književnost nisu posve različite, međusobno tuđe i samostalne, već su to samo dva pravca, dvije škole jedne i jedine ruske književnosti. Istina, među njima je velika razlika, i one vode među sobom oštru načelnu borbu. Ali je ruska književnost (kao i svaka uopće književnost) uvijek imala nekoliko različitih pravaca i škola, koje su bile među sobom u neprekidnoj, živoj i napetoj borbi. I baš u tim je borbama bio siguran zalog njezina brzog rasta i bujnog procvata. Mržnja je bila (ako je uopće bila!) samo između pisaca sovjetskih i emigrantskih, a nikako među pojedinim književnim pravcima i školama. Sovjetsku i emigrantsku književnost zbližuju međusobno one upravo fantastične prilike, u kojima one žive i rade. Bît, karakter, pa čak i opseg te »fantastike« u SSSR i emigraciji posve je različit, no jednaka je sama ta neobičnost, nevjerojatnost, koja potpune sličnosti sebi nema u čitavoj povijesti

čovječanstva. Zbog toga je i razvijanje sovjetske i emigrantske književnosti išlo neobično kompliciranom krivuljom.

Ruska se je književnost za minula dva decenija razvijala snažnim i nervoznim skokovima. Bezbrojne i vrlo različne zapreke, kojih je bio pun njezin put, nisu joj davale, da se mirno i postepeno razvija. Poput morskih valova uspjesi su se izmjenjivali neuspjesima, ali nikad pri tom nije bilo močvarnog zastoja i nepomičnosti, u kojoj je uvijek nešto mrtvog truljenja. Srednja linija razvoja dizala se neprekidno gore, i sada je već postigla zamjernu visinu. A to jasno i uvjerljivo pokazuje golemu snagu ruskoga stvaralačkog duha, kojega nisu mogle ugasiti ni najburnije oluje teškoga sovjetskog i emigrantskog bezvremenja.

Na koje sve zapreke nailazi na svome teškom putu emigrantska književnost, odnosno emigrantska grana ruske književnosti? — Sve te zapreke i poteškoće mogli bismo podijeliti u dvije skupine: idejne i materijalne u širem smislu. Na prvome mjestu valja spomenuti odvojenost od rođene grude — gubitak domovine. Poznato je doduše, da je Turgenjev, iako je proveo veći dio svog života u inozemstvu, ipak u svojim djelima sačuvao karakteristične crte nacionalnoga ruskog duha te ih uvjerljivo utjelovio u svojim književnim junacima; poznato je također, da je Gogolj svoje besmrtne »Mrtve duše« napisao daleko od domovine, kao što je i Tjutčev, jedan od najnacionalnijih ruskih pjesnika, znatni dio svog života proveo među istaknutim zastupnicima stranih kultura. Poznato je i umjetničko stvaranje francuske emigracije poslije velike revolucije XVIII. stoljeća. A ipak valja podcrtati, da prilike, u kojima živi i stvara sadašnja ruska emigracija, nemaju premca u međunarodnoj povijesti. One su upravo fantastične i moralno i materijalno. I ruska je emigracija (kao i svaka druga) lišena neposredne veze sa svojom materom-zemljom, koja je neiscrpivi izvor životne i stvaralačke snage. Osjećaj osamljenosti, napuštenosti i bespomoćnosti osnovna su obilježja ruske emigracije, radi čega se neizbježivo oslabljuje njezina stvaralačka energija. Dospjevši u tuđu nacionalnu sredinu ruska emigracija koliko i vrši na nju neki utjecaj, nalazi se u isto vrijeme i sama pod još snažnijim utjecajem ove sredine. Taj se strani utjecaj osjeća u temama, metodama, a donekle i u samom duhu stvaranja, koje se očito ponešto otklanja od osnovnih puteva klasične ruske književnosti. Točnije bih rekao, da emigrantska književnost unosi u riznicu ruske književnosti nešto novo, u ovom slučaju baš ono, što je primila od strane književnosti. Emigrantski pisci posvećuju glavnu svoju pažnju starome ruskom predrevolucionarnom životu, pa građanskom ratu i prvim godinama sovjetskog života, dakle onomu, što su sami neposredno promatrali, ili u čemu su sami sudjelovali. Kako je poznato, jedna grupa ruskih pisaca bila je zajedno sa zastupnicima drugih slobodnih profesija 1922. g. od boljševika protjerana u

inozemstvo u prisilnu emigraciju. Daljnjih godina sovjetskog života emigrantski pisci ne opisuju. I to je vrlo karakteristično. To jasno pokazuje, da su oni ostali vjerni osnovnim i najboljim tradicijama ruske književnosti. A ta je baš tražila od pisca, da prije svega bude pošten i savjestan, te govori samo o onome, što dobro znade, i to najprije iz vlastitog iskustva i neposrednog opažanja. Starije pokoljenje emigrantskih pisaca stoji još i sada pod starim literarnim dojmovima, koje su pobrali u Rusiji u ondašnjem ruskom životu i ruskoj prirodi. Te su zalihe goleme te oni pisci nikad ne će osjetiti pomanjkanje toga »ruskog« materijala. Zato u djelima starijih emigrantskih pisaca prevladavaju baš ruske teme. Ali katkada, kao na primjer kod I. S. Lukaša, ili još više kod I. S. Šmeleva, ljubav prema staroj Rusiji poprima nešto zaoštren, nekako strastven ton, valjda i zato, što ti pisci naročito jasno osjećaju, da one vjekovne »svete« Rusije pomalo nestaje, te se pretvara u maštu, simbol, historiju. Emigrantska literarna omladina nema takovih uspomena, te je gotovo potpuno lišena neposrednih dojmova iz svoje daleke, srcu mile domovine. I zato kod njih glavno mjesto zauzimaju teme iz tuđega, stranog života. To postepeno književno (samo književno, odnosno uopće umjetničko!) udaljivanje emigrantske književnosti od Rusije, ta književna denacionalizacija emigrantske književne omladine razumljiva nam je, jer je naravna i neizbježiva, i mi je možemo samo s dubokom tugom zabilježiti.

Utjecaj strane sredine i prilika na stvaranje emigracije u pogledu samog karaktera stvaranja, karakterističnih crta stila, vrši se mnogostrano i originalno, te se katkada očituje u sasvim protivnim pravcima. Osjećaj osamljenosti i udaljenosti od prave sredine sili pisce, da od slikanja vanjske strane života i doživljaja prelaze u svoja vlastita preživljavanja, da se udubljuju u psihološke probleme, u ono »prekopavanje« u duši, koje ide neposredno od Dostojevskoga. Naravno da to »psihologiziranje« sada prima ponešto drugi izgled i vrši se u drugom aspektu, no što je to bilo kod Dostojevskoga. Naročito se zanimljivo to pokazalo kod B. Poplavskoga (pripovijest »Apolon Bezobrazov«), koji je pred kratko vrijeme izvršio samoubojstvo, pa i kod S. Šaršuna (roman »Dolgolikov«). No isto se je vrijeme kod tih pisaca radi proživjelih teških udesa revolucije i emigracije ojačao duh, učvrstila se volja. A neposredno i duboko upoznavanje evropskog života i književnosti, na osnovi trijeznih, teških zamišljenosti i sentimentalnosti, dalo je stvaranju emigrantske literarne omladine neku novu suhoću, jasnoću i bodrost Te note snage i bodrosti, koje su sada počele zvučiti u mlađoj emigrantskoj književnosti, otkrivaju zadivljenom Zapadu sasvim nove, potpuno nepoznate crte ruske nacionalne duše, pa će se možda i Evropa uskoro potpuno odreći svoga jednostranog i upravo anegdotskog shvaćanja čuvene »l' âme russe« alias »l' âme slave«.

Između drugih glavnih zapreka na putu pravilnog razvijanja i uspjeha emigrantske književnosti moramo spomenuti i teške materijalne uvjete, u kojima živi i radi ruska emigracija. Ta se činjenica dosada nekako podcjenjivala, i po prvi je puta o njezinu golemom značenju tek nedavno otvoreno progovorio M. A. Aldanov, jedan od najboljih zastupnika srednjeg pokoljenja ruskih emigrantskih pisaca. Prema njegovim riječima, popraćenim temeljitim dokazima, emigrantska književnost »prije svega i najviše strada od siromaštva, i to ne u nekakovu simboličkom, duhovnom smislu te riječi, već u svakodnevnom, najobičnijem i vrlo strašnom značenju« (O položaju emigrantske književnosti. — Savremenyja Zapiski, 1936, knj. 61). Emigracija nema zapravo ni dostatne količine organa štampe, ni izdavačkih poduzeća, ni čitalaca. U emigraciji se nalazi nekoliko hiljada književnika i novinara, od kojih su mnogi na svjetskom glasu. Na čitavu tu vojsku pisaca došlo je 1925. g. tek nekoliko desetaka izdavača i 364 periodičkih izdanja. Tih je organa i izdavača premalo, da mogu izdati sve njima ponuđene rukopise; osim toga oni se i sami nalaze u materijalnoj oskudici (da se blago izrazimo!) te plaćaju upravo siromašne honorare. U pisaćim stolovima pisaca i uredništva nalazi se na hiljade rukopisa, često prvorazrednih, koji tamo beslavno trunu. Pisci ne mogu živjeti od književnog honorara, te su prisiljeni tražiti druge zarade, i to obično teškim fizičkim radom. Radi toga strahovito opada njihova produkcija i kvantitativno i kvalitativno. Emigrantski je čitalac sav obuzet upravo grozničavom voljom za čitanjem te upravo gramzi za knjigama svojih dragih, naravno ruskih pisaca. Ali se kupovna »moć« (zapravo nemoć!) čitalaca nalazi u strahovitom stanju. Mjesečni proračun srednjeg, običnog emigranta koleba se poprečno između 400 do 500 din. Da li je onda čudo (a možda je baš pravo čudo!), da se knjige emigrantskih pisaca unutar same emigracije izdaju približno u 300 do 400 primjeraka. Emigrantska se književnost tako guši u bezbroju tih i takovih zapreka i poteškoća.

Unatoč tomu ona ipak živi, pače se i razvija.

Emigrantska književna omladina po svojim se temama, sižejima, donekle i metodama udaljuje postepeno od stare ruske književnosti, ali sa Rusijom zadržava čvrstu, neporušivu duhovnu vezu. Talentirani pjesnik N. P. Gronskij, koji je pred kratko vrijeme tragički poginuo, vrlo je lijepo i izrazito rekao: »Sjećam se Rusije tako malo, sjećam se Rusije uvijek«.

A zapreke i poteškoće, koje stoje na putu razvitka sovjetske književnosti, možemo sumarno razdijeliti ovako: 1. strogi i budni nadzor vlade i stranke nad književnošću; 2. neposredno utjecanje na stvaranje pisaca putem tako zvane »socijalne narudžbe«; 3. ukidanje stvaralačke slobode pisca i pretvaranje ovoga u poslušnog propagandistu vladinih

ideja i pothvata; 4. labavost i vijugavost ideologije vlade (naravno i stranke, jer u SSSR su to nerazdjeljivi pojmovi), koja se neprekidno mijenja u vezi s novim zahtjevima i interesima političkog dana; 5. oštra cenzura, koja nadmašuje sve, što je dosad bilo i u najreakcionarnijim državama. Boljševici su podvrgli književnost službi svojih političko-socijalnih, ekonomskih i drugih ideja, te su stvorili od nje umjetnički komentar čitave djelatnosti sovjetske vlade i komunističko-boljševičke stranke. Boljševici su gotovo potpuno izdvojili sovjetsku književnost iz područja »čiste« umjetnosti, te su od nje učinili društvenu kategoriju i vješto maskiran vladin organ propagande i agitacije. Sputavši književnost u gvozdene škripce boljševici su uz to pokazali prema njoj istu dvoličnost, licumjernost i naklonost provokacije, kojima se služe i u svima drugim stvarima. Tako su naprimjer tražili »shakespeareaciju književnosti«, koji su izraz uzeli od svoga duhovnog oca K. Marxa. Taj je pod tim izrazom razumijevao ono svestrano i iscrpivo slikanje čovjeka sa svim bogatstvom njegove duhovne bitnosti, koje je bilo tipično za Shakespearea, te mu je suprotstavljao Schillerovu tendencioznu jednostranost. Ali je u isto vrijeme A. V. Lunačarskij, koji je kroz nekoliko godina beskontrolno rukovodio cijelom sovjetskom umjetnošću, tražio od književnosti, da bude »gorivo za vatru mržnje«, uglavnom, razumije se, klasne mržnje. I radi obligatne propagandnosti beletristike većina sovjetskih književnih likova nisu živa lica, nego voštane figure iz panoptikuma za ilustraciju boljševicima potrebnih ideja, lozinka i shema.

Ali uza sve te svoje strašne mjere, koje su gasile duh i ugnjetavale volju, boljševici su ipak katkada licumjerno pokazivali prividan liberalizam. Na svesovjetskom kongresu pisaca u jeseni 1934. g. književnost je dobila od vlade nekakve, iako minimalne slobode. Iznemogli su pisci rado primili i taj danajski dar boljševika. Oni su s veseljem odbacili propagandu stranačko-vladinih osobina i poslova, te se svom snagom dali slobodnom stvaranju. Književnost se počela oživljavati; pojavila se — doduše u slabim još plodovima — čista, ljubavna lirika, koja je dotada bila pod strogom zabranom kao nepotrebna i štetna »buržoaska izmišljotina«. Ali su se boljševici odmah prestrašili svježih zrakova slobode. jer su jasno opazili, da književnost izmiče ispod njihova nadzora, da će moći zakoračati Bog zna kakvim pravcem, pa bi možda došlo čak i do slobodne kritike djelatnosti vlade i stranke. Već početkom g. 1936. na poznatom kongresu sovjetskih pisaca u Minsku autoritetno je bilo javljeno, da književnost nije oslobođena obaveze propagirati vladino-stranačka djela i planove. Dodano je bilo i to, da se ta propaganda mora voditi u formi pristupačnoj širokim čitalačkim krugovima. Osim toga pisci, koji su dobronamjerno i ozbiljno shvatili one vladine riječi, te se odrekli propagande i lakomisleno se

dali čistoj umjetnosti, t. j. mjesto ideja svu svoju pažnju poklonili stilu i formi, — svi su ti bili optuženi zbog formalizma. Po svom običaju boljševici su i oko tog isključivo književnog pitanja stvorili nezdravu atmosferu političke buke. Nekoji su pisci bili i proglašeni neprijateljima naroda i sovjetskog sustava. Morali su se podvrći nemilosrdnom javnom žigosanju, te su bili prisiljeni, da se javno pokaju zbog svih svojih tobožnjih grijeha i zločina.

Sovjetska se književnost gušila u nesnošljivo teškim prilikama boljševičkog terora. Književna produkcija je (ovaj izraz uveden po boljševicima tu je bio potpuno opravdan) doduše kvantitativno bila golema, jer je znatno porastao broj pisaca. Boljševici su regrutovali među pisce svakoga, koji je mogao unositi njihove poglede u široke mase. Prema službenoj sovjetskoj statistici pred nekoliko je godina u samoj Moskvi bilo registriranih 15.000 pisaca. — Broj upravo katastrofalan. Boljševici su u prvom redu tražili od pisaca vjernost boljševičkoj ideologiji i stranačkom programu, a i pripadnost nižim socijalnim slojevima, nimalo se ne brinući za njihovu stvaralačku nadarenost. Zbog toga je strahovito pala umjetnička razina sovjetske književnosti. Boljševici su predobro znali za pravi uzrok te tužne i opasne pojave, a ipak su s besprimjernom licumjernošću i provokacijom napadali nesretne pisce, te su od njih tražili odgovornost. Poznato je, da boljševici s lakoćom i brzinom proljetnog vjetrića mijenjaju svoje političke poglede i lozinke. Pisci nisu kadri odmah slijediti te promjene i pravovremeno utjeloviti ih u svojim umjetničkim djelima. Zato njihova djela i junaci uvijek i osjetljivo zaostaju za političkom sadašnjošću te većinom gube svoju aktuelnost, a s tim i svaku vrijednost, jer umjetničke njihove kvalitete obično su vrlo slabe i ne dolaze u obzir. Silom tih teških prilika pisci ne prikazuju živi život i pravu zbilju, nego tek onaj umjetni život, koji se sadržava u vladinim lozinkama i dekretima. Formalno su boljševici bili u pravu, kad su sovjetskoj književnosti predbacivali, da zaostaje za životom, da mu je tuđa, da ga ne održava u svojim djelima. No isto tako su dobro znali, da pisci nisu tomu krivi, da su jedino tome krivci oni sami. Odani vladi i stranci pjesnik I. Seljvinskij kao ne znajući, o čemu se radi, okrutno predbacuje sovjetskoj književnosti da »izmišljavanje, mudrovanje po shemi smetaju stvaralačkoj intuiciji, smetaju sintetiziranju životnih crta junaka«. Njegova izlaganja nadopunjava poznati sovjetski kritičar N. Ždanov: »Živi ljudi su daleko nadmašili ove literarne junake, — oni su kompliciraniji i s više sadržaja« (Literaturnyj Sovremenik, IX, 1935). A drugi sovjetski kritičar I. Režnev u svom cinizmu i moralnoj okrutnosti ide još dalje pa veli: »Pisci izmišljavaju sasvim protunaravne siżeje, obilno ih zalijevaju sentimentalnim potocima sladunjavosti, pa sve to još garniraju lukavošću socijalnog ulagivanja i pretvaranja« (Pravda, 1935, br. 334). Sovjetska štampa nemilosrdno žigoše i pomanjkanje umjetničkih uspjeha i opadanje literarno-profesionalnog morala. Prema njezinim optužbama gotovo u svim organizacijama književnika, u svim uredništvima revija i dnevnika gospodare pisci, kojima nedostaje talenta, kulture; gospodari nekolegijalnost, birokratizam, protekcionizam, ljenčarenje itd. (Izvjestija, 3. IV. 1937).

Ovaj dugački popis svih mana sovjetske književnosti, sastavljen i iznesen u sovjetskoj štampi, mogao bih bez kraja nastavljati. Ali to nema smisla, jer je slika i onako dosta jasna i izrazita. Spominjem samo još jednu, ali dosta važnu crtu, koju je sovjetska kritika po svojim najboljim zastupnicima bezuvjetno opazila, ali je nije smjela iznijeti. Prema intencijama vlade i stranke sovjetska se književnost bavi gotovo isključivo problemima »planetarnog« opsega: rušenje staroga buržoaskog svijeta i građenje na njegovim ruševinama novoga, blještavo krasnog, i to prema planovima i receptima marksizma-ljeninizma-staljinizma, toga novog božanstvenog komunističko-boljševičkog trojstva. Ali unatoč svih tih svemirskih tema sovjetska književnost u svojoj bîti je reakcionarna i provincijalna. Mrtvi fanatizam, suhi shematizam, stranačka ograničenost, koja ne dopušta gledati išto dobra izvan stranačkih programa i formula, slijepa tendencioznost, naivna ushićenost i čvrsta vjera u svoju odabranost (mesijanizam!) — to su karakteristične crte sovjetske književnosti, koje nju po temama i nastrojenjima bacaju mnogo decenija unatrag, u ona sada već prahistorijska vremena, 40—50 i više godina prošlog stoljeća. Ondašnje poznati ruski pisci i društveni prvaci, kao što su Černyševskij, Levitov, Rješetnikov, Nikolaj Uspjenskij, Zasodimskij, nisu samo idejni učitelji mnogih sovjetskih pisaca, nego su i njihovi umjetnički uzori. Čitajući umjetnička djela goleme većine sovjetskih pisaca dobivamo dojam, da je sve to pisano za popularna poučna pučka predavanja. Glavni se tomu razlog krije u nevjerojatno maloj kulturnosti pravih sovjetskih pisaca, t. j. onih, koji su počeli pisati tek za boljševizma i samo radi boljševizma. Za njih je sve novo, sve zanimljivo. Sav svijet oni gledaju tek kroz prozorčić stranačkoga programa. Sva vjekovna mudrost čovječanstva za njih je sadržana u stranačkim lozinkama i krilaticama. Pa ako to i ima svoju prosvjetnu i možda društvenu vrijednost, umjetničkoj strani sovjetske književnosti zadaje ipak težak udarac. Možemo priznavati i cijeniti kulturnu i socijalnu funkciju i vrijednost književnosti, ali prednost dajemo ipak umjetničkim kvalitetama.

Boljševička štampa i društvenost mnogo govore o sadašnjem teškom položaju sovjetske književnosti. Oni brižno traže uzroke tome, žele naći krivce. Progone nesretne i nespretne pisce, ako još ne znaju sretno izbjeći svima bezbrojnim opasnostima, što se kriju na svakom koraku i svaki čas mogu da se neočekivano sruše na glavu takova

pisca. Štampa i društvenost zovu na odlučnu borbu s tim neprijateljima, koji su stvarno samo žrtve boljševizma. A pravi i u bitnosti jedini neprijatelj sovjetske književnosti jest sam boljševizam i po njemu stvoreni sovjetski sustav, koji je književnost pretvorio u bespravnu sluškinju politike. Sovjetsku književnost guši i ubija ono strašno pomanjkanje zraka, što je tako odlučno i junački istaknuo još čuveni pjesnik Aleksandar Blok u svome poznatom govoru (O zadaći pjesnika. 11. II.—29. I. 1921). I ako hoće povratiti sovjetskoj književnosti život, i udahnuti joj stvaralačku snagu, morat će boljševici dati duhovnu slobodu. A kad ona dobije tu slobodu, ostavit će sama tuđe joj interese praktične politike i obratiti se visokim zadaćama ljepote i pravde, jer jedino njima može služiti prava umjetnost. U sovjetskoj se književnosti od prvih dana njezina postajanja pojavila osjetljiva pukotina, koja se postepeno širila, dok nije sada primila opasan razmjer. Pisci su se podijelili u dvije grupe: članovi prve pripadaju isključivo pravim sovjetskim piscima. Oni su ušli u književnost zahvaljujući samo boljševicima, i zadržavaju se u njoj samo po svojoj bezgraničnoj odanosti vladi i stranci. A od svojih drugova-pisaca traže, da se sa svima svojim »umjetničkim« silama slijepo drže tako zvane »socijalističke izgradnje«. Članovi druge grupe htjeli bi se osloboditi željeznih pandža boljševizma i približiti se pravome, živom životu. Oni hoće, da se život iznosi objektivno i da mjesto šabloniziranoga stranačkog funkcionara pisci pokažu živog čovjeka sa svima njegovim interesima i brigama. Do zadnjih dana u sovjetskoj književnosti nije bilo prave ljubavne lirike, a u cijeloj toj književnosti nije uopće bilo ljubavnih tema u općečovječanskom shvaćanju tog izraza. A to je uzrokovalo u sovjetskoj književnosti nekakvu posebnu suhoću, koja je bila na putu, da svu sovjetsku književnost pretvori u policajne izvještaje ili u stranačke zapisnike. No druga se spomenuta grupa postepeno pojačava, i njezina se pobjeda očekuje kao kiša za ljetne sparine.

Osnovna je značajka sovjetske književnosti strašna dosada, ona silna dosada, što suši srce, oslabljuje volju, te može nagoniti na samoubojstvo, kako je to bilo sa Smerdjakovim. Valja pamtiti, da je riječ »dosada« neobično raširena u sovjetskoj književnosti, baš kao i u samom životu. Ona iscrpivo i izrazito karakterizira bît pravog proživljavanja nesretnih sovjetskih podanika. Sjetimo se samo, kakve neobične nijanse toj riječi daje Zoščenko, veliki ljetopisac mračnih sovjetskih dana. To stanje duboke ravnodušnosti i duševne iznemoglosti jest pasivna reakcija sovjetske književnosti na nesnošljivo teško ugnjetavanje fizičko i psihičko, što ga boljševici provode na tijelu i duši svojih robova, okićenih doduše gizdavim imenom slobodnih građana najslobodnije demokratske države. Ta pasivna reakcija prima postepeno

aktivniji karakter, i već se očituje u tome, da sovjetski pisci napuštaju mrtve sheme, koje im zadaje stranka, te se obraćaju umjetničkoj objektivnosti. Spomenimo samo nedavno izašli roman N. Virte »Osamljenost« (Odinočestvo). Tu je klasni neprijatelj prikazan kao živa figura, ličnost, razumije se, u prilikama, koje dopušta skroman umjetnički talenat piščev. Ta je činjenica od golemog značenja te je vrijedna naše pažnje. Značenje je njezino u tome, što ona pokazuje, kako težnja za oslobođenjem od stranačkog nadzora i vodstva obuhvaća sve šire krugove sovjetskih pisaca. Njihovu će složnom naporu uspjeti konačno srušiti glavnu, zapravo jedinu zapreku slobodnom razvijanju sovjetske književnosti, mislimo onaj stranačko-vladin nadzor. I tada će ona pokazati, kakove su goleme stvaralačke snage u njoj sakrivene, jer talentima sovjetska književnost upravo vrvi. Usprkos nevjerojatno teških uvjeta, materijalne bijede i moralnog ugnjetavanja pojavilo se u zadnjih nekoliko godina više prekrasnih, čak i prvorazrednih djela, kao što su: »Petar I« Alekseja Tolstoja, »Ispunjenje želja« (Ispolnenije želanij) V. Kaverina, »Osamljena jedra« (Bjelejet parus odinokij) V. Katajeva, »Naši znanci« (Naši znakomyje) J. Hermana, »Na Istoku« P. Pavlenka, »Odabrano« (Izbrannoje) S. Budanceva i niz drugih njima po umjetničkoj vrijednosti ravnih djela. Možemo onda zamisliti, kako bi se bujno rascvala sovjetska književnost, kad bi dobila potpunu stvaralačku slobodu.

U posljednje se vrijeme javlja u sovjetskoj književnosti nacionalizam, kao izraz uzvišene i vatrene ljubavi sovjetskih pisaca prema svojoj domovini i svome narodu. Taj nacionalizam istiskuje mahom onaj prijašnji od vlade i stranke nametnuti internacionalizam. Ali i tu odmah valja naglasiti, da to vraćanje k Rusiji nije ni u najmanjoj vezi s onim nacionalističkim pravcem u unutarnjoj i vanjskoj politici SSSR, što ga sada licumjerno vode boljševici, jer je to za njih samo taktički potez. Taj nagli i temeljiti preokret sovjetske književnosti organske je prirode te naravna i neizbježiva reakcija na ono ugnjetavanje nacionalnog duha, koje su dosljedno provodili boljševici gotovo do posljednjih dana. U tome svome nastojanju sovjetska književnost nailazi na snažan odjek i paralelan pokret u emigrantskoj književnosti. Ta dva elementarna pokreta slijevaju se u snažnu struju nove ruske književnosti. I ta struja, puna svježe snage i mladenačkog poleta teče snažno po obnovljenom koritu klasične ruske književnosti, donoseći radostan znak nove i plodne književne budućnosti.

ERNEST BAUER, ZAGREB

SLAVENSKI ELEMENTI U DJELU RAINERA MARIJE RILKE-A

U SPOMEN DESETGODIŠNJICE SMRTI VELIKOGA NJEMAČKOG PJESNIKA

»O Herr, gieb jeden seinen eignen Tod
Das Sterben das aus jenem Leben geht
Darin er Liebe hatte, Sinn und Not!«

Rilke: *Das Buch von der Armut und vom Tode.*

Iza sjajnih, metalnih, a često i kristalno čistih stihova i strofa Stefana Georgea, Rilkeov nastup u njemačkoj lirici je mnogo skromniji. Čim je njegov lirski razvitak došao do one granice, kad počinje spoznaja o posljednjim stvarima čovječanstva — Bogu, siromaštvu, bolu i smrti, opaža se u njega u najvećoj mjeri ona čednost, koju on sam naziva lijepom njemačkom riječi »Demut«, i koja nam ga kao čovjeka čini toliko simpatičnim. Rilke se u tom svome filozofskom snatrenju toliko približio svojoj posljednjoj stanici — smrti, da je s vremenom postao njezin »veliki rođak« (le grand familier de la mort), kako ga u jednome svom najnovijem prikazu zove André Betz. I kao što se život i smrt u njegovim djelima na čudesan način zbližuju, jer »smrt je samo život, koji se gleda iznutra«, tako traganje za individualnim, subjektivnim Bogom dobiva u njegovoj lirici novo oblikovanje: »Kružim oko Boga, oko prastare kule, kružim već tisuće godina; A ne znam: da li sam soko, vihor, ili neka velika pjesma.«

Takovu filozofsku fizionomiju, osobito koliko se tiče traženja Boga, nalazimo u adekvatnom obliku jedino kod slavenskih pisaca. Od mesijanizma Mickieviczeva, preko Dostojevskog i Tolstoja, slavenski svijet je dao mnogo primjera za to. No nije to jedina crta, koja osjećajni život Rilkeov približava slavenskom shvatanju. Njegov slavenski momenat odredili su prije svega mnogi vanjski događaji.

Rođen iz njemačke porodice u slavenskom Pragu, njegovo biće odaje već zarana odraz napola germanske i slavenske sredine, u kojoj je proživio prve svoje godine. Naročito se slika krasnoga rodnog grada utisla u predodžbe mladog lirika i proviruje kroz stihove njegovih prvih većih zbirka: »Larenopfer« i »Mir zur Feier«. Časovito se čini, da Prag nije ni u prozi Jana Nerude ni u akvarelima Maxa Švabinskoga našao tako vjernog i senzitivnog posmatrača kao u Rilke-u: Praška brána, statua sv. Nepomuka, sveci na Václavskom mostu, Hradčin i crkva sv. Nikole, tajanstvene uličice i smirenost trgova Male Stráne, s kojih se čuje samo jednolično klokotanje vode u zdencima, pa onda Vltava, velika, čarobna rijeka, koja svemu tome daje dostojan okvir... To je Prag Rilkeovih impresionističkih pjesama.

Ni češki nacionalni pokret nije mu bio sasvim stran. G. 1899. izlaze novele »Zwei Prager Geschichten«, koje su vrlo značajne za Rilkeov slavenski interes. Razlika između prvih lirskih slika i ovih novela je ista ona razlika, koja se u Pragu svakom nameće između njemačkoga gradskog tipa same varoši i novoga slavenskog svijeta, koji tamo nastava. Prozirna Rilkeova proza, koja ipak znade snažno zanijeti, pokazuje nam u »Kralju Bohušu« urotu češke nacionalne omladine, bohemsku sliku kavane nasuprot Narodnog Divadla, sitne malograđanske prilike i konačno proletersko groblje Malvasinku u sjaju svjećica na Dušni dan. Taj pojam svoje najuže domovine je jedini, koji je Rilke u tom smislu uopće imao, jer nema većeg kozmopolita od njega. Već te svoje retke piše on u Münchenu, već sada se zanima za Dansku i Skandinaviju, sve do najdubljeg kuta svoje duše on je ostao beskućnik, koji cijelog života luta i nigdje se ne može smiriti. Možda je baš s obzirom na to primijetio francuski akademik Edmond Jaloux, da je upravo dvojaki nacionalni karakter Praga na Rilkea ovako djelovao, jer se sam osjećao napola Nijemcem, a napola Slavenom (Peut-etre souffrait-il du double aspect de sa ville natale, mi-tcheque, mi-gérmanique lui meme étant à la fois slave et gérmain). Ta razdvojenost njegove duše tjerala ga je onda po svijetu tako, da je na koncu postao »građaninom intelektualne Europe« (Paul Valéry).

No premda je ovako Rilke prolazio Italijom, Skandinavijom, Švicarskom i Njemačkom, kao što »bijeli spektar prolazi kroz dvoranu zviježđa« (Die Aufzeichnungen des Malte Laurids Brigge), sličan znamenitim likovima iz romana »Beskućnici« (Die Heimatslosen) od Hermanna Banga ili »Ingeborg« od Kellermanna, ipak se opet jednom sam prepoznao u »smeđim očima poniznoga slavenskog naroda«, kako to lijepo kaže Robert Pitrou. Bilo je to godine 1899., one iste, kad su izašle »Dvije praške novele«. Veliko ime Tolstojevo privuklo je Rilkea u Rusiju.

Rilke se već prije mnogo za tu zemlju zanimao radi svoga prijateljstva s bremskim pjesnikom Gerhartom Ouckama Knoopom, koji je dugo živio u Moskvi i mnogo znao o tome pričati. Upravo na sam pravoslavni Uskrs došao je Rilke u Moskvu. Dojam, koji je taj doživljaj na njega ostavio, bio je neobično snažan: »To bijaše moj Uskrs, a mislim, da bi dostajao za čitav jedan život. Proslava božanskog poslanja je te noći čudesno i veličanstveno izvršena. Ona mi je prešla u krv!« kliče Rilke usred zvonjave Ivana Velikog i kremljanskih zvonova. Taj prvi susret sa »slavenskom majkom Rusijom« produbio se

kasnije još po Rilkeovu prijateljstvu s gospođom Lou Andreas-Salomé i njenim mužem, göttinškim profesorom Andreasom. Gospođa Andreas-Salomé (nedavno je umrla u Göttingenu), njemačka spisateljica, rođena u Moskvi, stajala je onda s jedne strane pod utjecajem Ibsena i Nietzsche-a, a s druge djelomično i samog Rilkea. Ona je tada studirala teologiju, a u prvim svojim romanima pokazuje neko duhoborstvo (»Ein Kampf um Gott«), ali je kasnije pisala samo psihološke romane iz ruskog života (najbolji je »Fenitschka«). Zajedno s tim svojim prijateljima pohodio je Rilke iste godine Tolstoja, najprije u Moskvi, a 1900. još jednom u Jasnoj Poljani.

Nije nam nažalost poznato, kako je točno njihov susret prošao, ali jedno je sigurno: da Tolstoj odsada kao i Jens Peter Jacobsen, danski romancier, te August Rodin, veliki francuski kipar, vrijede za Rilkea kao one idealne ličnosti, koje je uvijek najviše poštovao. »Tolstojevštinom« možemo kod Rilkea nazvati i to, da je jamačno pod Tolstojevim utjecajem mnogo razgovarao s ruskim seljacima, naročito s nekim starim mužikom, koji mu je ispripovjedio mnogo ruskih bajka i narodnog folklora. Rilke se uopće u Rusiji osjećao vrlo voljko, pa odjek toga njegova raspoloženja vidimo još četiri godine poslije u jednom pismu iz Rima, gdje za naše istraživanje nalazimo naročito karakteristične riječi: »Da je Rusija moja prava domovina, to spada među one velike i tajanstvene sigurnosti, iz kojih crpim snagu za svoj život«.

Ruski mužik nije uzalud Rilkeu pripovijedao svoje priče, jer veliki pjesnici ništa ne primaju, a da zato nešto ne daju: još iste 1900. godine ispjevao je Rilke »Priče o dragome Bogu« (Geschichten vom lieben Gott), legende u prozi, u kojima se jasno među ostalim vidi Tolstoj sa svojim seljačkim pripovijetkama. Nekoje od tih Rilkeovih priča pogodile su vrlo dobro slavensku notu, kao na primjer ona o Božjim rukama ili o mužiku Timofeju, koji umire s pjesmom na ustima.

Rilke, koji odsada boravi u Italiji, napušta pomalo slavenski zanos, koji ga je bio obuhvatio, ali usprkos slika iz venecijanskog Ghetta, rimskih fontana i spomenika konjaničkog lika cara Marka Aurelija, koje sada nastaju, ne može Rusiju sasvim da zaboravi. On je i onako na sve one, koji su ga poznavali, djelovao više kao Slaven, nego kao češki Nijemac, (Robert Pitrou), a taj vanjski izgled bio je uvjetovan njegovom mekom dušom, koja je bez prestanka bila aktivna i stvarala velika djela. Takav je ostao za cijeloga svog života: »Jaki afinitet vezao ga je uz slavensku rasu« — kaže njegov prijatelj Paul Valéry.

Ne mogavši se smiriti ni u Rusiji, Rilke tek sada počinje pravi lutalački život. G. 1902. je u Worpswede kraj Bremena, gdje se upo-

znaje sa svojom ženom, kiparicom Clarom Westhoff, zatim boravi kao tajnik Rodinov u Meudonu kraj Pariza, u Viareggiu kraj Pise, u Borgeby gårdu i Furuberg, Jonsered u Švedskoj. Te godine od 1902. do 1906., koje su filozofski oblikovale Rilkea, i u kojima je on u tom pogledu dao svoja najsavršenija djela — Buch der Bilder, Stundenbuch i Die Weise von Liebe und Tod des Cornets Christoph Rilke — važne su na neki način i po slavenski duh u njegovim pjesmama. Najvjerniji izraz svojim intimnim čuvstvima dao je pjesnik u to vrijeme u svojim pismima, od kojih su nekoja i objelodanjena. Naročito se to tiče njegove korespondencije s mladim njemačkim pjesnikom Franzom Xaverom Kappusom (Rainer Maria Rilke: Briefe an einen jungen Dichter. Insel Verlag. Berlin 1929). Ta izmjena pisama započela je na dosta neobičan način: Kappus, koji je bio u istome vojnom odgojnom zavodu, gdje je bio nekad mladi Rilke (pa kasnije pobjegao), osjećao je, da se i on ne će moći posvetiti teškoj disciplini vojničkog poziva. I u svojoj duševnoj tjeskobi odluči da se pismom obrati na tada već znamenitog pjesnika Rilkea, i time je njihova redovna veza započela.

Rilkeova pisma, koja su najprije dolazila iz Pariza, daju nam prije svega uvid u teško duševno stanje pjesnika uopće, a naročito je dirljivo, da je Rilke na pravi slavenski način veoma teško osjećao samoću, koja svakoga pravog pjesnika okružuje. Toplim riječima nastoji svojem mladom prijatelju pomoći: »Pitate me, da li su Vaši stihovi dobri? Pitate sada mene, a prije ste druge pitali. Poslali ste ih i revijama, i žao Vam je, ako su ih odbile. A ja Vam svjetujem — ako mi dopustite — da to sve napustite. Vi gledate prema vani, a to prije svega sad ne smijete činiti. Nitko Vam sad ne može svjetovati ili pomoći, nitko! Ima samo jedno sredstvo: treba ponirati u sebe. Istražite osnov, koji Vam nalaže, da morate pisati, ispitajte, da li on pušta svoje korijenje u najdubljim mjestima Vašega srca, priznajte samome sebi, da li biste morali umrijeti, kad bi Vam netko zabranio da pišete!« Pojam samoće, koji pokreće pjesničko djelovanje, razglaba se u svoj njegovoj širini i dubini. Kao riječi evanđelja ili najljepša mjesta svjetske književnosti djeluju slijedeće rečenice iz pisma datiranog u Worpswedu 16. srpnja 1903.: »Zato, dragi gospodine, ljubite Vašu samoću i podnosite bol, što Vam je ona prouzrokuje tužbom, koja će biti lijepa i zvučna. Jer oni, koji su Vam blizi, sada su daleko — javljate mi — a to znači, da se sada počinje oko Vas širiti daljina. A ako je Vaša blizina već daleko, onda je Vaš osjećaj daljine pod zvijezdama i vrlo je velik. Radujte se stoga Vašem porastu, u kojemu Vas nitko ne može slijediti, i budite dobri prema onima, koji za Vama zaostaju; budite sigurni i mirni pred njima i nemojte ih mučiti Vašim dvoumicama, niti ih strašiti Vašim ufanjem ili veseljem, kojega oni ne mogu shvatiti... Ljubite u njima život u nekom stranom obliku i imajte

obzira prema ostarjelim ljudima, ako se boje one iste samoće, u koju Vi već odavno imate povjerenja.«

Ta široka koncepcija lutanja, taj dirljiv dokaz duboke usamljenosti svakoga pravog talenta — shvatio je Rilke majstorski, a po svome pravom ljudskom osjećanju te su riječi baš tako klasične kao neke stranice Dostojevskoga. Rilke je u pismima svome mladom prijatelju Kappusu dodirnuo i seksualni problem u vrlo zanimljivom obliku. Za njega se spolovi ne odbijaju, oni naprotiv zajedno stvaraju neku harmoniju. »Pojam stvaraoca ne bi bio ništa bez neprestane potvrde svog bivstva, koja se događa kod ljudi, životinja i ostalog organskog svijeta. U jednoj pomisli, koja je sposobna da stvara, živi hiljadu ljubavnih noći i ispunjava je gordošću i veličinom. Pa i oni, koji se za takvih noći sastaju i spletu u lagodnom uživanju i strasti, izvršuju ozbiljan posao, jer sabiru dubinu i snagu za pjesmu nekog budućeg pjesnika, koji će ustati da kaže neizrecive slatkoće. Oni sazivaju budućnost, pa ako i pogriješe i slijepo se obujme, ta budućnost ipak dolazi; nov se čovjek podiže na osnovi slučaja, koji se prividno ovdje dogodio.«

Možda nad svime vlada neko veliko materinstvo kao zajednička čežnja cijele prirode. Ljepota djevojke je materinstvo, koje se boji svog poziva i pripravlja se na svoju zadaću; ljepota majke je materinstvo, koje strpljivo služi svojoj svrsi, a ljepota starice je kao neko veliko sjećanje. Čak u muškarcu ima — čini se — materinstva, tjelesnog i duševnog; i njegovo je stvaranje neka vrst rađanja. I sada se Rilke najviše približuje Rusima: »Moguće su prema tome spolovi mnogo sličniji nego što se misli, a veliko preobraženje svijeta sastojat će se možda u tome, da će se mladić i djevojka, oslobođeni od svih utvara i nevoljkosti, potraživati kao braća i susjedi, a ne kao protivnosti i neprijatelji. Ovako će se oni složiti k a o l j u d i, da dostojanstveno, strpljivo i ozbiljno ponesu tešku brigu za slijedeću generaciju — koja im je nametnuta.«

Završne slike Tolstojeve »Kreutzerove sonate« u mnogom su slične ovom shvatanju Rilkeovu, i pravo je čudo, kako tu sličnost nije zapazio nijedan od Rilkeovih biografa i kritika. Miroslav Krleža, koji je prije nekoliko godina (1932.) u svojoj »Knjizi eseja« izdao i jednu studiju o Rilkeu (Lirika Rainera Marije Rilkea), govori samo o tome, da je Rilke »osjećao čežnju za zavislanskom daljinom, za slavenskim horizontima«. Dalje u širinu tog problema Krleža nije zalazio.

Rilkea su poslije krivili, da je izdao svoje njemačko porijeklo i da je prešao Francuzima. Faktično ga je Paul Valéry nagovorio, da piše francuske stihove za list »Commerce« i »Nouvelle Revue Française«, ali kod njega je to bilo beznačajno. On je ipak veliki germanski pjesnik sa slavenskom dušom. To se još bolje vidi, kad pod konac svoga

života opet živi među Slavenima, ali ovog puta su to Slovenci. Grofica Thurn und Taxis poziva ga na svoj prekrasan dvorac Duino kraj Trsta, i ovdje nam je g. 1923. ostavio svoj zavještaj: Soneti Orfeju i Duinske elegije. (Sonette an Orpheus i Duineser Elegien). Opet se tu javlja duboka nostalgija i čista filozofija slavenske rase sa svom svojom osjećajnosti i turobnom težinom.

Rilke je iza toga do svoje smrti stanovao u nekoj staroj kuli, koja se ponosno nazivala: »Chateau de Mûzot sur Sierre« u švicarskom kantonu Valais. Umro je smrću dostojnom ovakova estetskog bića, kakvo je on bio. Skupljajući ruže, da ukrasi sobu za posjet svoje prijateljice, ubo se na trn, i par dana poslije toga umro u Montreuxu 29. prosinca 1926, sa znakovima kronične sepse. I kad su iza tri dana neki njegovi prijatelji iz Pariza, Berlina i Beča stupali za njegovim jednostavnim lijesom do crkvice gorskog sela Barogne, imali su prilike uvjeriti se o rijetkoj tragediji pjesničke sudbine, koju je Rilke sam obilježio u svom »Rekvijemu« mladom grofu Wolfu von Kalkreuthu: »Imade nešto bolje od svijesti, da imamo domovinu, a to je, kad daleko od nje svojim tjemenom dodirujemo zvijezde!«

L i t e r a t u r a:

J. M. Angelloz: Rainer Maria Rilke, L'evolution spirituelle du poete (Paul Hartmann). — Princesse de la Tour et Taxis: Souvenirs sur Rainer Maria Rilke (Emile Paul Freres). — Robert Pitrou: Pour le 10 eme anniversaire de la mort de Rilke (Les nouvelles litteraires). — Robert Heinz Heygradt: Die Lyrik R. M. R. Freiburg 1921.

Dr. VIKTOR HOFFILLER, ZAGREB

SPOMENICI ANTIKNE KIPARSKE UMJETNOSTI U HRVATSKOM NARODNOM MUZEJU U ZAGREBU

Poznato je, da arheološki odio Hrvatskoga narodnog muzeja u Zagrebu imade već odavno vrlo lijepu zbirku antiknih kamenih spomenika. Od tih je tek jedna dobra petina izložena u atriju palače Jugoslavenske akademije na Zrinjskom trgu; četiri petine spremljene su u podzemnim skladištima. Neke od izloženih skulptura privlače svojom velikom umjetničkom vrijednošću, makar da tijesni prostor, u kojem su izložene, ne dopušta da im se dade toliko mjesta, koliko to one zaslužuju.

O tim kamenim spomenicima mnogo se je pisalo u stručnim naučnim časopisima. Osobito pomno opisao ih je prof. Jos. Brunšmid u svojem katalogu. Oni su proučeni za antiknu historiju, za povijest antikne kulture i umjetnosti. Slabo se o njima pisalo u popularnim časopisima, pa tako i mnogi naši dobri poznavaoci umjetnosti ne znaju, da se u našem Arheološkom muzeju čuva mnogi vrijedni umjetnički spomenik. Bit će zato dobro da se na ovom mjestu dadu slike nekih od tih spomenika, i da o njima kažemo nekoliko riječi.

Tko stupi u atrij palače Jugoslavenske akademije, i pregleda letimično izložene spomenike, ubrzo će se uvjeriti o tom, da postoji velik kontrast u umjetničkoj izradbi pojedinih grupa skulptura. Vidjet će — i po materijalu i po izradbi — da su neke grupe nastale u jakim umjetničkim centrima, dok su druge izrađene u manjim provincijskim mjestima, gdje je religiozni osjećaj tražio, da se ukrase hramovi, i gdje su se dizali spomenici nad grobovima, ali nije bilo spremnih majstora, da ih čestito izrade.

Ističe se osobito jedna grupa spomenika, izrađena od boljih umjetnika, iz bijela mramora. Odmah se vidi, da spadaju skupa. Pod svakim spomenikom piše, da potječe iz Traetta u Italiji, i da je bio u zbirci Nugent, te nabavljen god. 1894.

Nugentova zbirka nastala je u prvoj polovici 19. vijeka u Italiji. Maršal Laval grof Nugent († 1862) dopratio je burbonsku dinastiju, iza višegodišnjeg izbivanja, s austrijskom vojskom natrag u Napulj, i tu je u godinama 1815.—1819. bio glavnim zapovjednikom napuljske vojske. Radi njegovih zasluga za napuljsku kraljevsku kuću dopustio mu je kralj Ferdinand I. dekretom od 7. lipnja 1817., da može iskapati kod mjesta Traetto na Gariglianu, gdje se je nekada nalazio rimski

grad Minturnae, a iskopane starine da može sebi zadržati. Većina kamenih spomenika iz Nugentove zbirke potječe iz tog iskapanja, ali je grof Nugent i drugdje po Italiji kupovao kamene spomenike, vaze, bronse i stare novce.

Iz Napulja je Nugent prenio svoju zbirku u Veneciju i tamo je neko vrijeme bila smještena u palazzo Pisani. Tu u Veneciji mnogi su spomenici sasvim iskvareni. Po tadašnjem običaju nisu antikne statue smjele ostati osakaćene, nego su se morale nadopunjavati. Tako je i Nugent povjerio posao nadopunjavanja svojih kamenih spomenika mladom kiparu Paronuzziju, koji ih je, na svu sreću, nadopunio samo sadrom. Nažalost, kod nekih spomenika nije znao, što prikazuju, pa je dirao i pokvario original. Tako na pr. nije prepoznao jednu Viktoriju s otkinutim krilima, i restaurirao ju kao Dijanu, koja vadi strjelicu iz tobolca, odbrusivši ostatke krila, da uzmogne preraditi cijeli stražnji dio kipića.

Iz Venecije prenio je Nugent svoju zbirku na Trsat, gdje je ona, kako znademo, bila već god. 1838. Na Trsatu su tu zbirku posjećivali mnogi ugledni stranci i stručnjaci, koji su ju više puta opisivali. Nažalost je ona tu u trsatskom gradu bila vrlo loše spremljena. Krov je procurivao, pa su kiša i vlaga uništile mnogo toga. Neki su kameni spomenici i sasvim propali, možda bili prodani, kako su bili prodani i bronsani predmeti i stari novci.

God. 1894. došla je ta zbrka na aukciju, pa je nastojanjem tadašnjeg predstojnika bogoštovno-nastavnog odjela kr. zemaljske vlade dra Izidora Kršnjavoga nabavljena za Arheološki muzej u Zagrebu. U Zagrebu su bolji spomenici iz te zbirke odmah bili izloženi u atriju palače Jugoslavenske akademije, te su kasnije sa njih skinuti novi dijelovi od sadre.

Iz te zbirke želimo ovdje prikazati nekoliko spomenika. Prvi je kip silena Marsyje, bijeli mramor, nešto iznad naravne veličine. Kao silen karakteriziran je po kozjim ušima, oštrom kosom u čupercima, vijencem od pinije i prebačenim panterovim krznom. Držanje silenovo sjeća nas na jednu lijepu grčku priču. Atenjani, da se narugaju susjedima Bojoćanima, koji su mnogo svirali u frulu, izmislili su priču, kako je božica Atena također nekada na svojim šetnjama u prirodi voljela svirati u sviroke. Jednom je ugledala svoj lik u vodi, i opazila, kako je radi napuhanih obraza postala ružna. Ljutita odbaci sviroke i prokle onoga, koji će ih naći i podignuti. Naišao je silen Marsyja, podigao sviroke i uvježbao se tako u sviranju, da je pozvao na natjecanje i samoga Apolona s lirom. U natjecanju sude Muze. Apolon ostaje pobjednik, a Marsyja bude radi svoje drzovitosti osuđen, da bude vezan o drvo i da mu se reže remenje s leđa.

*

Ta je priča u antiknoj umjetnosti bila mnogo obrađivana. Već je bila glasovita Myronova grupa, koja je prikazivala Marsyju, kako diže sviroke, odbačene od Atene. Iz kasnije umjetnosti poznat je osobito dobro skitski brusač u fiorentinskim Uficijima, kako brusi nož, kojim će rezati remenje s Marsyjinih leđa. Specijalno je mnogo puta bivala reproducirana ta priča u kasnije doba rimskoga carstva na kamenim sarkofazima. Tu su prikazivane različite faze te priče na jednom te istom sarkofagu.

Kad pogledamo naš kip, odmah vidimo, da je Marsyja prikazan u trenutku, kad je proglašena osuda i kad očekuje svoju sudbinu. Njegov ozbiljni, u daljinu uprti pogled, izražaj je srdžbe i žalosti. Naslonjen je na drvo pinije, na koje će uskoro biti svezan, da pretrpi kaznu. (Sl. 1).

Taj je kip jedan od najljepših Marsyjinih, koji su nam se sačuvali. Imademo po drugim muzejima istu figuru u drugim pozicijama, redovito iza pale odluke Muza, katkada već vezanu o drvo. Važno je, da istu figuru nalazimo u istim pozicijama i na relijefima sarkofaga. Relijefi na antiknim rimskim sarkofazima sakupljeni su i u slikama objelodanjeni, poredani po pojedinim pričama, u jednom velikom naučnom djelu. Tu su na posebnim pločama publicirani i sarkofazi s prikazanom pričom o Marsyji. Za nas je najvažniji jedan polupani sarkofag, koji se je nekada navodno nalazio u Assisiju, a autor spomenutog velikog djela o sarkofazima našao ga je i fotografirao kod trgovca starinama Aug. Alberici u via S. Teodoro u Rimu. Tu je Marsyja prikazan u istoj poziciji kao i na našem kipu, u času očekivanja kazne.

Kad čovjek prouči sve sarkofage, na kojima je prikazan mit o Marsyji, dođe odmah na misao, da naša statua nije stajala negdje osamljena, nego da je dio jedne statuarne grupe.

Na sarkofazima su glavne figure, osim Marsyje, njegov suparnik i pobjednik u natjecanju, bog Apolon, i onda Muze kao suci. Zanimljivo je, da se među skulpturama, što ih je Nugent dobio iskapanjima, nalaze figure, koje mogu spadati u tu grupu.

Prije svega imademo jednu krasnu glavu, otkinutu s kipa Apolonova. Ona je doduše na oko nešto manja od glave Marsyjine, ali je to zato, što je golobrada. Ona je mogla sasvim lijepo stajati u istoj grupi sa Marsyjom. Glava je okrenuta nešto na lijevo, pogled je po svoj prilici počivao na Marsyji. Bujna kosa ovjenčana je lovorovim vijencem. (Sl. 2).

Jednoj Muzi, prikazanoj na relijefima sarkofaga, kako sjedi, potpuno odgovara statua Muze u našem muzeju, koja isto tako sjedi. To je jaka žena, koja sjedi na kamenu pred nekim stablom. Velika je šteta, što joj manjka cijeli gornji dio tijela zajedno s glavom. To je sve bilo nadopunjeno sadrom, ali je sadra sada skinuta, a ostala je samo

na nekim mjestima. Neobično je kod ove Muze to, da joj je gornje tijelo golo. Vuneni himation, kojim je čvrsto omotala donji dio tijela, pokrivao je nekada i gornji dio, ali se je kod sjedenja spuznuo, i samo je jedan okrajak ostao obavit oko lijeve nadlaktice. To se je moglo dogoditi, jer je desna ruka bila u poslu. Muza je naime, kako se vidi po nekim ostancima, imala glavu naslonjenu na desnu ruku, a time je bio prikazan gest razmišljanja kod suđenja. Od ove statue imade više replika u različnim muzejima. Naša statua odlikuje se pred drugima po tom, što joj se po njezinom atributu može dati ime. Ona naime u lijevoj ruci drži diptychon, t. j. tablicu za pisanje, a to je atribut Muze Kaliope, Muze umjetnosti, naročito pjesništva, specijalno epskoga. Ona je ujedno od starine i najotmjenija Muza. (Sl. 3).

Dok ove tri statue sigurno potječu iz statuarne grupe, koja je prikazivala natjecanje Apolona i Marsyje, nije to sasvim sigurno za daljnu, četvrtu statuu, koja također potječe iz zbirke Nugent, a iskopana je u Traettu. To je statua žene s mladenačkim oblicima. Njezino je gornje tijelo golo, a donje je omotano debelom vunenom tkaninom, kojoj je kraj omotan oko lijeve ruke. Statui nažalost manjka glava, tako da je klasifikacija otešćana. Vide se samo još okrajci pramova kose, koji su padali na ramena. Ni ta statua nije osamljena. Imade i od njezinog originala više replika po različitim muzejima. U našem muzeju ona je označena kao Afrodita, ali se drugdje čuvaju replike pod imenima Nimfa, Amymone ili »Morska božica«. Važno je, da ju po svoj prilici imamo prikazanu i na jednom relijefu sarkofaga, koji se nalazi u Louvre-u, ili među Muzama, koje prisustvuju natjecanju ili inače među gledaocima, kao lokalna nympha. (Sl. 4).

Izradba tih figura nije sasvim jednaka. Vidi se, da su na njima radile različite ruke, možda je svaku figuru izradio drugi umjetnik. Nema nikakova dokaza za to, da su te statue dio ukrasa sa kojega zabata, ali se ipak čini, da su stajale pred nekim zidom, jer nisu sve jednako pomno izrađene i sa stražnje strane. Originali tih statua nastali su u helenističko doba, možda dosta rano, ali su kopije iz dosta kasnoga rimskog doba. Uza svu njihovu ljepotu one su dosta površno izrađene.

U Nugentovoj zbirci u Arheološkom muzeju u Zagrebu vrijedan je spomena relijef sa mramornoga dječjega sarkofaga, što ga je maršal nabavio negdje u Italiji. Prikazana je tebanska priča o rođenju boga Dionysa. Zevs se zaljubi u lijepu Kadmovu kćerku Semelu i dolazi tajno k njoj. To sazna Hera, žena Zevsova, pa savjetuje Semeli, neka zatraži od Zevsa, da joj dođe u svem svojem sjaju, kako je nekada došao i Heri, kada ju je zaprosio. Semela posluša, iznudi od Zevsa zakletvu, da će joj ispuniti svaku želju i onda zaželi, da joj dođe kao nekada k Heri. Zevs joj se na to približi s munjama i gromovima, i

ona umre od straha, rodivši neiznošeno dijete. Zevs si to dijete zašije u svoje stegno i odavde se ono kasnije rodi po drugi put. To je dijete kasnije bog Dionys, koji bude tajno odgajan i sakrivan pred Herom.

Ta je priča prikazana u nekoliko scena na sarkofagu. Prva je scena desna. Na njoj vidimo Semelu, kako spava, i Zevsa, kako dolazi s munjom. Na lijevoj sceni sjedi Zevs, kojemu nebeska babica Eleithyia zavija bedro, iz kojega se je rodio Dionys. U sredini bog Hermes, s krilima u kosi, nosi novorođeno dijete u špilju, koja je označena svodom. Lijevo i desno od ulaza u špilju po jedna herma, a u samoj špilji leži božica zemlje Gea.

Prikazani predmet u skladu je sa sarkofagom, koji je bio određen za dijete, pa je samo 67 cm dug. Relijef je vrlo spretno izveden po dobrom uzorku, ali je tehnika kasna i rad površan. Relijef je mnogo obrađen u naučnoj literaturi, a slika relijefa služi i kod vježba u sveučilišnim arheološkim zavodima. (Sl. 5).

Dok grupa kamenih spomenika iz Nugentove zbirke prikazuje različite periode umjetnosti iz različnih krajeva Italije, dotle se među ostalim antiknim kamenim spomenicima Arheološkoga muzeja u Zagrebu jasno ističe još jedna naročita grupa, koja potječe iz Dalmacije. I od tih spomenika želimo donijeti tri važnija.

Najboljom antiknom skulpturom u našem muzeju drži se jedna statua Apolonova, koja je u komadima nađena negdje između 1820. i 1825. god. kraj crkve Sv. Dujma u Solinu, a nabavljena je god. 1870. iz ostavine Vinka Solitra u Splitu. Ulomci su, po savjetu prof. Kršnjavoga, bili poslani u Beč, i tamo su pod nadzorom bečkog profesora arheologije Conzea sastavljeni u radionici profesora kiparstva Königa. Statua je povraćena u Zagreb, sastavljena željezom i gipsom, dosta nespretno, tako da pojedini komadi nisu pristajali. U novije doba statua je u muzeju opet rastavljena, pa nanovo sastavljena s novijim pomagalima, tako da sada svi ulomci sasvim točno pristaju.

Statua je u muzeju izložena zajedno s posebno utaknutom glavom, a tako je i ovdje naslikana, ali glava ne će pripadati statui. Glava je ženska, tako da nije mogla biti načinjena za mušku statuu. Osim toga ona ni ne pristaje točno u rupu statue, u koju je utaknuta, pa se je moralo pomoći gipsom, da glava čvrsto sjedi. Ona je i nešto premalena prema kipu, koji prikazuje boga u nešto nadnaravnoj veličini.

Bog je skoro posvema gol, imade samo na prsima i na plećima prebačenu kratku hlamidu, koja je na desnom ramenu skopčana s okruglom agrafom. Original je bio po svoj prilici iz bronse, a zagrebačka kopija jeste bolja radnja iz rimskoga carskog doba.

I od ove statue imade po različitim muzejima više replika. Nas te replike zanimaju zbog toga, što bi možda po kojoj od njih mogli rekonstruirati glavu naše statue. Tu je važna berlinska replika, koja je

sačuvala svoju glavu, a inače ima posvema stav naše figure. Možda berlinska ide natrag na isti original kao i naša statua, ali je berlinska kopija slabije rađena i kasnija od naše. Ne znamo, što je Apolon našega muzeja radio s rukama, jer mu manjkaju počam od lakata. Da je desna bila spuštena, vidi se po tom, što na desnom bedru imade trag, da je podlaktica bila spojena s tijelom. Po svoj prilici je bog držao u spuštenoj desnici luk.

Glava, koja se sada nalazi na kipu, i koja je s kipom zajedno naslikana, sigurno je ženska, kopija vrlo dobrog originala, dobro sačuvana. Po predaji je nađena zajedno s ulomcima kipa na istom mjestu, a to je i vjerojatno, jer je površina glave isto tako sačuvana kao i površina pojedinih dijelova kipa. Nije isključeno, da je i nekada u rimsko vrijeme ženska glava, koja se može smatrati Afroditinom, stajala na tome kipu, ali ona sigurno nije bila načinjena za taj kip. (Sl. 6).

Iz iste Solitrove zbirke, jest i torzo rimskog imperatora, nađen u Solinu, a prikazan na sl. 7, izrađen iz bijela mramora. Manjka mu desna ruka sasvim, lijeva je otkinuta iznad lakta, obadvije noge ispod koljena. Glava je bila izrađena iz posebnoga komada mramora, i umetnuta u torzo. Nije se našla. Statua je bila izrađena u nadnaravnoj veličini. Car je prikazan kao vojnički zapovjednik, u gesti alokucije, jer je desna ruka bila uzdignuta. Odjeća mu sastoji od kratkoga hitona, koji siže do iznad koljena, a povrh toga imade nešto kraće odijelo, bogato nabrano, da ga ne tišti oklop. Taj oklop sastoji od dvije polovice, prednje i stražnje, koje su sa strane spojene remenčićima, a na ramenima širokim pločama, koje su na stražnji dio pričvršćene baglamama, a sprijeda su prednji krajevi privezani remenčićima. Oklop je zamišljen u bronsi, koja je iskovana prema formama tijela. Prednji dio urešen je relijefima. Gore se vidi gorgonej, (glava Meduzina), a ispod toga je podignut t. zv. tropej, koji označuje nosioca toga oklopa pobjednikom. Takav tropej podizao se u logorima redovito kao znak pobjede nad kojim narodom. Podigao bi se visok stup i na vrh stupa vješalo bi se oružje pobijeđenih. Isto tako pometalo bi se nešto oružja na podnožje stupa, i na to posadilo nekoliko zarobljenika sa straga vezanim rukama. Baš takav tropej prikazan je i na oklopu naše statue, samo što tu imade još nešto, što se u naravi nije moglo načiniti. Lijevo i desno od tropeja doletjela je po jedna Nika, koje ovjenčavaju tropej. I inače je taj oklop bio bogato urešen. S njega vise dva reda kovnih privjesaka, u svakom redu po 15, koji su svi urešeni relijefnim ukrasima. Ti su ukrasi sigurno bili šareni, izrađeni iz različite kovine, bronse, bakra i srebra.

Car je svakako zamišljen kao zapovjednik, kako govori svojoj vojsci. Da mu plašt ne smeta kod pokreta desne ruke, on ga je složio na lijevom ramenu, tako da mu straga visi niz lijevo pleće.

Kako nam glava nije sačuvana, a relijef na oklopu ne sadržaje ništa naročito karakteristično za kojega vladara, to dakako ne znamo, koji je tu car bio prikazan. Mislilo se, da je to car Hadrijan, jer se je na istom mjestu navodno našlo Hadrijanovih novaca. Ako je to i istina, to ne bi dakako bio dokaz za to, da je to bio kip cara Hadrijana. Sličnih torza imperatora u vojnoj odori s oklopom imade u muzejima mnogo, nekima su sačuvane i glave, ali ni jedan od njih ne daje nam nikakova podatka, na temelju kojega bi mogli naslućivati i za naš torzo, kojega je cara prikazivao.

Iz Solina imademo i nekoliko spomenika, koji nam u dobrom svijetlu prikazuju vještinu rimskih kipara u protretiranju. Jednu takvu žensku portretnu glavu sa kipa prikazuje slika 8. I ona je kupljena sa Solitrovom zbirkom. Glava je izrađena s velikom pomnjom i odaje individualne crte neke otmjene rimske gospođe. Čovjek ne samo da osjeća izraz lica, nego se čini, da možemo pogoditi i put i gledati u dušu prikazane žene. Točnost izradbe vidi se osobito kod frizure. Prikazana je frizura u obliku dinje s komplicirano izvedenim čvrstim čvorom u zatiljku. Izrađen je svaki pram kose i svaka kratka dlačica kraj uha, koja se nije dala uplesti u frizuru. Sada glavi ponešto smetaju duboke očne šupljine, koje su nekada bile oživljene s umetnutim očima iz drugog materijala, po svoj prilici iz staklene paste, a možda i iz poludragulja ili drage kovine. Nije moguće točno odrediti vrijeme, kada je ta glava izrađena. Po frizuri to nije moguće, jer je ta frizura u antikno doba bila više puta u modi. Da je sačuvan cijeli kip, možda bi to mogli odrediti po odjeći. Svakako je ta glava vrlo poman rad iz ranijega rimskog carskog doba.

Ovakvih portretnih glava, remek-djela rimske vještine u portretiranju, imade u Arheološkom muzeju više, ali je ovdje prikazana samo najznačajnija.

Time, što je ovdje prikazano nekoliko spomenika antikne kiparske umjetnosti iz našega Arheološkoga muzeja, nije rečeno, da su oni i najzanimljiviji. Oni se samo ističu svojom umjetničkom izradbom, djelomice i materijalom, pa ih posjetnik muzeja zato i najprije primijeti. Imade među kamenim spomenicima toga muzeja i dosta drugih, vrlo zanimljivih po svome sadržaju i po svojoj izradbi. Mi ćemo neke izabrane spomenike između njih prikazati drugom prilikom.

Dr. RUDOLF HORVAT, ZAGREB

SOCIJALNI RAD HRVATSKIH PREPORODITELJA

Nedaleko od Sv. Ivana-Zeline postoji selo Psarjevo. Tu bijaše prije 100 godina imanje i dvorac hrvatskog plemića Mirka Šandor-Gjalskoga,[1]) koji je od prvoga časa pomogao nastojanje hrvatskih preporoditelja. Kako je Šandor-Gjalski volio dra. Ljudevita Gaja, zamolio ga je g. 1835., da svoj imendan (25. kolovoza) sprovede u njegovu dvorcu. Gaju pak u čast pozvao je Šandor Gjalski k sebi još nekoliko hrvatskih preporoditelja. Tako se spomenutog dana u Psarjevu našlo na okupu rodoljubivo »ilirsko« društvo, da proslavi imendan priznatog prvaka svoga.

Po starom hrvatskom običaju priredio je Šandor-Gjalski svojim gostima obilan objed. Gostoljubivi se domaćin pobrinuo i za dobro vino, kakvo je i danas glasovito u onome kraju. Gozba je počela o podne, a potrajala do večera, da se nastavi još i po noći. Mnogo se nazdravljalo dru. Ljudevitu Gaju kao »godovnjaku« i kao borcu za preporod hrvatskog naroda.

Ipak nijesu prisutni rodoljubi samo jeli, pili i nazdravljali. Kako ih je vodila ljubav za narodnu stvar, počeli su raspravljati o sredstvima, kojima bi se trebali poslužiti, da preporode uspavani hrvatski narod. Tako je pala i misao, da se moraju pohrvatiti krsna imena hrvatskih rodoljuba.

Ovdje moram priznati, da Hrvati nijesu prije g. 1835. vodili brigu oko svojih krsnih imena. Dosta je, ako spomenem, da je glasoviti sigetski junak svoje prezime doduše pisao »Zrinski«, a ne »Zrinyi«, kako ga zovu Madžari; ali se ni on nije služio hrvatskim imenom »Nikola«, već je upotrebljavao madžarsko ime »Miklouš«. Tako je i slavni — a nesretni — hrvatski ban Franjo Frankopan u hrvatskim pismima svoje krsno ime pisao »Ferenc«, a ne »Franjo«. Pa i karlovački general Vuk Frankopan, otac hrvatske banice i patnice Katarine Zrinske, potpisuje se u privatnim hrvatskim pismima »Volfgang«, a ne Vuk.

Gaj i drugi prisutni hrvatski rodoljubi uzeše u ruke koledar, da latinska, grčka i njemačka krsna imena prevedu ili barem preudese na hrvatski. Tako je od Ludviga postao »Ljudevit«, od Florijana »Cvjetko«, od Julija »Ljubomir«, od Feliksa »Srećko«, od Viktora »Vladoje«, od Karla »Dragutin«, od Aleksandra »Branimir«, od Teodora »Božidar«, od Teofila »Bogoljub«, od Gotfrida »Bogomir«, od Deziderija »Željko«, od Augusta »Veljko«, od Henrika »Hinko«, od Dominika »Dinko«, od Klementa »Milivoj«, od Juvenala »Mladen«, od Leona »Lav«, od Engelberta »Anđelko«, od Gracijana »Radovan«, od Volfganga »Vuk«, od Emerika »Mirko«, od Rajmunda »Rajko«, od Alberta »Ognjan«, od Longina »Žarko«, od Martina »Davorin«, a od Valentina »Zdravko«. Kako ti preporoditelji bijahu podjedno i oduševljeni Slaveni, nastojahu stvoriti što više takvih krsnih imena, u kojima će biti vidljiva slavenska riječ. Zato su Fridrika prekrstili u »Miroslava«, Leopolda u »Lavoslava«, Alojzija u »Vjekoslava«, Eduarda u »Slavoljuba«, a Ignaca u »Vatroslava« ili »Ognjoslava«. Neki su pače silom htjeli ime Ferdinand prevesti u »Konjoslav«.

Ujedno su osjetili potrebu, da se i vanjštinom razlikuju od drugih ljudi. Zato su na tome sastanku zaključili, da će dati sebi načiniti surku od

[1]) Taj Gjalski bijaše ujak hrvatskog romanopisca Ljubomira Babića, koji je njegovo prezime uzeo za svoj književni pseudonim.

sukna smeđe boje s crvenim gajtanima. Na glavu će mjesto šešira staviti crvenkapu, kakvu nose hrvatski seljaci u Dalmaciji i u Hrvatskoj Krajini. Na tu crvenkapu stavit će zvijezdu i polumjesec, jer vjerovahu, da je to bio grb stare Ilirije. Kao dokaz za tu tvrdnju služila im je činjenica, da se zvijezda i polumjesec nalaze na »banovicama«, t. j. na starim srebrnim novcima, koje su u 13. vijeku kovali hrvatski banovi. Uz to su zvijezdu i polumjesec imali na svojim grbovima mnogi hrvatski plemići, pa i neki gradovi.

Što je g. 1835. bilo zaključeno na sastanku hrvatskih rodoljuba u Psarjevu, to su oni tečajem g. 1836. i 1837. i proveli. Odsada su na svoja sijela i zabave dolazili samo u surkama, koje se smatrahu znakom »ilirskoga« društva. Svi su pohrvatili svoja krsna imena, a neki i prezimena. Tako je od Lajoša Farkaša postao »Ljudevit Vukotinović«, a od župnika Karla Wachtera u Sv. Ivanu-Zelini postade »Dragutin Stražimir«.

Znatnu im je pomoć od prvoga časa pružio skladatelj Ferdo Wiesner, koji se doduše rodio u Celju, ali je još kao dijete došao u Samobor. Premda je bio 11 godina stariji od dra. Gaja, ipak mu je bio osobni prijatelj. Zato su Gaj i drugi počeli Wiesnera nagovarati, neka i on promijeni svoje ime i prezime. Staviše mu i gotov prijedlog, da se odsada zove »Konjoslav Livadić«. Wiesner pristade na to, da promijeni svoje prezime u »Livadić«, ali nikako ne htjede uzeti ime »Konjoslav«, koje mu se nije nimalo sviđalo. Naprotiv je mnogo mlađi Ignac Fuchs odmah prihvatio prijedlog, da se odsada zove »Vatroslav Lisinski«.

Neki su od preporoditelja od prvog časa nastojali pohrvatiti i ž e n s k a krsna imena. Tako je dr. Gaj svojoj majci Juliji dao ime »Ljuboslava«. Ipak se ta namjera dala mnogo teže provesti, jer je ženska inteligencija u Hrvatskoj bila tada posve ponijemčena. U cijeloj Hrvatskoj nije bilo još nijedne više djevojačke škole s hrvatskim nastavnim jezikom. Hrvatske kćeri, koje su htjele steći višu naobrazbu, polazile su odgojne zavode u austrijskim zemljama, gdje su učile na njemačkom jeziku. Nije dakle čudo, što su te djevojke i kasnije kao žene čitale samo njemačke knjige. Ta one većinom nijesu ni znale, da postoji i hrvatska književnost! U društvenom je životu posve prevladao njemački jezik, i to ne samo u Zagrebu, nego i u pokrajinskim gradovima i trgovištima. Hrvatski su tadašnje žene i djevojke iz gospodskih krugova govorile samo sa svojom »družinom«, t. j. sa slugama i sluškinjama. Kazalište je postojalo u Zagrebu, ali se i tu glumilo samo njemački.

Ipak su hrvatski preporoditelji pokušali pohrvatiti i taj ženski svijet, koji se toliko otuđio svome narodu. Prvi je korak učinio stari grof Janko Drašković, koji je g. 1838. napisao brošuru »Ein Wort an Iliriens hochherzige Töchter«. U toj knjižici[2]) poziva Drašković hrvatske gospođe, neka se odvrnu od tuđinskoga duha, pa neka »Ilirce« pomažu u narodnom poslu. — Draškovićev je poziv imao uspjeha. Mnoge gospođe i gospođice počnu učiti hrvatski jezik, čitati hrvatske knjige i pjevati »ilirske« davorije. Žene su htjele, da i vanjštinom pokažu, kako razumiju hrvatski narodni pokret. Zato počnu oblačiti lijepo vezeno narodno odijelo. Na rame bi stavljale surku bijele boje s crvenim gajtanima, a na glavu poculicu, kakvu nose žene u Posavini. Naskoro je ta moda prevladala u Zagrebu, Varaždinu, Karlovcu,

[2]) Drašković je svoju brošuru napisao na njemačkom jeziku zato, što inače ne bi naišao na čitateljice, jer su hrvatske gospođe čitale samo njemačke knjige.

Sisku, Križevcima, Koprivnici i Krapini. To se smatralo dokazom, da se rodoljubne hrvatske gospođe v r a ć a j u narodu, iz kojega su potekle.

Sada je mnogo lakše uslijedila i promjena krsnih imena kod hrvatskih žena. Rodoljubi se pobrinuše, da ta imena zvuče što ljepše, kako bi ih žene radije prigrlile. Tako je od Amalije mjesto dotadašnje Malčike postala »Ljubica«, od Rozalije mjesto Rozike postade »Ružica«, od Aurelije »Zlatica«, od Aurore »Zorica«, od Helene »Jelica«, od Agate »Jagoda«, od Elizabete »Jelisava«, od Paule »Pavica«, od Fride »Mirica«, od Poldike »Slavica«, a od Emilije »Milica«. Obično se pritom prevodila strana krsna imena, te je Spes postala »Nada«, Fides »Vjera«, Natalija »Božena«, a Sidonija se odsada više nije zvala »Sidika«, nego »Zdenka«.

Naši su preporoditelji osjećali potrebu d r u š t v a, u kojemu bi se mogli redovito sastajati, da izmjenjuju svoje misli i potiču na dalji rad. Prvi je oko toga poradio Metel pl. Ožegović, veliki biljčnik varaždinske županije. On je već u jesen g. 1837. počeo u Varaždinu skupljati prijatelje »našega narodnoga slovstva«. S pomoću baruna Dragojla Kušlana osnuje Ožegović koncem g. 1837. u Varaždinu prvu ilirsku čitaonicu. Članovi te čitaonice saberu odmah između sebe nekoliko stotina forinti, da uzmognu pomagati narodna poduzeća; a sabraše i mnogo knjiga za osnutak buduće narodne knjižnice.

Brzo se u Hrvatskoj uvidjelo, da bi čitaonice mogle biti takova mjesta, na kojima će se moći neprisiljeno i nesmetano raspravljati o narodnim i književnim pitanjima. Zato se 1. ožujka 1838. sastaju u Karlovcu neki rodoljubi (Antun Vukanović, Karlo Klobučarić, Musulin, te braća Nikola i Ambroz Vranicani), pa osnivaju »čitateljstveno društvo slaveno-ilirsko«. U Križevcima su Ljudevit Vukotinović, Antun Nemčić i Franjo Žigrović utemeljili »društvo čitatelja ilirskih«, koje će društvo podupirati ilirske novine širiti »domorodnost«, te kupovati i čitati ilirske knjige.

Napokon se prenuo i grad Zagreb. U društvu mladih »Iliraca« pozove grof Janko Drašković 4. kolovoza 1838. zagrebačke građane, neka se upišu za članove »Narodne čitaonice«. Glavna će svrha te čitaonice biti, da »otvori priliku k čitanju različnih knjiga i časopisa«, pa da »širi korisne nauke«. Potonje 3 riječi dadoše »Narodnoj čitaonici« u Zagrebu priliku, da prekorači uzak djelokrug ostalih čitaonica.

Između članova zagrebačke »Narodne Čitaonice« sastavio se g. 1839. poseban »kazališni odbor«, u kojemu je najviše radio dr. Dimitrije Demeter. Taj odbor htjede u Zagrebu utemeljiti diletantsko društvo, kakvo je već postojalo u Karlovcu i Varaždinu. Kad nije u tome uspio, pozove u Zagreb srpske glumce iz Novog Sada, koji u Zagrebu sastave »ilirsko narodno kazališno društvo«. Uz veliki uspjeh odigralo je to društvo 10. lipnja 1840. u zagrebačkom kazalištu Kukuljevićev igrokaz »Juran i Sofija«, gdje se prikazuje pobjeda hrvatskoga bana Tome Erdeda nad Turcima kod Siska god. 1593. Premda bijaše vruće godišnje doba, ipak su u Zagrebu članovi narodnoga kazališta glumili do 30. kolovoza, a onda nastavili u Karlovcu i Sisku. Tako je »Narodna čitaonica« g. 1840. stvorila početak hrvatskoga kazališta.

Nato je 25. ožujka 1841. utemeljeno u Zagrebu »Gospodarsko društvo«, a 10. veljače 1842. i književno[3]) društvo »Matica Ilirska«. Članovi »Narodne

[3]) Narodna je čitaonica izabrala poseban odbor, koji će odlučivati o tomu, koje i kakve će knjige »Matica Ilirska« izdavati, kako se imaju urediti i uz koju cijenu prodavati. Predsjednikom toga odbora postade dr. Ljudevit Gaj, tajnikom Vjekoslav Babukić, a članovima: Antun Mažuranić, dr. Dimitrije Demeter, Pavao Stoos i Ljudevit Vukotinović.

čitaonice« pođoše još i dalje. Počeli su sabirati arheološke, etnografske i prirodopisne predmete za »Narodni muzej«, koji staviše pod okrilje Gospodarskog društva. Kako je tajnikom gospodarskog društva bio Dragutin Rakovac, postade on prvim — i to neplaćenim — »kustosom« (čuvarom) toga »Narodnog muzeja«.

U ono doba nije Zagreb imao nijedne javne dvorane osim »kazališne redute«, u kojoj se sada drže sjednice gradskoga zastupstva. Zato je mladi svijet uzdisao za ovećom i lijepom dvoranom, u kojoj bi se držali plesovi. Takvu je dvoranu počeo g. 1844. u Opatičkoj ulici broj 18 graditi Dragutin grof Drašković. On je tamo podigao lijepu palaču, u kojoj se sada nalazi »stol sedmorice« kao vrhovno sudište za Hrvatsku i Slavoniju. Rodoljubni je grof pristao 13. ožujka na to, da se ta palača pretvori u »Narodni Dom«, koji će pod svoj krov primiti »Narodnu čitaonicu«, Gospodarsko društvo, »Maticu Ilirsku« i »Narodni muzej«.

Odsada se u krasnoj dvorani »Narodnoga Doma« priređuju zabave, koje odišu čistim hrvatskim duhom. Na te zabave dolaze gospođe i gospođice u narodnom odijelu, a gospoda u narodnoj surki. Mladići budno paze na to, da li njihove plesačice govore hrvatski mjesto njemački. Plesni su redovi štampani samo na hrvatskom jeziku. Aranžeri plesova zapovijedaju samo hrvatski; jedino se kod četvorke upotrebljavao francuski jezik. Uz češku polku i poljsku mazurku pleše se i hrvatsko kolo. Da posjetioci imaju uspomenu na ples, daje im se malena knjižica, koja sadržava nekoliko novih i lijepih proizvoda hrvatskih pjesnika. Slastice, koje se prodavaju na plesu, stavljene su u ovitke, od kojih je na svakom odštampan rodoljubni stih ili rodoljubni poziv.

Tako su hrvatski preporoditelji, koji bijahu gotovo sami mladi ljudi, ustrajnim i nesebičnim — a dobro smišljenim — radom preporodili i hrvatske društvene prilike. Najveći su uspjeh doživjeli 23. listopada 1847., kad je hrvatski sabor, koji se držao u »kazališnoj reduti«, — na prijedlog Ivana Kukuljevića — jednoglasno zaključio, da se hrvatski jezik uvodi u sve škole, sudove i urede mjesto dotadašnjega službenog latinskog jezika. Time je odana najviša počast narodu, iz kojega sami potekoše. Oni su golemom većinom bili »plebejci«, a ne »aristokrati«. Zato su teško gledali na žalosnu činjenicu, da se hrvatski seljaci još nalaze u jadnom k m e t s k o m položaju. Preporoditelji hrvatskog naroda bijahu od prvoga časa osvjedočeni neprijatelji kmetstva. Kad je dakle 19. travnja 1848. nastupio svoju službu novi hrvatski ban Josip barun Jelačić, nagovorio ga je pjesnik i župnik Pavao Stoos, da ukine kmetstvo u Hrvatskoj i Slavoniji. Jelačić je to i učinio svojim manifestom od 25. travnja 1848., učinivši tako hrvatskog seljaka slobodnim čovjekom. To je oduševljeno odobrio i prvi narodni — a ne staleški — hrvatski sabor na svojoj sjednici od 6. lipnja 1848. Time su hrvatski preporoditelji ispunili i socijalnu zadaću svoju.

VLADIMIR JURČIĆ, ZAGREB

KNJIŽEVNICI MEĐU SOBOM

Kao urednik Kola i izdavač svojih djela, po sistemu pretplate uvidio je Vraz poteškoće oko uzdržavanja periodičnih publikacija i izdavanja knjiga usred publike, kojoj je književnost i umjetnost balast i nepotreban izdatak. Živeći, dakle, u zemlji, gdje je književnost suvišna, od književnoga rada, bavio se po građanskom shvaćanju ludim poslom, pa su i njega držali neuravnoteženim i — šarlatanom. Usred stranih i otuđenih ljudî bio je sâm. Pa i njegovi književni drugovi nisu bili uza nj, nego su huškali neupućenu i neuku građansku publiku. Bolio ih je Vrazov kritički stav i njegov ugled. Diletanti i neozbiljni nametnici jurnuše na Vraza hoteći mu preoteti njegovu tribunu — Kolo. Uzeše ga opadati i spletkariti, da mu naškode. I kod publike su djelomično uspjeli, jer je Vraz bio sam, okružen neknjiževnicima i vikačima, i jer mu nitko nije pomagao protiv kampanje. Sušičavo izgladnjeli Vraz u huci i jurnjavi kosmatih lica i osjih očiju oglušio je i klonuo. Htio je sačuvati vrednote, netaknute i neoskvrnute, ali je gomila pobijedila i uništila Vrazovo Kolo, tu malu oazu književničke slobode i umjetničkog ukusa.

Vraz nije imao kome da dovikne svoj vapaj, njegovu poruku čuše tek kasnije generacije: »Samo složno! Samo slogom može naša literatura uzcvetati«. On se nije imao s kime složiti; s podlacima i neznalicama nije se pak mogao.

Do Vraza je bila tek pismenost, od Vraza počinje kritika, to jest prava književnost. On je od književnikâ tražio spremu i talenat i da budu karakteri. A tih uz Vraza nije bilo.

Slom Stanka Vraza potakao je problem o hrvatskim neovisnim književnicima, o slobodnom kritičaru i o udesu književnoga talenta usred neznanja i klike.

U Vrazovo doba, osim njega, nije bilo istinskih književnika, ali ipak razabiremo, kolika je moć nesposobnih diletanata, kad su i Vrazovu reputaciju nastojali uzdrmati.

Zbog povrijeđenih taština i malih interesa napali su na njega. I taj motiv vraća se i u čitavoj kasnijoj književnosti. Uvijek susrećemo jače karakterne pojedince, na koje navaljuje i protiv kojih intrigira njihov bijedan okoliš. Mediokriteti ne će jakih individualiteta, oni su protiv lične slobode i samostalnog izgrađivanja, ugušuju talente, a guraju one »neopasne«.

Ima diletanata, koji se književnim radom bave posve bezazleno, i protiv ovakovih ljudi istupati nije baš prijeko potrebno. Ti ljudi vole književnost, ali ne će da se geriraju kao neki književni arbitri, niti imaju ambicija za većim uspjesima. No oni agresivni, koji sva sredstva upotrebljuju, da se nekuda proguraju, moraju biti suzbijeni i onemogućeni. Ambiciozni diletanti, to jest laktaši, to su oni, koji ometaju sklad i među ozbiljnim književnicima te izmišljaju laži i podržavaju naivčine u bludnji.

Književni posrednici i njuškala, došaptavači i onih najsitnijih kleveta i najnedužnijih ogovaranja, često su svojim ispadima izazvali i ozbiljnijih sukoba. Pravi književnici, i to oni, kojima je književnost i umjetnička vrijednost iznad intriga i drugih ličnih ispada, objektivno će govoriti barem o književnom djelu pojedinog književnika, s kojim su zavađeni, ako se pak ne će moći uzdržati makar i trenutačno od lične mržnje.

Ako književnik-kritičar ocjenjuje djelo svoga antipatičnoga književnoga kolege, rijetko kad će kritika biti dostojna ozbiljnog pisanja i autor takovih prikaza omrazit će svoju osobu, i nepovoljnije će biti kritikovan.

Sačuvati ozbiljnost i književničko poštenje najviša je dužnost svakoga umjetnika, koji je u svojoj biti »jedinstvo umjetničke i etičke snage«. (St. Šimić). Književnik-kritik bez poštenja jednako je defektan kao i onaj, koji bi htio bez talenta da piše.

Kritičar, koji zapaža više nedostataka na samome piscu, negoli u piščevu djelu, trebao bi odmah ostaviti pisanje; no on to ne može, već zlorabljuje svoj položaj i profanira sebe i akt pisanja. »Ništa nije običnije nego da se neimaštine i slaboće talenta nadomještaju defektima karaktera«. Tako je razmotrio i röntgenizirao književničku savjest Stanislav Šimić, i to vrlo točno.

Ako književnik napiše kvalitetno djelo, nije druge, nego priznati njegovu vrijednost. Nitko ne može uskratiti djelu kvalitet, koji kao da sija (sam od sebe) iz djela. Kritičar je promatrač i on griješi, ako ne bilježi pojave, koje opaža. Ako li ih ipak ne vidi, neka ostavi promatranje. U analiziranju, u dubljem poniranju djela odskočit će u većem neredu neskladnosti laži i zašućivanja, a takav nepošteni prikazivač sve više će sebe ocrnjivati. Kako se danas svatko prihvaća pisanja, vrlo je vjerojatno, da će često nepozvana ruka, a i slab karakter zlorabiti i onečistiti ozbiljan napor, i da će iz kulturnoga rada stvoriti nešto prostački nepošteno, prljavo i lažno.

Već je Vraz shvatio siromaštvo naše književnosti: kako nam nedostaje mlade književničke generacije, koja bi odrasla u principima kulture i poštenja, nego omladina biva pokvarena poput onih starijih, jer su je lažima i namamljivanjem predobili za se. Vraz piše Kukuljeviću: »Ti znaš koliko nam krvavo treba dobrih glavah i vještih perah«. No takovih nije bilo, već onih, koji su pogodovali birokraciji, mogućnicima i neznalicama. Satrven i rezigniran poručivao je Vraz svojim prijateljima o navali nepoštenjaka na sebe, o stalnim rovarenjima; on je tako sustao i već se ne odupire: »Da se vatra lahko dade piriti i širiti gdje imade toliko goriva, kao što ima kod nas prostote, neznanstva i kojekakvih strastih, to ćete se Vi lahko dosjetiti.«

Tako su bili i ostali osamljeni oni najvredniji, i to ne samo za ilirstva; i Šenoa je bio sam i bolan, i Matoš je bio otuđen, i Donadini je jadikovao, a i mladi A. B. Šimić. Svi oni kritički duhovi, kojima je bilo do savjesti, do književničkoga poštenja i umjetničke slobode, do stvaralačkoga kvaliteta, a jer su se digli protiv šićarenja, protiv zaplotnjaštva, protiv laži, ličnih rovarenja i zlouporaba — bili su odbačeni, ugnjetavani — ili kako bi se po naški reklo — »neshvaćeni i nesretni«.

Stvorile su se podvale, kružile su izmišljene prljavštine, a uvijek se diralo u njihovo lično poštenje.

Zbog svoga neslaganja s nekim književnicima drugi pisci nisu ustali na obranu književničke časti, nego su gdjekada to i odobravali. A u publiku tekle su otrovne klevete, krilatice i brbljarije; — ona nije ispitivala, gdje je istina, nego se smijaha svima književnicima i svima zavađenim umjetnicima zajedno.

I publika je pače i rukom odmahivala, kad bi se kasnije progovorilo o književnosti i piscima; time kao da je otklanjala književna djela. Imala je za to opravdanje, da ovakovi ljudi valjda i u svoja djela unose slične klevete, sličan žargon, a da oni i sami imaju tih komedija dosta i u svome životu.

Točno je, da zbog nesmotrena poigravanja s ugledom književnika stradaju i sami književnici. Publika ne pamti pojedine slučajeve, nego sve baca na sve književnike i u njoj stvaraju takovi slučajevi nepotrebne i suvišne komentare i omrazu.

Ozbiljni i pravi književnici nikada ne će izići iz okvira svoga dostojanstva, nego će uvijek misliti na interese i ugled staleža, kojemu pripadaju.

I Matošev prigovor našem kulturnom nemaru dao bi se aplicirati na neozbiljnost i svadljivost nekih književnika, koji hoće opravdati svoju nekorektnost nekim posve nevaljalim i nestvarnim primjedbama: »Što da bacamo kao balavci krivicu uvijek na druge, kada znamo, da smo tako lijeni, tako indoletni, tako mlohavi i bez ikakve inicijative«.

Treba usvojiti već jednom razbor Vrazovih, Matoševih i drugih misli i nešto konkretno odlučiti i stvoriti.

Jer šta pomaže prosperitetu književnosti činjenica, da u nas nema ni jednoga književnika, koji nije bio napadan, ismijan i popljuvan (i to ne od purgerije) nego od svojih književničkih kolega. To recipročno blaćenje i pljuvanje teška je i ozbiljna činjenica u suvremenoj književnosti. Ta kronična akulturna trakavica zarazuje i one mlađe. Pitanje časti zapravo se ne rješava nikakovim odgovorima i ispravcima; pitanje časti i ličnosti nikad se ne bi smjelo uvlačiti u književne prikaze; djelo i čovjek kao umjetnik isključivo su predmet književnog razlaganja.

Rrđavi se pisci obično nastoje drugim, a ne književnim metodama progurati. Poslovičan je njihov nemoral; jer neki drže, da je talenat rijetko sjedinjen s prljavštinom, s intrigantskom naturom i sl. U književnom području talentu nije od potrebe, da se s pomoću intriga i podmetanja progura, i da bi morao s pomoću veza dolaziti do priznanja literarnih kritičara.

Ipak je A. B. Šimić rekao: »Ja rđavu piscu ne vjerujem ništa«. Rđav pisac zna neoborivost poštenih književnih sudova i opravdanost zaključaka i književno-umjetničke analize, koja je nastala na samome djelu.

Istinska umjetnička kritika teško pogađa diletante: ona odvaja »književno od neknjiževnoga, umjetničko od neumjetničkoga« (Dr. Haler). Takova kritika izopćuje diletante iz oblasti književnosti, a njih lično iz kruga književnika.

Često su književne kritike zavadile neke književnike, koji pače nikada nisu ni bili u osobnom kontaktu. Ima i onakovih, koji su uvjereni u svoju umjetničku reputaciju i svatko im je neprijatelj, tko pokuša da razmotri njihova djela i da ih podvrgne kritičkom ispitivanju.

Naši književnici kao da nisu dorasli tome, da se u književnom razjašnjavanju posluže kulturnim metodama i da ostanu na području književnosti, nego umah umeću svoju osobnu povrijeđenost i kušaju tumačiti strogi sud o sebi uvijek na izvanliteraran način, hoteći se dakle opravdati i prikazati u lošem svijetlu svoga kritičara.

Ili kad književnici govore među se o talentu i djelima svojih drugova, uvijek se te njihove debate svrše s ličnim uvredama, neprijateljstvima i umjesto književnih pitanja, rješavaju lične zavade i začnu polemike.

Ima i onakovih književnika, koji među svojim kolegama nikad ne istupaju s iskrenim drugarskim namjerama; ima ih, kojima nije do harmonije, nego da razore sklad i prijateljski kontakt među literatima. Zbog toga ima često nekulturnih svađa i ispada. Otrovan je odnos, a zar nema mostova, koji bi poravnali te silne jazove?

Polemike i književne raspre potrebne su u svakom normalnom literarnom životu — samo se ne smije književna strana zabaciti, pa da lične strasti, ogovaranja i nemir zavladaju onima, koji bi takove pojave trebali osuđivati.

»Baš u literarnoj borbi stoji literarni život«, rekao je Ilirac Vukotinović. I baš je tako! Književnost treba da živi, da bukti i da od snage i elana književničkog prostruji čitav kulturni život.

Oni glavni, koji daju impuls čitavoj književnoj akciji, moraju visoko izdizati interese svih književnika, a ne da iskoriste dano im povjerenje u lične svrhe.

Divno je rekao Rakovec, Vrazov književni suradnik i suurednik Kola: »Naše je Kolo otvoreno svakomu pisaocu, samo nepisao proti duhu sloge i zdravoga napredovanja«. U tom smislu treba poraditi: omogućiti svakome da radi, i dok radi za književnost i za opće interese, dobro je; čim pak hoće da iskoristi tuđa dobra za sama sebe, odmah ga treba odstraniti.

Bilo je od starine pokušaja, da se okupe svi književnici u radnu zajednicu i da im se svima omogući lakši rad i potporanj u staleškom društvu. No uvijek se našao po koji književnik izvan društva, izvan zajednice, kojoj bi pripadao, a sve zato, jer je slučajno s jednim od članova bio zavađen. Jači karakteri ne će stavljati u pitanje eventualni animozitet i nesuglasje s kojim od članova, jer će im lebdjeti pred očima samo opći interesi književničke zajednice.

Fran Kurelac je svijetao primjer, kako se lične omraze i osobnosti treba da odbace, a da se tek književno djelo i književni rad smije podvrgnuti analizi i kritici. I kad Kurelac poručuje: »A protivnici moji, tvrdo se uvjerite, da ni jedan njih mrzak mi nije; nego mi je ono samo mrsko, čto oni brane, a na čto ja vojujem«.

Tim načinom raspravljanja postići će se snošljivost i ozbiljnost, pa ne će biti poigravanja s odgovornim aktom pisanja i kritikovanja. Jer velika je odgovornost smućivati i zlorabiti poziv, koji treba da ide za istinom i kojemu je poštenje i čista namjera imanentna.

Da se književnici umjesto ličnih razračunavanja i ogovaranja dublje i ozbiljnije bave studijem i svojih i tuđih književnih djela, kvalitet čitave književnosti popravio bi se.

Kad bi književnicima bilo više do ličnoga kontakta i suradnje, mnoge bi se prijeporne nesuglasice izgladile, a ukazao bi se napredak.

Kulturniji odnos i književnička kolaboracija uništila bi ona brojna trvenja, a podigao bi se i ugled književnika.

Da ozbiljni književnici-umjetnici međusobno surađuju, diletanti uopće ne bi došli do riječi, te bi odmah prestale intrige i ogovaranja.

Time, što bi preuzeli odlučivanje o svojim stvarima i rješavanje svojih problema u vlastite ruke, otpali bi brojni posrednici koji od rada hrvatskih književnika imaju veće probitke negoli oni sami.

Velika je potreba, i kulturna, i staleška, i općenarodna, da se uspostavi prikladniji i iskreniji odnos među književnicima, jer će jedino tako doći do potpunije i korisnije suradnje. I kao što su mnogi pogledi naših starijih još i danas aktuelni, ovdje nam progovara Šenoa, progovora nam eto već šezdeset godina o cjelokupnom sjedinjenju književnika, o njihovu novom naletu i kulturnom prosperitetu čitava naroda:

»Mi osuđujemo svaki monopol, svako spletkarenje, svaki aristokratizam ili zavidnost u književnosti i želimo samo jedno: da se sve naše radne sile slože u jednu republiku pod zastavom narodne prosvjete, a pred toli lijepom i uzvišenom idejom moraju iščeznuti majušne osobne antipatije, ako ih gdje ima.«

S A D R Ž A J